कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M372 विषय यजु वैदिक.

नांव गृह्यसूत्रहरिहरभाष्य.

लेखक/लिपीकार —.

पृष्ठ 134.

काळ संवत १९४५ पूर्ण/~~अपूर्ण~~.

Checked 2012

पारस्कर गृह्यसूत्र

गृह्यसूत्रहरिहरभाष्य

श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेढुंढिराजगणेशकेपासदाऊजीअग्निहोत्रीकेसिद्ध
विनायकयंत्रालयमे गृह्यसूत्रहरिहरभाष्यसहित छपा· जिसेलेनाहोयउसे
ढुंढिराजगणेशपरदाऊजीअग्निहोत्रीकेदुकानपरमिलेगा संवत् १९४५ प्रारम्भः

दूसरी वार ३०० ॥ प्रोप्राईटर गणेशप्रसादवाजपेयी· सिद्धविनायक प्रेस· बनारस १०मे१८८८

2nd Edition 300
Ganesha Prasada Vajapai
Sidh Binaek press. Benares 10 · May 1888

गृ॰ सू॰ ॥श्रीगणेशायनमः इष्टापूर्तक्रियासिद्धिहेतुंयज्ञभुजांमुखं अग्निंत्रयीवचःसारंवंदेवागधिदैवतं १ पारस्क
भा॰ ह॰ रकृतगृह्यसूत्रेभ्यास्यापुरःसरां प्रयोगपद्धतिंकुर्वेवासुदेवादिसंमतां २ अथातोगृह्यस्थालीपाकानांकर्म॥सूत्रं॥अ
१ यश्रौतकर्मविधानानंतरंयतः श्रौतानिकर्माणिविहितानिस्मार्त्तानितुविधेयानि अतोहेतोर्गृह्येत्यावसथ्येऽग्नौयेस्था
लीपाकाः गृह्यस्थालीपाकाःतेषांगृह्यस्थालीपाकानांकर्मक्रियाऽनुष्ठानमितियावत्। वक्ष्यतइतिसूत्रशेषः त
त्रादावाधानादिसर्वकर्मणांसाधारणोविधिःप्रथमकंडिकयोच्यते तत्रगृह्येष्वावसथ्याधानादिषुसर्वकर्मसुय
जमानएवकर्त्तानान्यऋत्विक् तस्यानुक्तत्वात् अथयजमानःसुस्नातःसुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतःकर्मस्था
नमागत्यवारणादियज्ञियवृक्षोद्भवासनेप्रागग्रानुदगग्रान्वात्रीनकुशान्दत्वा प्राङ्मुखउपविश्यवाग्यतःशुद्धायां
भूमौसप्तविंशत्यंगुलंमंडलंपरिलिख्यतत्र परिसमुह्य॥सूत्रं॥त्रिभिर्दर्भैःपांसूनपसार्य्य उपलिप्य॥सूत्रं॥गोमयो
दकेनत्रिःउल्लिख्य॥सूत्रं॥त्रिःस्वादिरेणहस्तमात्रेणखड्गाकृतिनास्फ्येन उल्लिख्यप्रागग्रा उदकसंस्थाःस्थंडि १
लपरिमाणास्तिस्रोरेखाःकृत्वा॥उद्धृत्य॥सूत्रं॥अनामिकांगुष्ठाभ्यांयथोल्लिखिताभ्योलेखाभ्यःपांसूनुद्धृत्य।
अभ्युक्ष्यसूत्रं॥॰ मणिकाद्भिरभ्युक्ष्याभिषिच्य॥अग्निमुपसमाधाय॥सूत्रं॥कर्मसाधनभूतंलौकिकंस्मार्तंश्रौतंवाग्निंआ

त्वाभिमुखं स्थापयित्वा ॥ दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य्य ॥ सूत्रं ॥ तस्याग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मण आसनं वारणादि यज्ञियवृक्षनिर्मितं पीठमास्तीर्य्य । कुशैः स्तीर्त्वा तत्र वरणाभ्यां पूर्वं संपादितं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं । तदभावे पंचाशत्कुशनिर्मितं । अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखमासीनं स्वयमुदङ्मुख आसीनोनुलेपनपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिः संपूज्यामुककर्माहं करिष्ये तत्र मे त्वममुकगोत्रामुकप्रवरामुकशर्मन् ब्राह्मण त्वं ब्रह्मा भवेति वृत्वा भवामीत्युक्तवंतमुपवेश्य प्रणीय ॥ सूत्रं ॥ ॰अप इति शेषः ॥ तद्यथा । अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रकुशेरासनद्वयं कल्पयित्वा वारणं द्वादशांगुलदीर्घं चतुरंगुलविस्तारं चतुरंगुलखातं चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तेनोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा पश्चिमासने निधायालभ्य पूर्वासने स्थापयित्वा परिस्तीर्य ॥ सूत्रं ॥ अग्निं व्रीहिमुष्टिमादाय ईशानादिप्रागग्रैर्व्रीहिभिरुदकसंस्थमग्नेः परिस्तरणं कृत्वा अर्थवदासाद्य ॥ सूत्रं ॥ यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावतः पदार्थान् द्वंद्वं प्राक्संस्थान् उदगग्रानग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य । तद्यथा । पविच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि । पवित्रे साग्रे अनंतर्गर्भे द्वे कुशतरुणे । प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशांगुलदीर्घं करतलसम्मितखातं पद्मपत्राकृति कमलमुकुलाकृति वा आज्यस्थाली तैजसी मृन्मया वा द्वादशांगुलविशाला प्रादेशोच्चा । तथैव चरुस्थाली सम्मार्गकुशास्त्रयः । उपयमनकुशास्त्रिप्रभृतयः । समिधस्तिस्रः

गृ॰ सू॰
भा॰ ह॰
२

पालाशः प्रादेशमात्रः। स्रुवः खादिरो हस्तमात्रः अंगुष्ठपर्वमात्रखातपरिणाहवर्त्तुलपुष्करः। आज्यं गव्यं। तत्र सत्त्वे व्रीहितंडुलाः। षट्पंचाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं परार्द्ध्यं। बहुभोक्तृपुरुषाहारपरिमितमवरार्द्ध्यं। तंडुलाद्यन्नश्रपणे पात्रं दक्षिणावरो वा यथाशक्ति हिरण्यादि द्रव्यं। पवित्रे कृत्वा॥ सूत्रं॥ प्रथमं त्रिभिः कुशतरुणैरग्रतः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे कुशतरुणे प्रच्छिद्य। प्रोक्षणीः संस्कृत्य॥ सूत्रं॥ प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासन्निधौ निधाय तत्र पात्रांतरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोत्तान्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य। अर्थवत्प्रोक्ष्य॥ सूत्रं॥ अर्थवंति प्रयोजनवंति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णापात्रपर्यंतानि प्रोक्षणीभिरद्भिरासादनक्रमेणैकैकशः प्रोक्ष्य। असंचरे प्रणीताग्न्योरंतराले प्रोक्षणीपात्रं निधाय। निरुप्याज्यं॥ सूत्रं॥ आसादितमाज्यं आज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायां प्रक्षिप्य चरुश्चेच्चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य आसादितांस्तंडुलान्प्रक्षिप्य। अधिश्रित्य॥ सूत्रं॥ तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रयति तदुत्तरतः स्वयं चरुमेवं युगपदुभावारोप्य पर्यग्निकुर्यात्। सूत्रं॥ ज्वलदुल्मुकं प्रदक्षिणमाज्यचर्वोः समंताद्भ्रमयेत्। ईषच्छृते चरौ। स्रुवं प्रतप्य॥ सूत्रं॥ दक्षिणेन स्रुवमादाय प्रांचमधोमुखमग्नौ तापयित्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन संमार्गाग्रैर्मूलतो ग्रपर्यंतं। संमृज्य। सूत्रं। मूलैरग्रमा।

२

भ्यश्चाधस्तान्मूलपर्यंतं ॥ अभ्युक्ष्य ॥ सूत्रं ॥ प्रणीतोदकेनाभिषिच्य ॥ पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ सूत्रं ॥ पुनः पूर्ववत्प्रतप्य
दक्षिणतो निदध्यात् ॥ आज्यमुद्वास्य ॥ सूत्रं ॥ आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेणानीत्वाग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्था
प्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुं चानीय आज्यस्योत्तरतो निधा
य एवं त्रिचतुरादीन्यन्यान्यपि हवींष्युद्वासयेदधिश्रितानां पूर्वेणोद्वासितानां पश्चिमतो हविष उद्वासनयनमिति याज्ञिक
संप्रदायात् ॥ उत्पूय ॥ सूत्रं ॥ पूर्ववत्पवित्राभ्यां ॥ अवेक्ष्य ॥ सूत्रं ॥ अवलोक्य आज्यं तस्मादपद्रव्यनिरसनं ॥ प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ सूत्रं ॥
पवित्राभ्यामुत्पूय पूर्ववत् उपयमनान्कुशानादाय ॥ सूत्रं ॥ दक्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय ॥ समिधोभ्याधाय ॥ सूत्रं
यतिष्ठन्समिधः प्रक्षिप्य ॥ पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ सूत्रं ॥ प्रोक्षण्युदकेन सपवित्रेण दक्षिणचुलुकेन गृहीतेन अग्निमीशानादि उ
दगपवर्गं परिषिच्य जुहुयात् आघारादीन् संस्रवधारणार्थं पात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् । एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धो
मः ॥ सूत्रं ॥ एषः परिसमूहनादिपर्युक्षणपर्यंतो विधिरेव न मंत्राः ॥ क्वचित् यत्र क्वचन लौकिके स्मार्त्ते वाग्नौ होमस्तत्र
वेदितव्यः ॥ इति हरिहरकृते गृह्यभाष्ये प्रथमकांडे प्रथमा कंडिका ॥ ॥ आवसथ्याधानं दारकाले ॥ सूत्रं ॥ आवसथ्या
ग्निनासाध्यानि कर्माणि व्याख्यातुं प्रतिज्ञातानि प्रथमसूत्रे सूत्रकृता पारस्करेण यतो नस्तस्याधानविधिं व्याख्यातुमुप

क्रमेते॥ आवसथ्यस्य गृह्यस्याग्नेराधानमावसथ्याधानं तद्दारकाले विवाहकाले चतुर्थीकर्मानंतरं कुर्यात्। प्राक्
चतुर्थीकर्मणः पत्न्या भार्यात्वस्यानुपपत्तेः सभार्यस्य चाधानेधिकारः। वैवाहिकोग्निरौपासनाग्निरित्याश्वलाय
नादीनां पक्षः। तेहि विवाहहोममेव दाराग्न्योः संस्कारकं मन्यंते। अस्माकं तु आवसथ्याधानं दारकाल इत्यारभ्याग्निसंस्कार
स्य पारस्कराचार्येण पृथक् अभिधानात् तत्संस्कारकृतोग्निरौपासनः। दायाद्यकाल एकेषां॥ सूत्रं॥ एकेषामाचार्या
णां मते दायाद्यकाले भ्रातॄणां पितृधनविभागकाले। अविभक्ते हि पित्र्यधने सर्वेषां भ्रातॄणां स्वत्वस्य साधारणत्वे
न विनियोगानर्हत्वात्। धनविनियोगसाध्यं हि आवसथ्यादिकर्मानुष्ठानं। अतो भ्रातृमतां विभक्तानां आधानेधि
कारः इति तेषामभिप्रायः। अस्मात् एकस्य दारकाले एवं व्यवस्थितो विकल्पः। एवं कृतविवाहस्य विभक्तधनस्य च
आधाने अधिकारमभिधाय इदानीमाहरणपक्षे आधानमाह॥ वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्य
पचनवत्सर्वं॥ सूत्रं॥ तत्रावसथ्याधाने करिष्यन्। उक्तकालातिक्रमाभावे ज्योतिःशास्त्रे अग्न्याधानार्थोपदिष्टे।
मासतिथिनक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः सपत्नीकः गोमयोपलिप्ते शुचौ
देशे स्वासने उपविश्य। अद्येहेत्यादि देशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति संकल्पं विधाय मातृपूजापू

वैकर्माभ्युदयिकंश्राद्धंयथोक्तंकुर्यात्। कालातिक्रमेतु। यावंत्यब्दान्यतीतानिनिरग्नेर्विप्रजन्मनः। तावंतिकृच्छ्राणिच
रेद्धौम्यंदद्याद्यथाविधि इतिवचनात्। अतिक्रांतसंवत्सरसंख्ययाप्राजापत्यरूपंप्रायश्चित्तंमुख्यविधिनाचरित्वातद
शक्तौप्रतिप्राजापत्यंगांदत्वातदलाभेतन्मूल्यंनिष्कमेकंअर्द्धंतदर्द्धंवाद्वादशब्राह्मणभोजनमयुतगायत्रीजपंवागा
यत्र्यातिलाज्यसहस्रहोमंवाशक्त्यपेक्षयान्यतमंविधायहोम्यंसायंप्रातर्होमद्रव्यंप्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तंअति
क्रांतदिवसानांगणयित्वाब्राह्मणेभ्योदद्यात्। प्रशंसावाक्यंतत्रगृह्यकांडे। नावसथ्यात्परोधर्मोनावसथ्यात्परंतपः।
नावसथ्यात्परंदानंनावसथ्यात्परंधनं। नावसथ्यात्परंश्रेयोनावसथ्यात्परंयशः। नावसथ्यात्परासिद्धिर्नावसथ्यात्प
रागतिः। नावसथ्यात्परंस्थानंनावसथ्यात्परंव्रतमित्यावश्यकत्वान्नित्यंतस्मात्तदकरणेप्रत्यवायात् तत्क्षयार्थंप्राय
श्चित्तमुचितं॥ तत्रवाक्यं। आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतेतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयायएतावंतिप्राजाप
त्यव्रतानिचरिष्ये। तदशक्तौप्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेनप्रतिप्राजापत्यमेकैकांगांब्राह्मणेभ्योऽहंसंप्रददे। एवमन्ये
षुगोमूल्यदाननिष्कतदर्धार्द्धद्वादशब्राह्मणभोजनायुतगायत्रीजपगायत्र्यातिलाहुतिसहस्ररूपेषुवाक्यमूहनीयं।
ततः स्वशाखाध्यायिनंकमश्रुतवृद्धंब्राह्मणंगंधपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिरभ्यर्च्यामुकगोत्रममुकशर्माणम

गृ॰ सू॰
भा॰ ह॰
४

मुकवेदामुकशाखाध्यायिनं आवसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चंदनपुष्पाक्षतवस्त्रालं
कारैस्त्वामहं वृणे। वृतोस्मीति तेन वाच्यं। केचिद्ब्रह्माणं मधुपर्केणार्चयंति। ऋत्विक्त्वाविशेषात्। ततः पत्न्या सहाहृ
तेवाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थंडिलमुपलिप्य पंचभूसंस्कारान् कृत्वा तद्देशं अहतवाससापिधाय ब्रह्मणा सह स
मृद्धं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहो वैश्यस्य तृतीयवर्णस्य बहुपशोः पशु
भिः समृद्धस्य तदलाभे गोभिलादिसूत्रवचनात् भ्राष्ट्रगृहात् अंबरीषाद्बहुयाजिनो ब्राह्मणस्य गृहाद्वा। बह्वन्नपाकाद्ब्राह्म
णमहानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपंचभूसंस्कारसंस्कृते स्थंडिले प्राङ्मुख उपविश्य
त्माभिमुखमग्निं निदध्यात्. ततो ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनांतं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात्। चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वमभि
तिसूत्रकृता पूर्वपक्ष उपन्यस्तो न तु संमत इति कर्कोपाध्यायो भाष्ये निरूपितवान्। अधुनारणीयपक्षमाह। अरणिप्रदा
नमेकं सूत्रं एके त्वाचार्याः अरणिप्रदानं प्रपाद् उपशद्स्यार्थे। अरणीप्रदानमुपादानं कारणं। उत्पत्तिस्थानं यस्याग्नेः सो
रणिप्रदानस्तमरणिप्रदानमग्निमादधीतेति मन्यंते। पंचमहायज्ञा इति श्रुतेः॥ सूत्रं॰ पंचमहायज्ञानां श्रौतत्वात्। आरणेये
ऽग्नावनुष्ठानं युक्तमित्यभिप्रायः। ततो ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागांतं कर्म कृत्वा। अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्था ∴

४

लीपाकं॰ श्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नोअग्नेसत्वन्नोअग्नइमंमेवरुणतत्वायामियेतेशतमयाश्चा
ग्नउदुत्तमंभवतन्नइत्यष्टौ॥ सूत्रं॰ अग्न्याधेयस्यश्रौतस्यदेवताः अग्निःपवमानोग्निःपावकोग्निःशुचिरदितिश्च अ
ग्न्याधेयदेवताः ताभ्यः स्थालीपाकंचरुंश्रपयित्वा यथाविधिपक्त्वा आज्यभागौआग्नेयसौम्यौ आघारपूर्वकौहुत्वा
आज्येनचाहुतयोहोतव्याः। आज्याहुतयस्ता आज्याहुतीर्जुहोति। त्वन्नोअग्नइत्यादिभिर्भवतन्नइत्यन्ताभिरष्टभि
ऋग्भिः प्रत्यृचमष्टौ। ननु अग्न्याधेयदेवताभ्योहुत्वाजुहोतीतिवक्ष्यति। तत्किमर्थमत्राग्न्याधेयदेवताभ्यइत्युक्तं। बह्वी
नांदेवतानांदेवतात्वज्ञापनायेतिचेत्। ननुबहुत्वमस्त्येव। कुतः इयंशंका। पवमानादिविशेषणविशिष्टस्याग्नेरेकत्वात्
अग्निरेकाग्निरितिद्वितीयेतिद्वे एवाग्न्याधेयदेवतेइतिद्वयोरेवदेवतात्वंमाभूदितिपुनर्ग्रहणात्बह्वीनामेवदेवतात्वंवि
शिष्टस्यदेवतान्तरत्वमिति। इन्द्रमहेन्द्राधिकरणेजैमिनीयैर्निर्णीतत्वात्। आज्यभागाविष्ट्वेतिकिमर्थंपुनर्वचनं आघारा
दीनांचतुर्दशानांक्रमेणपठिष्यमाणत्वात्। उच्यते। आज्याहुतीनांकिंस्थानमितिसंशये आज्याहुतीस्थानविधाना
र्थं। अष्टग्रहणंतुमंत्रप्रतीकसंशयनिवृत्त्यर्थं। पुरस्तादेवमुपरिष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्योहुत्वाजुहो
ति॥ सूत्रं॰ पुरस्तात्पूर्वकस्य अग्न्याधेयदेवताहोमस्याष्टौजुहोति यथा। एवमुपरिष्टात्। एवंतया त्वन्नोअग्नइत्या

दिनाक्रमेण। उपरिष्टात् उर्ध्वं जुहोत्यष्टौ। किं कृत्वा हुत्वा काभ्यः अग्न्याधेयदेवताभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः कस्य स्थालीपाकस्य चरोः स्थालीपाकस्यावयवलक्षणा षष्ठी। स्विष्टकृते च॥ सूत्रं॥ स्विष्टकृते चाग्नये अष्टमं होमं ते स्थालीपाकस्य हुत्वा चशब्दात्॥ अयास्यग्ने वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवा गातुविद इति॥ सूत्रं॥ अयास्यग्ने वषट्कृतमित्यनेन मंत्रेणाज्याहुतिं जुहोति। ननु स्विष्टकृते इति किमर्थमुक्तं। प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरिति वक्ष्यमाणत्वात्। अत्र चान्यस्य हविषः सद्भावात्। प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः प्रागस्य स्विष्टकृद्धोमस्य उच्यते अयास्यग्नेरिति आज्याहुते महाव्याहृतिभ्यः पूर्वं प्राप्त्यर्थं॥ वर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति॥ सूत्रं॥ वर्हिः परिस्तरणार्थं अग्नौ प्रक्षिप्य प्राश्नाति भक्षयति। अत्र प्राशनोपदेशसामर्थ्यात् प्राश्यमाकांक्षितं। तत्किं हुतशेषः अन्यद्वा किंचित्। उच्यते पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमे हुत्वा शेषप्राशनमिति कात्यायनोक्तेः स्रुवेणावत्तस्य होमद्रव्यस्य सर्वस्य होमनिषेधात् हुतशेषस्य प्राशनविधानात् सर्वेषामाहुतीनां होमद्रव्यं स्रुवेऽवशेषितं संस्रवत्वेन प्रसिद्धं पात्रांतरे प्रक्षिप्यते तत्प्राश्यमिति। ननु स्वकृते वैश्वदेवे वलित्यादिवचनाद्वैश्वदेवात् प्राक् स्थालीपाकानुष्ठानं प्राप्तं तत्र च संस्रवप्राशने विहिते तत्कृत्वा कथं माध्याह्निके वैश्वदेवादिकर्मण्यधिकारः इति चेत्। उच्यते। शेषप्राशनस्य कर्मांगत्वेन विधानात्। अप्राशने च कर्म

णौ वैगुण्यात्। नोत्तरकर्माधिकारनिवृत्तिः। बर्हिर्होमस्य विधानसामर्थ्यादग्न्याधान एव भवति नान्येषु कर्मसु त
तो ब्राह्मणभोजनं॥ सूत्रं ततः समाप्ते कर्मणि ब्राह्मणभोजनं दद्यात्। ब्राह्मणभोजनमित्यत्र एकस्मै द्वाभ्यां बहुभ्यो
वा भोजनं ब्राह्मणभोजनमिति समासस्य तुल्यत्वात्। एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते ऽर्थस्यानुष्ठितत्वात् एकस्यै
व भोजनमिति युक्तं॥ इति सूत्रार्थः॥ अथ पद्धतिः॥ तत्रावसथ्याधानं करिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावेऽग्न्याधाना
र्थोपदिष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः सपत्नीको गोमयोपलि
प्ते शुचौ स्वासने उपविश्य। अद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्ये इति संकल्पं विधाय। मातृपू
जापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात्। कालातिक्रमे तु॥ यावंत्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः तावंति कृच्छ्रा
णि चरेद्धोम्यं दद्याद्यथाविधि इति वचनादतिक्रांतसंवत्सरसंख्यप्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिनाचरित्वा त
दशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दद्यात् तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धं तदर्द्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनं वा अयुतगायत्री
जपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयान्यतमं विधाय होम्यं सायंप्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतु
ष्टयपर्याप्तं अतिक्रांतदिवसानां गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्॥ अथवा कं आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रां

गृ॰ सं॰ तैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावंति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये । तदशक्तौ प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वे
भा॰ ह॰ न प्रति प्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योहं संप्रददे एवमन्येष्वपि वाक्यमूहनीयं ॥ तद्यथा ॥ आवसथ्याधान
६ मुख्यकालातिक्रांतैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्राजापत्यं एतावतीनां
गवां मूल्यमिदमेतावत्सुवर्णं ब्राह्मणेभ्योहं संप्रददे । तद्वत्प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेनैतावतो ब्राह्मणान्भोजयिष्ये
।आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावत्प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन
गायत्र्या एतावत्प्रयुतानि जपिष्ये तद्वदेतावंति तिलाहुतिसहस्राणि होष्यामीति । एवंकृतप्रायश्चित्तो होमद्रव्य
दद्यात् ॥ तद्यथा ॥ आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्दिनसंबंधिसायंप्रातर्होमद्रव्यं एतावत्परिमाणं दधितंडु
लयवानामन्यतमद्ब्राह्मणेभ्योहं संप्रददे तन्मूल्यद्रव्यमेतावत्परिमाणं वा होम्यं दद्यादिति वचनात् ॥ इतरपक्षाद्यारि ६
कर्मद्रव्यदाननिवृत्तिः । छंदर्षिस्मरणं ॥ इषेत्वादिखं ब्रह्माणं ॥ ततः स्वशाखाध्यायिने कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गंधपु
ष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिरभ्यर्च्य अमुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदममुकशाखाध्यायिनमावसथ्याधानंक
रिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चंदनपुष्पाक्षतवस्त्रालंकारैस्त्वामहं वृणे ॥ वृतोस्मीति तेन वाच्यम् ॥

केचित्ब्रह्माणं मधुपर्केणार्चयंति ॥ ऋलिक्काविशेषात् ॥ ततः पत्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थंडिलमुपलिप्य पंचभूसंस्कारान् कृत्वा तं देशं वस्त्रेणापिधाय ब्रह्मणा सह संभृदं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहो वैश्यस्य बहुपशोर्गृहात् ॥ सूत्रांतरमतेन ॥ अंबरीषाद्बहुयाजिनो ब्राह्मणस्य गृहाद्बहून्नपाकाद्ब्राह्मणमहानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तेनैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपंचभूसंस्कारसंस्कृते स्थंडिले प्राङ्मुख उपविश्य आत्माभिमुखमग्निं निदध्यात् ॥ इत्याहरणपक्षे ॥ आरणेयपक्षे तु गृह्यास्याधानजातेष्वो यजमानः पूर्वेऽहनि । अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची चोर्ध्वगापि वा ॥ अरणी तन्मयी ज्ञेया तन्मध्ये चोत्तरारणिः ॥ सारवद्दारवं चात्र मोविली च प्रशस्यते ॥ संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अभावे त्वशमीगर्भो दाहेद्र विलंबितः ॥ चतुर्विंशत्यंगुला दीर्घा विस्तारेण षडंगुला ॥ चतुरंगुलमुत्सेधा अरणी याज्ञिकैः स्मृता ॥ मूलादष्टांगुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशांगुलं । अंतरे देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो हुताशनः । मूर्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कंधरा चापि पंचमी अंगुष्ठमात्राण्येतानि द्व्यंगुष्ठं वक्ष उच्यते ॥ अंगुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यंगुष्ठमुदरं तथा । एकांगुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्ति द्वौ च गुल्फके । ऊरू जंघे च पादौ च चतुस्त्र्येकैर्यथाक्रमं । अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः । यत्तद्गुह्यमिति

गृ॰सू॰
भा॰ह
७

प्रोक्तं देवयोनिः स उच्यंते। तस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृदुच्यते। प्रथमे मंथने त्वेष नियमो नोत्तरेषु च। अष्टां
गुलः प्रमंथः स्याच्चात्रं स्याद्द्वादशांगुलं। ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मंथनयंत्रकं॥ गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्वृत्त
मनंशुकं व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्तेन मथ्यो हुताशनः॥ चात्रबुध्ने प्रमंथाग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः। इत्युक्तलक्षणामर
णयादिकं संपाद्य उक्तकाले माघादिपंचमासानामन्यतमे मासे। कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीद्वयहस्तानामृक्षा
णामन्यतमर्क्षान्वितायां शुभायां तिथौ चंद्रशुद्धौ गृह्याग्निमादधीत॥ मुख्यकालातिक्रमे तु एतावान्विशेषः॥ उक्तवि
धिना कृतप्रायश्चित्तो रत्नहोम्यद्रव्यः स्नानादिपूर्वकं संकल्पादि मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धं ब्रह्मवरणाहतवासःपरिधा
नादि कृत्वा शालायां यजमान उपविशति। तस्य दक्षिणांगे पत्नी॥ अथ ब्रह्मा अरणी आदाय अधरारणिं पत्न्यै उत्तरारणिं
यजमानाय दद्यात्॥ तौ चावसथ्याग्निसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्यां परिगृहीते। तत्रेयमधरा इयमुत्तरा। इदं चात्रं इयमो
विली इमानि स्रुवादीनि पात्राणि परिगृहीतानीति परिगृह्णीतः॥ ततोग्न्याधानदेशे शंकुं द्वादशांगुलं खादिरं चतुरंगुलम
स्तकं निखाय तत्र रज्जुपाशं क्षिप्त्वा सार्द्धत्रयोदशांगुलरज्ज्वंतं शंक्वंतराले संवेष्ट्य प्रदक्षिणपरिभ्रामणेन परिलिख्य तत्र।
परिसमूहनादिकपंचभूसंस्कारान् कृत्वा आच्छाद्य मंथनमारभेत॥ तद्यथा॥ प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य त

त्रोदगग्रामधरारणिं निधाय तत्पूर्वत उत्तरारणिं च अधरारण्यां उक्तलक्षणां मंथनप्रदेशे प्रमंथमूलं निधाय चात्राग्रे चोवि
लीमुदगग्रां च नेत्रेण चात्रं निर्वेष्टयित्वा गाढं धृत्वा पश्चिमाभिमुखोपविष्टया पत्न्या मंथयेत्॥ यावदग्निरुत्पन्नः। पत्न्या
मंथनासामर्थ्ये अन्ये ब्राह्मणाः शुचयो मंथयंति॥ एवं यजमानासामर्थ्ये अन्यो यंत्रं धारयति॥ ततो जातमग्निं मृन्म
येपात्रे शुष्कगोमयपिंडचूर्णोपरिनिहिततूले सपुरीषं प्रक्षिप्य संधुक्ष्य प्रज्वाल्य पूर्वसंस्कृते देशे आदध्यात्॥ तत्र ब्रह्मो
पवेशनादिदेवताभिधानपर्युक्षणांतं कृत्वा॥ स्रुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणान्वारब्धः प्रजापतये स्वाहेति मनसा
ध्यायन् प्रांचमूर्ध्वं ऋजुं संततमाज्येन अग्नेरुत्तरप्रदेशे पूर्वाघारमाघारयति। इदं प्रजापतय इति त्यागं कृत्वा हुतशेषं पा
त्रांतरे प्रक्षिपेत्॥ तथैवेंद्राय स्वाहेति॥ अग्नेर्दक्षिणप्रदेशे उत्तराघारमिदमिंद्रायेति त्यागं विधाय॥ अग्नये स्वाहेति।
अग्नेरुत्तरार्द्धपूर्वार्धे आग्नेयमाज्यभागं हुत्वा॥ इदमग्नय इति द्रव्यं त्यक्त्वा॥ तथैव सोमाय॥ स्वाहेति दक्षिणार्धपू
र्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागं हुत्वा॥ इदं सोमायेति स्वत्वं त्यजेत्॥ समिद्धतनेवाग्निप्रदेशे आघाराद्याः सर्वाहुतीर्जुहुया
त्॥ अथाष्टर्चहोमः॥ नान्वारंभः त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्न इमम्मे वरुण तत्त्वायामि ये ते शतमयाश्चाग्न उदुत्तमं
भवतन्न इत्येताभिरष्टभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचमेकैकामष्टाज्याहुतीर्हुत्वा यथादेवतं स्वत्वत्यागं च कृत्वा॥ स्थालीपा

कस्यजुहुयात॥ तद्यथा॥ त्वन्नोअग्नइतिवामदेवऋषिस्त्रिष्टुपछंदोग्नीवरुणौदेवते॥ प्रायश्चित्तहोमेविनियोगः
सत्वमितिपूर्ववत॥ अयाश्चाग्नइतिप्रजापतिऋषिर्विराट्छंदोग्निर्देवता॥ येतेशतमितिशुनःशेपऋषिजगतीछंदःव
रुणःसविताविष्णुर्विश्वेदेवामरुतःस्वर्कादेवताः प्रायश्चित्तहोमेविनियोगः॥ उदुत्तममितिशुनःशेपऋषिस्त्रिष्टुब्वरु
णः विष्णुक्रमेषुपाशोन्मोचनेविनियोगः॥ त्वन्नोअग्नइत्यादिप्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा॥ इदमग्नीवरुणाभ्यां॥ सत्व
न्नोअग्नेसुहवोनएधिस्वाहा॥ इदमग्नीवरुणाभ्यां॥ इमंमेवरुणचकेस्वाहा॥ इतिवरुणाय॥ तत्वायामिप्रमो
षीस्वाहा॥ इदंवरुणाय॥ येतेशतंवरुणयेसहस्रंयज्ञियाःपाशावितताम्हांतः॥ तेभिर्नोअद्यसवितोतवि
ष्णुर्विश्वेमुंचंतुमरुतःस्वर्काःस्वाहा॥ इदंवरुणाय॥ सवित्रेविष्णवेविश्वेभ्योदेवेभ्योमरुद्भ्यःस्वर्केभ्यः॥ केचिदि
दंवरुणायेति॥ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्चसत्यमित्त्वमयाअसि॥ अयानोयज्ञंवहास्ययानोधेहिभेषजंस्वाहा
इदंजातवेदोभ्यां। केचिदिदमग्निभ्यो। अथस्थालीपाकेनचतस्राग्न्याधेयदेवताः॥ अग्नयेपवमानायस्वाहा इद
मग्नयेपवमानाय॥ अग्नयेपावकायस्वाहा॥ इदमग्नयेपावकाय॥ अग्नयेशुचयेस्वाहा॥ इदमग्नयेशुचये। अदित्यै
स्वाहा। इदमदित्यै। इत्यग्न्याधेयदेवताभ्यः। ततःपूर्ववदाज्येनाष्टचैवहोमः॥ ततोब्रह्मान्वारब्धःउत्तरार्धात॥ स्रुवेण

चरुमादायअग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेतिअग्नेरुत्तरार्धेजुहुयात॥ इदमग्नयेस्विष्टकृते॥ अथानन्वारब्धआज्येनआया
स्यग्नेर्वषट्कृतंयत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविदः स्वाहा॥ इदंदेवेभ्यो गातुविद्भ्यः॥ इतिस्वत्वंत्यक्त्वा॥ अथब्रह्मान्वा
रब्धः॥ ॐ भूर्भुवःस्वरितिक्रमेणप्रजापतिऋषिर्गायत्रीछंदोऽग्निर्देवताप्रजापतिऋषिरुष्णिक्छंदोवायुर्देवता
प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छंदः सूर्योदेवताव्याहृतिहोमेविनियोगः॥ ॐ भूः स्वाहा॥ इदमग्नये। इदंभूर्वा॥ ॐ भु
वःस्वाहा॥ इदंवायवे॥ इदंभुवइतिवा॥ ॐ स्वः स्वाहा॥ इदंसूर्याय॥ इदंस्वः इतिवा॥ ॐ त्वन्नोअग्नेसत्वन्नो
अग्नेअयाश्चाग्नेप्रजापतेशतंउदुत्तमंपंचमंत्राः प्राजापत्यातानवाहुतीर्हुत्वाबर्हिर्होमंचकृत्वासंस्रवंप्राश्याचम्यप
वित्राभ्यांमुखंमार्जयित्वापवित्रेअग्नौप्रक्षिप्यप्रणीतांअग्नेः पश्चिमतोनिनीयआसादितपूर्णपात्रवरयोरन्यत
रस्यब्रह्मणेदक्षिणात्वेनदानंकृत्वाएकब्राह्मणभोजनदानं। तथास्मृत्यंतरोक्तत्रयोविंशतिब्राह्मणभोजनं। अत्रप्रा
जनंपवित्रप्रतिपत्तिः बर्हिर्होमः प्रणीताविमोकइत्येतेचत्वारःपदार्थाःभाष्यकारमतेप्रत्यक्कर्मसुनभवंतिवचनाभावा
त्। आवसथ्याधानेबर्हिर्होमोवचनाद्भवति॥ इत्यावसथ्याधानं॥ ततः मणिकाधानपंचमहायज्ञसायंप्रातर्होमनिमि
त्तंचआह्वचतुष्पात्तर्हिनएवकार्यं॥ अथपुनराधाननिमित्तानिलिख्यंते॥ तत्रकृतावसथ्याधानौपत्नीयजमानौअ

गृ॰सू॰ ग्निपरित्यज्ययदिग्रामसीमामतीत्यवसेयात्तामेकांरात्रिंतत्रप्रातरागत्याग्निंमथिलौकिकविधिनाब्रह्मोपवेशनादि
भा॰ह॰ ब्राह्मणभोजनान्तमाधानंकुर्यात्। तत्रहोममलोपेतुएकतंत्रेणसायंप्रातर्होमंकुर्यात्। बहुहोममलोपेप्येवं। अथयदि
९ कृताधानोयजमानः प्रजार्थीकामार्थीवोद्वहेत्तत्रअन्यअरणीसंपाद्यप्रातर्होमंविधाययदिवाविवाहंकृत्वाआचतुर्थीक
र्मणोहोमंत्यक्त्वातदंतेऽतिक्रांतहोमद्रव्यंदत्वापंचमेहनिपुनराधानंयथोक्तमित्येकः पक्षः प्रातर्होमंकृत्वादिवा
विवाहंसंपाद्यसद्यः चतुर्थीकर्मचकृत्वातद्दिनएवावसथ्याधानमितिद्वितीयः ॥ पक्षः ॥ अत्रपक्षद्वयेपिपूर्वारण्यो
स्फोटितयोरावसथ्येदहनंअन्यारण्याधानं ॥ पात्राणितान्येव ॥ यत्तुछंदोगपरिशिष्टेसदारोयः पुनर्दारानकथंचि
त्कारणांतरात्। यदीच्छेदग्निमान्कर्तुंक्वहोमोस्यविधीयते। स्वाग्नावेवभवेद्धोमोलौकिकेनकदाचन। नत्वाहिताग्नेः
स्वंकर्मलौकिकेग्नौविधीयते। इतिपुनराधानाभावप्रतिपादनंतच्छंदोगविषयं ॥ अनेकपत्नीकस्यैवस्याः पत्न्यामर ९
णेअरणीपात्रैः सहावसथ्येनतांदाहयित्वाशौचांतेपुनराधानं। एकपत्नीकस्यतुपत्नीमरणेकृतविवाहस्यचतुर्थीक
र्मानंतरंपुनराधानं ॥ अग्नावुपशांतेहोमकालद्वयातिक्रमेगृहपतौप्रोषितेप्रमासात् पत्न्याग्रामांतरवासेतथागृहस्थितेय
जमानेपत्न्याः ॥ प्रवासेप्राग्धोमकालादनागमनेपुनराधानं ॥ केचित्तुज्येष्ठायामग्निसन्निधौतिष्ठंत्यामन्यासांपति ।

संहितानां केवलानां वा कार्यवशाद्ग्रामांतरे स्थितानां पत्न्यो वा अग्निसन्निधौ तिष्ठति सर्वासां पत्नीनां ग्रामांतरगमनेनाग्नि
नाश इत्याहुः तथा पत्न्या अग्निं विना समुद्रगानद्यतिक्रमे भर्त्रे रहिताया स्वाग्निना सहितायाः भयं विना सीमातिक्रमे
कर्मार्थहरणादन्यत्र शकटं विना शम्यापरासादूर्ध्वं त्रिकृच्छ्रं ततः प्रत्यक्षाग्निहरणे मथ्यमानस्य दृष्टस्याग्नेर्मथन
यंत्रोत्थापनादूर्ध्वं नाशे ॥ संवत्सरमेकं यजमानस्य होमाकरणे प्राजापत्यब्रह्मकूर्चयोरन्यतरप्रायश्चित्ताचरणादू
र्ध्वं पत्न्याश्च पादकृच्छ्राचरणात्पुनर्विवाहवदाधानं ॥ उदकेनाग्न्युपशमने शिक्यनाग्न्युद्वाहने प्रत्यक्षस्यारणिसमारू
ढस्य वाग्नेः एकनामधेयशतयोजनगामिनदीयोजनाधिकगामिनदीसन्तरणे वा सर्वत्र सीमातिक्रमणे अन्याद्यंतसीमा
तिक्रमणे वा पत्नीयजमानयोरन्वारंभाभावे सूकरगर्दभकाकसृगालश्वकुक्कुटमर्कटशूद्रांत्यजमहापातकिशवसूतिकार
जस्वलारेतोमूत्रपुरीषमेदोश्रुश्लेष्मशोणितपूयास्थिमांसमज्जासुराप्रभृतिभिरमेध्यैः प्रत्यक्षस्यारणिसमारोपित
स्य वाग्नेः स्पर्शे त्रीन्पक्षान्निरंतरं पक्षहोमकरणे पुनराधानं तथाग्नेरपहरणे प्रादुःकरणादूर्ध्वं पूर्वं वा शांतेग्नौ मंथने
प्रारब्धेग्निजन्माभावे लौकिकाग्निर्वा ब्राह्मणाद्दक्षिणे हस्ताजाद्दक्षिणे कर्णे कुशस्तंबजलानामन्यतमेग्निस्थाने प्र
कल्पिते सूर्यास्तसमयउदये वा जाते पुनराधानं ॥ अग्निनाशभ्रांत्या अग्निं मथित्वा पूर्वाग्निं दृष्ट्वा मथितमग्निं ॥ अयं ते यो
अयं ते योनिर्ऋ

त्वियो यतो जातो अरोचथाः तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्ध

निरितिमंत्रेणारण्योःसमारोप्यपूर्वैग्नौहोमादिकंविदध्यात्।यदातुलौकिकाग्न्याद्यन्यतमंनिधायहोमंकृत्वामंथ
नेप्रारब्धेद्वितीयहोमकालात्तृतीयाद्वाग्नेर्जन्माभावस्तदापुनराधानं॥आरोपिताग्न्योररण्योर्नाशेएकस्यावापुन
राधानं॥असमारोपितयोस्तुएकतरविनाशेद्वितीयांछित्वामंथनेननष्टायाःप्रतिपत्तिरावसथ्येदाहः।यदापुनर्जंतुभक्ष
णान्मंथनेनवामंथनायोग्यभवतस्तदान्येनाग्निंगृहीत्वादर्शपक्षादिकर्मनिर्वर्त्यजीर्णामरणिंद्व्यंशकलीकृत्यतस्मिन्न
ग्नौप्रज्वाल्यदक्षिणहस्तेननूतनामुत्तरारणिंसव्यहस्तेनाधरारणिंगृहीत्वादीप्तेग्नौधारयन्॥उद्बुध्यस्वाग्नेप्रविशस्वयो॥
निमन्यांदेवयज्यांवोढवेजातवेदः॥अरण्यामरणिमनुसंक्रमस्वजीर्णांतनुमजीर्णायांनिर्णुदस्व॥अयंतेयोनिर्ऋत्वियो॥
इत्येतौमंत्रौजपित्वामंथनयंत्रेनिधायाग्निंमथित्वाभूसंस्कारपूर्वकंस्थानेनिधायपूर्णाहुतिवदाज्यंसंस्कृत्यानादिष्ट
होमंकुर्यात्॥अथपक्षहोमविधिः॥तत्रयजमानस्यआमयादिनिमित्तेरोगार्तावध्वगमनेराष्ट्रभ्रंशेधनाभावेगुरु
गृहवासे॥अन्यास्वपिभयाद्यापत्सुहोमानांसमासोभवति॥तद्यथा॥प्रतिपदिसायंकालस्याहुतिपरिमाणंहोम
द्रव्यंचतुर्दशकृतएकस्मिन्पात्रेकृत्वा॥अग्नयेस्वाहेतिहुत्वापुनस्तथैवचतुर्दशकृत्वोहोमद्रव्यंगृहीत्वाप्रजापतये
स्वाहेतिजुहुयात्॥एवमेवहोमद्रव्यंचतुर्दशकृत्वएकस्मिन्पात्रेकृत्वासूर्यायस्वाहेतिप्रातर्हुत्वापुनस्तथैवचतुर्दश

११ कृत्वोहोमद्रव्यंगृहीत्वाप्रजापतयेस्वाहेतिजुहुयात् ततोदक्षिणेनपाणिनाप्रागग्रामुत्तरारणिंगृहीत्वासव्येनाधरार
णिमग्नेरुपरिधारयन् ॥ अयंतेयोनिरितिमंत्रेणाग्निंसमारोप्यारणीधारयेत ॥ अथपौर्णमास्याममावास्यायांवाप्राप्तायां
प्रातरण्योरग्निंनिर्मथ्यकुंडेनिधायावसरप्राप्तेवैश्वदेवादिकंकर्मविधायसायंकालेसायंहोमंप्रातःकालेप्रातर्होमंहु
त्वापक्षादिहोमंकुर्यात ॥ एतावतापिकालेनयद्यापन्ननिवर्ततेतदाउक्तविधिनापुनः पक्षहोमान्कुर्यात ॥ तृतीय
पक्षेतुआपदनुवृत्तावपिनपक्षहोमविधिः किंतुकृच्छ्रेणापिपृथगेवसायंप्रातर्होमान्विदध्यात् ॥ ततोप्यापदनुवृत्तौपु
नरुक्तविधिनापक्षेपक्षेहोमसमासंकुर्यात् ॥ ननुतृतीयपक्षे एवंयदैवापन्निमित्तंतदादिऔपवसथ्याहप्रातर्होम
पर्यंतानांहोमानांसमासंकुर्यात ॥ नपक्षांतरगतानां ॥ कठश्रुतिपक्षेतु ॥ नपक्षद्वयमेवपक्षहोमनियमः ॥ अपि
तुआपदनुवृत्तौयावदापन्निवृत्तिस्तावत्प्रतिपक्षमुक्तप्रकारेणनिरंतरंपक्षहोमान् समस्येदित्येकःप्रकारः ॥ प्रकारां
तरंतुसायंकालेसमिदाधानपर्युक्षणानंतरंआहुतिपरिमाणंहोमद्रव्यंअग्नयेस्वाहेतिहुत्वापुनस्तथैवसूर्यायस्वा
हेतिहुत्वाआहुतिद्वयपर्याप्तंहोमद्रव्यमादायप्रजापतयेस्वाहेतिसकृज्जुहुयात ॥ इतिसायंप्रातस्तनयोःसमा
संयावदापदमाचरेत ॥ यदातुआपदोगुरुत्वंभवतितदासायंहोमेएवअनेनविधिनाप्रातर्होमानांसमासंकुर्यात् ॥

ग॰सू॰
भा॰ह॰
११

एवंपक्षहोमसमासेकृतेयद्यंतरालेआपन्निवृत्तिः तदाप्रत्यहंसायंप्रातर्होमानहुतानपिजुहुयात नैवेतिकठा
आमनंति॥ एतेचहोमसमासाः सायमुपक्रमाः प्रातरपवर्गाइत्युत्सर्गाः॥ आपद्विशेषेतुप्रातरुपक्रमाः सा
यमपवर्गाः पूर्वाह्णापराह्णादिकालानपेक्षाअपिवोढव्याः॥ यतः तत्रापत्कालपुरस्कारेणैवहोमसमासोपक्र
मोयुज्यते। अपराह्णेपिंडपितृयज्ञः॥ पिंडपितृयज्ञपद्धतिर्लिख्यते॥ अमावास्यायामपराह्णेश्राद्धपाकादेश्चरेवंपा
त्रनिर्णीजनांतंविधायप्राचीनावीतीनीवीवध्वादक्षिणामुखाग्निसन्निधावुपविश्याद्यापिंडपितृयज्ञेनाहंयक्ष्ये न
त्राग्निंकव्यवाहनंसोमंपितृमंतं॥ अमुकगोत्रान्यजमानपितृपितामहप्रपितामहान॥ अमुकामुकशर्मणः
व्रीहिमयैःपिंडैर्यक्ष्यइतिप्रतिज्ञायाग्नेयादिदक्षिणांतंदक्षिणाग्रैःकुशैरग्निंपरिस्तीर्यपात्राणिसादयेत्पश्चादग्ने
दक्षिणसंस्थानि॥ तत्रस्रुचंकृष्णाजिनंचरुस्थालीमुलूखलंमुसलंशूर्पमुदकंआज्यंमेक्षणंस्फ्यंउदपात्रंसकृदा ११
छिन्नानिव्रीहीनसूत्राणिचेति॥ ततोग्निमपरेणपूर्णास्रुचंव्रीहीनगृहीत्वोत्तरतोग्नेःकृष्णाजिनमास्तीर्यतत्रोलूखलं
निधायव्रीहीनुलूखलेनिक्षिप्यमुसलमादायतिष्ठन्दक्षिणामुखस्त्रिःकृत्वोवहन्यात॥ यावद्बहुव्रीहयोवितुषाभवं
ति॥ ततःशूर्पेणनिःपूयपुनरुलूखलेनिःक्षिप्यसकृत्फलीकृत्यपुनःशूर्पेकृत्वानिःपूयसोदकायांचरुस्थाल्यां

ॐ येरूपाणिप्रतिमुंचमानाअसुराः संतः स्वधयाचरंति। परापुरोनिपुरोयेभरंत्यग्निष्टांल्लोकात्प्रणुदात्यस्मान्॥५॥

तंडुलानोप्याप्तावधिश्रित्याप्रदक्षिणंमेक्षणेनचालयित्वाश्रितंचरुंश्रपयेत्। घृतमासादितेनघृतेनाभिघार्यदक्षि
णतउद्वास्यपूर्वेणाग्निमुत्तरतश्चानीयस्थापयेत्॥ ततःसव्यंजान्वाच्यमेक्षणेनचरुमादायाग्नयेकव्यवाहनायस्वा
हेत्येकामाहुतिंहुत्वाइदमग्नयेकव्यवाहनायेतित्यागंविधायपुनर्मेक्षणेनचरुमादायसोमायपितृमतेस्वाहेतिहुत्वाइद
ंसोमायपितृमतइतित्यागंविधायमेक्षणमग्नौप्रास्याग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वादक्षिणाभिमुखउपविश्यसव्यंजान्वाच्यो
पलिप्यस्फ्येनापहताअसुरारक्षांसिवेदिषदइतिदक्षिणायतांलेखामुल्लिख्योदकमुपस्पृश्ययेरूपाणीत्युल्मुकंले
खाग्रेनिधायपुनरुदकमुपस्पृश्योदपात्रमादायपितृतीर्थेनलेखायाममुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेत्ये
वंपितामहप्रपितामहयोरवनेजनंदत्वोपमूलंदर्भैः सकृदाछिन्नान्दक्षिणाग्राणिलेखायामास्तीर्यतत्रावनेजनक्रमे
णामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्तेन्नंस्वधानमइतिपिंडंदत्वाइदंपित्रेइतित्यागंविधायैवंपितामहप्रपि
तामहाभ्यांप्रत्येकंपिंडंदत्वाअत्रपितरइत्यर्धर्चंजपित्वापराङावृत्यवायुंधारयन्नमनाउदङ्मुखआसित्वातेनैवावृ
त्यामीमदंतेत्यर्धर्चंजपित्वापूर्ववदवनेज्यनीवींविसृज्यनमोवइतिप्रतिमंत्रमंजलिंकरोतिगृहान्नइत्याशिषंप्रार्थ्य
तद्वइतिप्रतिपिंडंसूत्राणिदत्वोर्ज्जमितिपिंडेष्वपोनिषिच्यपिंडानुत्थाप्यस्थाल्यामवधायावजिघ्रतिसकृदाछिन्नानप्स

ॐ अत्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृषायध्वं२॥ अमीमदंतपितरोयथाभागमावृषायिषत॥२ ॐ नमोवःपितरोरसायनमोवःपितरःशोषायनमोवःपितरोजीवायनमोवःपितरःस्व
धायैनमोवःपितरोघोरायनमोवःपितरोमन्यवेनमोवःपितरःपितरोनमोवोगृहान्नःपितरोदत्तसतोवःपितरोदेष्मैतद्वःपितरोवासः॥१ॐ ऊर्ज्जंवहंतीरमृतंघृतंपयःकीलालंपरिस्रुतंस्वधास्थतर्पयत

ग्नौ प्रास्योल्मुकं प्रक्षिप्योदकं स्पृष्ट्वाचम्य पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धमारभेदिति पिंडपितृयज्ञः ॥ ॰ क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधसं
युक्तो हीनमंत्रो जुहोति यः ॥ अप्रवृद्धे सधूमे वा सोंधः स्यादन्यजन्मनि ॥ स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिंगे वामावर्त्ते भयान
के अर्द्दके कोष्टेश्च संपूर्णे फूत्कारवति पावके ॥ कृष्णार्चिषि सुदुर्गंधे तथा लिहति मेदिनीं ॥ आहुतीर्जुहुयाद्यस्तु तस्य
नाशो भवेद्ध्रुवं ॥ इति ब्रह्मपुराणे इति हरिहरभाष्ये द्वितीया कंडिका २ ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ षडर्घ्या भवंति ॥ सूत्रं ॥ ॰ षट्
पुरुषा अर्घ्या भवंति अर्घार्हा भवंतीति शेषः ॥ के ते ॥ ॰ आचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति ॥ सूत्रं ॥ ॰ आ
चार्य उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकः ॥ ऋत्विक् श्रौतस्मार्त्तादिकर्मार्थं वृतो ब्रह्मादिः ॥ वैवाह्यो वरः ॥ राजा अभिषे
कादिगुणवान् प्रजापालनेधिकृतः क्षत्रियः प्रिय उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा सखा ॥ स्नातकः ब्रह्मचर्यात्समावृत्तः
आचार्यस्यार्घ्यमानान्यस्य ॥ तथा च मनुः ॥ तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ॥ स्रग्विणं तल्प आसीनमर्चयेत्प्रथमं ग
वेति ॥ इत्येतेन ॥ प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ सूत्रं ॥ प्रतिसंवत्सरमागतानेतान् आचार्यादीन् अर्घेण पूजयेयुः ॥ नार्वाक्यक्ष्य
माणास्त्वृत्विजः सूत्रं ॥ ॰ यक्ष्यमाणाः यज्ञं करिष्यंतो यमानाः ऋत्विजः याजकान्तु पुनः अर्हयेयुरित्यनुषंगः ॥ न
प्रतिसंवत्सरनियमः ॥ कथमर्हयेयुरित्यपेक्षायामाह ॥ आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवंत

मिति॥ सूत्रं॥ आसनंवारणादिदारुमयंपीठादि॥ आहार्यं अनुचरैरानाय्य आहब्रवीति अर्चकः किमिति॥ एवं कथंभवान्पूज्यः साधुसुखंयथाभवतितथाआस्तांतिष्ठतु॥ अर्चयिष्यामः पूजयिष्यामोभवंतमर्चनीयंयावत्। अर्चयिष्यामइतिवहुवचनंभार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षं॥ तथाचश्रुतिः यत्रवाअर्हन्नागच्छतिसर्वगृह्याइववैतत्रचेष्टयंतीति॥ आहरंतिविष्टरंपद्यंपाद्यार्थमुदकमर्घमाचमनीयंमधुपर्कंदधिमधुघृतमपिहितंकांस्येकांस्येन॥ सूत्रं॥० आहरंति आनयंतियजमानपुरुषाः।विष्टरादिमधुपर्कपर्यंताभ्यर्हणोपकरणानि तत्रविष्टरंपंचविंशतिदर्भतरुणमयंकूर्चं॥ पद्यंपद्भ्यामाक्रमणीयंउक्तलक्षणंद्वितीयंविष्टरं।पाद्यार्थमुदकंपादप्रक्षालनार्थंताम्रादिपात्रस्थंजलंसुखोष्णं॥ अर्घंगंधपुष्पाक्षतकुशतिलशुभ्रसर्षपदधिदूर्वान्वितंसुवर्णादिपात्रस्थमुदकं आचमनीयं आचमनार्थंकमंडलुसंभृतंजलं॥ मधुपर्कंदधिमधुघृतंकांस्यपात्रेकृतं अपरेणकांस्यपात्रेणाच्छादितं॥ अन्यस्त्रिस्त्रिःमाहविष्टरादीनि॥ सूत्रं॥० अन्यः अर्चकात्परः विष्टरोविष्टरोविष्टरः इत्येवमेकैकंत्रिस्त्रिः त्रींस्त्रीन्वारानब्रूयात्। विष्टरप्रभृतीन् पद्यपाद्यार्थोदकार्घाचमनीयमधुपर्कान्॥ विष्टरंप्रतिगृह्णाति॥ सूत्रं॥० प्रत्यङ्मुखेनयजमानेनतिष्ठतादत्तं आसनात्पश्चिमेप्राङ्मुखस्तिष्ठन्नर्घ्यैः पूर्वोक्तलक्षणंविष्टरंतूष्णींपाणिभ्यामुदगग्रमादत्ते।

प॰ स्व वर्ष्मोस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः। इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति॥ सूत्रं॥०
भा॰ ह वर्ष्मोस्मीति मंत्रांते एनं विष्टरमुदगग्रमासने निधायाभ्युपविशति॥ पाद्ययोरन्यं विष्टर आसीनाय॥ सूत्रं॥ वि
१३ ष्टरे आसीनायार्घ्यपाद्यान्यं विष्टरं यजमानः पूर्ववद्ददाति स च तं पूर्ववत् प्रतिगृह्य प्रक्षालितयोः पाद्ययोरधस्ताद्व
र्ष्मोस्मीत्यनेन मंत्रेण निदधाति॥ सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमं॥ सूत्रं॥ ततो
ऽन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्ते यजमानार्पितं पाद्योदकमादाय वामं चरणं प्रक्षाल्य इतरं प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यः
यदि ब्राह्मणोर्घ्यः स्यात्तदा प्रथमं दक्षिणं प्रक्षाल्य वामं प्रक्षालयति॥ विराजो दोहोसि विराजो दोहमशीय मयि
पाद्यायै विराजो दोह इति॥ सूत्रं॥ विराजो दोहोसीत्यावृत्तेन मंत्रेण। अर्घं प्रतिगृह्णाति॥ सूत्रं॥ ततोऽर्घ इत्येत
त्त्रिरुक्ते यजमानदत्तमर्घं॥ आपस्थ युष्माभिरिति॥ सूत्रं॥ आपस्थ युष्माभिरित्यनेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति नि १३
नयन्नभिमंत्रयते समुद्रं व इति॥ सूत्रं॥ प्रतिगृहीतमर्घं शिरसाभिवंद्य निनयन् भूमौ प्रवाहयन् अभिमंत्रय
ते समुद्रं व इति मंत्रेण॥ आचामत्यामागन्निति॥ सूत्रं॥ ततः आचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानेन दत्तमा
चमनीयं प्रतिगृह्य आमागन्यशसेत्यनेन मंत्रेणाचामति सकृत् आश्नाति जलं॥ ततः स्मार्तमाचमनं करोति॥ ए

वं सर्वे च ॥ मित्रस्यत्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते ॥ सूत्रं ॥° ततो मधुपर्क इति त्रिरन्येनोक्ते यजमानदत्तं मधुपर्कं दक्षिण
हस्तेन प्रति गृह्णाति ॥ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्येति ॥ सूत्रं ॥° तं मधुपर्कं
वामहस्ते निधाय दक्षिणस्य पाणेः अनामिकांगुल्या त्रिवारमालोडयति ॥ नमः श्यावास्येति मंत्रेण ॥ अनामिकां
गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ सूत्रं ॥° अनामिका च अंगुष्ठश्च अनामिकांगुष्ठं तेन त्रिवारं निरुक्षयति ॥ पात्राद्बहिर्निर्गमय
ति ॥ चकारात्प्रतिसंयमनं निरुक्षणं तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनो मधव्यमिति ॥ सूत्रं ॥° तस्य मधुपर्कस्य एकदेशमेक
देशमादाय यन्मधुनो मधव्यमित्यादिना मंत्रेण सकृत्प्राश्य पुनरनेनैव मंत्रेण उच्छिष्ट एव द्वितीयं प्राश्य तथैव तृतीयं
प्राश्नाति ॥ मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचं ॥ सूत्रं ॥° मधुवाता इति तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं प्रतिमंत्रं वा पूर्ववत्त्रिः प्राश्नाति ॥ पुत्रा
यांतेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् सर्वं वा प्राश्नीयात् प्राग्वा संचरे निनयेत् ॥ सूत्रं ॥° मधुपर्कस्य शेषप्रतिपत्ति
माह ॥ पुत्राय सूनवे अंतेवासिने उपनयनप्रभृति विद्यार्थित्वेन आचार्यकुलवासिने शिष्याय वा ॥ कथंभूताय उत्तरत
आसीनाय उच्छिष्टं प्राशितशेषं मधुपर्कं प्रयच्छेत् ॥ अथवा सर्वं भक्षयेत् ॥ यद्वा प्राक् पूर्वस्यां दिशि असंचरे जनसंचारव
र्जिते देशे त्यजेत् ॥ अत्र पूर्वापूर्वासंभवे उत्तरोत्तरां प्रतिपत्तिं कुर्यात् ॥ आचम्य प्राणान् संस्पृशति वाङ्म॥ सूत्रं ॥° ॥

इत्यादिभिर्मंत्रैः ॥ तद्यथा ॥ आचमनं सकृन्मंत्रेण ॥ ततस्त्रिराचम्य एवं सर्वत्र स्मार्तमाचमनं कृत्वा प्राणान् इंद्रियाणि संस्पृशति सजलमालभेत ॥ तद्यथा ॥ वाङ्म आस्येऽस्त्विति मुखं कराग्रेण ॥ नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां युगपद्दक्षिणादिनासारंध्रे ॥ अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति अनामिकांगुष्ठाभ्यां युगपच्चक्षुषी कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति मंत्रावृत्त्या दक्षिणोत्तरौ कर्णौ ॥ बाह्वोर्मे बलमस्त्विति कर्णवद्बाहू ॥ ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्विति युगपद्धस्तेनोरू ॥ अरिष्टानि मेंगानि तनूस्तन्वा मे सह संत्विति शिरः प्रभृतीनि पादांतानि सर्वाण्यंगान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभेत ॥ आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥ सूत्रं ॥ ° आचांतमुदकं येन स आचांतोदकस्तस्मै अर्घ्याय शासं खड्गं गृहीत्वा यजमानः ॥ गौर्गौर्गौः आलभ्यतामिति प्राह ब्रवीति ॥ ततोऽर्घ्यः प्रत्याह ॥ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ॥ प्रनु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट ॥ मम चामुष्य च पाप्मानं हनोमीति यद्यालभेत ॥ सूत्रं ॥ ° ततोऽर्घ्यः ॥ माता रुद्राणामित्यादि वधिष्टेत्यंतं मंत्रं पठित्वा मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति पठति यदि गामालभेत ॥ अथ यद्युत्सिसृक्षेत ॥ सूत्रं ॥ ° अथ वा अर्घ्याय यदि गामुत्स्रष्टुमिच्छेत ॥ तदा मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मा हतः ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात् ॥ ओमित्यंतं

पांसुपठित्वा उत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात इत्येतमुच्चैः पठेत् ॥ नत्वेवामांसोर्घः स्यात् ॥ सूत्रं ॥ तुशब्दः पक्षव्या
वृत्तौ ॥ अर्घः अमांसः पश्वालंभवर्जितो नैव भवेत् ॥ अत्र यद्यालभेत ॥ यद्युत्सिसृक्षेदित्यनेन सूत्रेण गवालंभस्य विक
ल्पं विधाय ॥ नत्वेवामांसः इत्यनेन गवालंभनमर्घमात्रे नियमेन विधत्ते तथा च सति द्वयोः स्मृत्योर्विरोधेन अप्रामाण्ये
प्राप्ते व्यवस्थामाह ॥ अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ सूत्रं ॥ अधियज्ञं यज्ञे अधिविवाहं विवाहे ॥ कु
रुत विसृजत गवालंभं पाप्मानं हनामीत्यस्यांते इत्येवं वदेत् ॥ अन्यत्र पाप्मा हत इति ॥ पाप्मानं हनामीति वा विकल्पः
॥ नान्यत्रेति भावः ॥ यद्यप्येवं मधुपर्के गवालंभ आचार्येणोक्तः तथापि अस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वाच्च कलौ न वि
धेयः ॥ अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु निषेधदर्शनात् ॥ यद्यप्यसकृत् संव
त्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः ॥ सूत्रं ॥ यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य संवत्सरे अ
सकृत्पुनःपुनः सोमेन ज्योतिष्टोमादिना यजेत तदापि एनं सोमयाजिनं कृतमर्घ्यं कृतो अर्घो येषां ते कृतार्घ्या एवं सं
तः याजयेयुर्यज्ञं कारयेयुः ॥ न अकृतार्घ्या याजयेयुरिति श्रुतिवचनात् ॥ सोमेन यजेतेत्यनेन सोमयागार्थमेव
वृतान् ऋत्विज अर्घ्या इति गम्यते न यागान्तरार्थं ॥ इति हरिहरभाष्ये तृतीया कंडिका ॥ ३ ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः पञ्च

तेश्रप्यंतेत्रौदनादिकमस्मिन्निति पाको गृह्याग्निः तस्मिन् पाकेनान्यत्रेति भावः ॥ पाकेयज्ञाः पाकयज्ञाः यतः वैवाहिकेग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि ॥ पंचयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृहीति मनुना दैनंदिनपाको गृह्येग्नौ समर्थ्यते ॥ ते च त्वारः चतुर्विधा भवंति ॥ कथं ॥ हुतोहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ सूत्रं ॥ तत्र हुतः होममात्रं यथा सायंप्रातर्होमः ॥ अहुतः होमबलिरहितकर्म यथास्तरणारोहणं ॥ प्रहुतो यत्र होमो बलिकर्म भक्षणं च ॥ यथापस्मारिकर्म ॥ प्राशितः यत्र प्राशनमात्रं न होमो न बलिः ॥ यथा सर्वासां गवां पयसि पायसश्रपणानंतरं ब्राह्मणभोजनमित्थं चतुर्विधः ॥ पंचसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशांते सीमंतोन्नयने ॥ सूत्रं ॥ ० पंचसु संस्कारकर्मसु बहिः शालायां ॥ गृहाद्बहिः शाला बहिः शाला मंडप इति यावत् ॥ तस्यां कर्म भवति ॥ यथा विवाहे परिणयने चूडाकरणे क्षौरकर्मणि ॥ उपनयने मेखलाबंधे केशांते गोदानकर्मणि सीमंतोन्नयने गर्भसंस्कारे एतेषु पंचसु बहिः शालायामनुष्ठानं ॥ अन्यत्र गृहाभ्यंतरे मुख्यशालायामेव ॥ उपलिप्त उद्धतावोक्षितेग्निमुपसमाधाय ॥ सूत्रं ॥ ० उपलिप्ते गोमयोदकेन ॥ उद्धते ॥ स्फ्येनोल्लिखिते नेति तिसृभी रेखाभिः ॥ अवोक्षिते उदकेन ॥ अभ्युक्षिते ॥ बहिःशालागृहयोः अन्यतरस्मिन्प्रदेशेग्निमुपसमाधाय ॥ अग्निं लौकिकमावस

स्थ्यं वा ॥ उपसमाधाय स्थापयित्वा ॥ अयं च लेपनादिविधिर्नोपूर्वः । अपि तु परिसमूह्येत्यादिश्रौतोक्तस्यैवानुवादः ॥ ततस्तत्रानुक्तमपि परिसमूहनं उद्धरणं च सर्वत्र भवति ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इति वचनात् ॥ निर्मथ्यमेके विवाहे ॥ सूत्रं ॥ ॰ एके आचार्याः विवाहे पाणिग्रहणे निर्मथ्यमारणेयमग्निं वैवाहिकहोमाधिकरणमिच्छंति ॥ अथ विवाहारंभकमाह ॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥ सूत्रं ॥ ॰ उदगयने मृगादिराशिषट्कस्थिते रवौ ॥ आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे पुण्याहे ज्योतिःशास्त्रोक्तविष्ट्यादिदोषरहिते कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः कन्यायाः अनेन विंशतिप्रसृतायाः स्मृत्यंतरविहितस्य पुनर्विवाहस्यानियमः ॥ इच्छा चेत्करोति ॥ पाणिं गृह्णीयात् ॥ पाणिं हस्तं स्वगृह्योक्तविधिना गृह्णीयात् ॥ अस्मिन्नयनपक्षदिनानि नियम्य नक्षत्रनियममाह ॥ त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥ सूत्रं ॥ ॰ उत्तराः आदिर्येषां तान्युत्तरादीनि तेषु कतिषु त्रिषु त्रिषु तथा हि उत्तराहस्तचित्रा इति त्रीणि ॥ उत्तराश्रवणधनिष्ठा इति त्रीणि ॥ तथा उत्तरारेवत्यश्विन्य इति त्रीणि ॥ स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥ एतेषां नक्षत्राणामन्यतमे इत्यर्थः ॥ कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् इति सामान्येनोक्तं ॥ तत्र विशेषमाह ॥ तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका वैश्यस्य ॥ सूत्रं ॥ ॰ ब्राह्मणस्य हि

जाग्न्यस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्णोत्क्रमेणातिस्रः ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्या विवाह्या भवंति॥ द्वे क्षत्रियावैश्ये राजन्यस्य विवाह्ये भवतः॥ एका वैश्यैव वैश्यस्य विवाह्या भवति॥ वर्णानुपूर्व्यग्रहणात् व्युत्क्रमो निषिद्धः॥ सर्वेषां शूद्रामप्येके मंत्रवर्जं॥ ॰ सूत्रं॥ सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रामप्येके विवाह्यां मन्यंते॥ तत्र विशेषः॥ मंत्रवर्जं मंत्ररहितं यथा भवति तथा। अत्र हि द्विजातीनामपि शूद्रापरिणयने आचार्येण मंत्रवत्क्रियानिषेधात्॥ अतः शूद्रस्य शूद्रापरिणयने मंत्रवत्क्रिया नास्ति किंतु मंत्ररहितं क्रियामात्रमिति गम्यते। ततश्च शूद्रस्य शूद्रापरिणयने यन्मंत्रवद्धोमादिकर्म कुर्वंति तदशास्त्रीयं॥ एके न मन्यंते शूद्राविवाहं॥ कुतः॥ शूद्रायाः धर्मकार्येष्वनधिकारात्॥ कुतो नाधिकार इति चेत्। रामा रमणायोपेयंते न धर्माय कृष्णजातीयेति निरुक्तकारयास्काचार्यीः इति वचनात्॥ अतो रमणार्थं शूद्रापरिणयनपक्षे एवं सति षण्मासदीक्षासंवत्सरदीक्षानंतरं अग्निं चित्वा प्रथमं न रामामुपेयात्॥ इति निषेध उपपद्येत। प्राप्तं हि प्रतिषेधस्य विषयः॥ यदि रामोढा न स्यात् तदा अग्निचितः कथं तत्प्रथमगमनं प्रतिषिध्येत। तस्माच्छूद्रापरिणयनं भोगार्थं इच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः धर्मप्रजारत्यर्थो हि विवाहः॥ प्रासंगिकमभिधाय इदानीं प्रकृतमाह॥ तत्र पुण्येहनि अथैनां वासः परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवा कृष्टीनामभिशस्तिपावा॥ शतं च जीव शरदः सु

वर्चोरयिंचपुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदंपरिधत्स्ववास इतिसूत्रं॥ अथाग्निस्थापनानंतरंएनांकुमारींवासःअह
तंसदृशंवस्त्रंपरिधापयतिपरिहितंकारयतिवरः॥जरांगच्छेतिमंत्रंपठित्वा॥कुमारीचस्वयंपरिधत्ते॥ अथोत्तरीयं
याअकृंतन्नवयंयाअतन्वत॥याश्चदेवीस्तंतूनभितोऽततंथतास्त्वादेवीर्जरसेसंव्ययस्वायुष्मतीदंपरिधत्स्ववास
इति सूत्रं॥ अथवस्त्रपरिधानानंतरंउत्तरीयंवासःपरिधाययतिवरःयाअकृंतन्निति मंत्रमुक्त्वाअत्रपरिधायय
तीतिणिजंतस्यकारितार्थत्वात्।परिधत्स्ववासइतिमंत्रस्यापितदर्थत्वात् परिधापयिते न्यइत्यवगम्यतेसकिंवरः
अध्वर्युर्वाइतिसंशयः॥तत्राध्वर्युःकर्मसुवेदयोगादितिपरिभाषाबलात्॥अध्वर्युःपरिधापयितेतिचेत्।नत्वास्मार्ते
षुकर्मसुअध्वर्योःकर्तृत्वयोगाभावात्।समाख्ययाहिअध्वर्योःकर्मसुयोगःसमाख्याचवेदयोगात्॥नचस्मृति
वेदः॥स्मरणादेवस्मृतीनांप्रामाण्यात्नपुनर्वेदमूलत्वेन॥अतःसमाख्यायाअभावात्स्वयंकर्तृत्वंपाकयज्ञेषु
अतोवरएवपरिधापयिता॥ननुपूर्णपात्रोदक्षिणावरोवेतिपाकयज्ञेषुपरिक्रयार्थादक्षिणाश्रूयते॥साचदक्षि
णापरिक्रेतव्याभावेनोपपद्यते॥अतस्तदन्यथानुपपत्त्याअन्यस्यकर्तृत्वंकल्प्यतां॥नैतदेवं॥अन्यस्यब्राह्मणः
परिक्रेतव्यस्यकर्तुर्विद्यमानत्वात्परिक्रयार्थदक्षिणाश्रवणस्योपपत्तेः॥किंच।वचनाभावेपरःपरस्यकर्मकर्तुंन

स्मृ
हृ
१७

प्रवर्त्तंते॥ नात्रवचनमस्तिपाकयज्ञेषुस्वतोन्यकर्तृत्वविधायकं॥ श्रौतवत्समाख्यापिनास्ति॥ ननुस्मृतीनांवेद
मूलत्वात् यद्दृष्टमूलंस्मार्त्तंकर्मतद्वेदसमाख्ययाऽन्यस्यकर्तृत्वंकल्प्यतां॥ मैवंयतःस्मृतयोऽनिश्चितवेदमूलाः।अ
तोनज्ञायतेकिंवेदमूलमिदंकर्म॥ यद्वेदसमाख्ययाऽन्यःकर्त्ताकल्प्यते॥ मंत्रलिंगविरोधादपिपरकर्तृत्वे॥ कथंसा
मामनुव्रताभव॥ प्रजापतिष्ट्वानियुनक्तुमह्यं॥ अमोहमस्मीत्यादिसानःपूषाशिवतमेत्यादयोवैवाहिकमंत्राःस्वा
त्मलिंगाःतेचपरकर्तृत्वेविरुध्यंते॥ तस्मात् पाकयज्ञेषुस्वयंयजमानस्यैवकर्तृत्वमितिसिद्धं॥ अत्रवरोपिवास
सीपरिधत्तेनपरिधास्येयशसामेतिमंत्राभ्यां॥ अथैनौसमंजयतिसमंजंतुविश्वेदेवाःसमापोहृदयानिनौ।संमा
तरिश्वासंधातासमुदेष्ट्रीदधातुनावितिसूत्रं॥ ॰अथवस्त्रपरिधानानंतरंपरस्परंसंसजेथामितिप्रैषेणकन्यापि
ताएनौवधूवरौसमंजयतिसम्मुखौकरोति॥ अत्रविशेषमाहकृष्णभट्टः। वरगोत्रंसमुच्चार्यप्रपितामहपूर्वकम्
नामसंकीर्त्तयेद्विद्वानकन्यायाश्चैवमेवहि॥ तत्रवरःसमंजंतुविश्वेदेवाःइत्यादिकंमंत्रंकन्यासम्मुखीभूतःपठति॥अ
थकन्यादानप्रयोगोलिख्यते॥ उत्तरत्रपित्राप्रत्ताइतिसूत्रस्मरणात्तद्यथा॥ अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्म्म
णःप्रपौत्रायअमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणःपौत्रायअमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणःपुत्रायइतिवरपक्षे

१७

अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्रीं ॥ अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्रीं अमु
कगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्रीं इति कन्यापक्षे। एवमेव पुनर्वारत्रयमुच्चार्य अमुकगोत्राय अमुकप्र
वराय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणावरपक्षे। इतरवरपक्षे वर्मणे अमुकगुप्ताय अमुकदासायेति विशेषः ॥ अ
मुकगोत्रां अमुकप्रवरां अमुकनाम्नीमिमां कन्यां प्रजापतिदैवतां यथाशक्त्यलंकृतां पुराणोक्तकन्यादानफलका
मो भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इति सकुशेन जलेन कन्याहस्तं वरहस्ते दद्यात् ॥ वरश्च द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्र
तिगृह्णात्विति मंत्रेण प्रतिगृह्णीयात् ॥ ततः को दादिति कामस्तुतिं पठेत् ॥ ततः कन्यापिता कृतैतत्कन्यादानप्रति
ष्ठासिद्ध्यर्थं सुवर्णं गोमिथुनं दक्षिणां दद्यात् ॥ अत्राचारादन्यदपि यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्रगोमहिष्यश्वा
मादि कन्यापिता यथासंभवं ददाति ॥ अन्येपि बांधवादयो यथासंभवं यौतकं प्रयच्छंति ॥ केचन यौतकं होमांते
प्रयच्छंति अत्र देशाचारतो व्यवस्था ॥ पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति ॥ यदैषीति ॥ सूत्रं ॥ पित्रा जनकेन प्र
त्तां संकल्प्य दत्तामादाय प्रतिग्रहविधिना प्रतिगृह्य ॥ गृहीत्वा हस्ते धृत्वा निष्क्रामति गृहमध्यात् ॥ मंडपाद्वा ॥ अग्नि
समीपं गंतुं ॥ यदैषि मनसेत्यादिना मंत्रेण करोत्वमुकि देवि इत्यंतेन। अत्र पित्रेत्युपलक्षणं। पिता पितामहो भ्राता सकु

गृ॰सू॰
भा॰ह॰
१८

त्योजननीतथा॥ कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परइतियाज्ञवल्क्येन अन्येषामपिकन्यादाने अधिकारस्मर
णात् अथैनौसमीक्षयति ॥ अघोरचक्षुरित्यादि॥ अथनिष्क्रमणानंतरमेनौवधूवरौपरस्परंसमीक्षेथामितिप्रै
षेणाकन्यापितासमीक्षयतिसमीक्षणंकारयति॥ तत्रसमीक्षमाणोवरः अघोरचक्षुरित्यादीन्निविष्याइत्यंता
न्मंत्रान्पठति॥ इतिहरिहरभाष्येप्रथमकांडेचतुर्थीकंडिका ४ ॥ प्रदक्षिणमग्निंपर्याणीयैके॥ सूत्रं॥ एके आचार्याः
अग्नेः प्रदक्षिणंकारयित्वावासः परिधानंसमंजनंसमीक्षणंचमन्यंतेएकेनमन्यंते॥ ततोविकल्पः॥ पश्चादग्नेस्तेज
नींकटंवादक्षिणपादेनप्रवृत्योपविशति॥ सूत्रं॥ समीक्षणानंतरं अग्निंप्रदक्षिणीकृत्याग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुखवउप
विशति॥ दक्षिणतोवधूः किंकृत्वादक्षिणपादेनतेजनींतृणपूलिकांकटंवातृणमयंस्तरंप्रवृत्यप्रक्रम्यउल्लंघ्येत्यर्थः
दक्षिणपादेनोल्लंघयन्नचलन्नचालिताउभयोः संस्कार्यत्वात्सवधूकः॥ अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौमहाव्याहृत १८
यः सर्वप्रायश्चित्तंप्राजापत्यः स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्र॥ सूत्रं॥ अत्रवैवाहिकहोमप्रसंगेनसर्वकर्मसाधारणींपरिभाषां
करोत्याचार्यः॥ तद्यथा॥ ब्रह्मणादक्षिणेवाहौदक्षिणहस्तेनअन्वारब्धेकर्त्तरि॥ आघारसंज्ञकेआज्याहुती॥ यथामनसा
प्रजापतयेस्वाहाइदंप्रजापतयेमनसात्यागमपि॥ इंद्रायस्वाहाइदमिंद्राय॥ आज्यभागौ आज्यभागसंज्ञकौहोमौयथा॥ अ

ग्नयेस्वाहा। इदमग्नये॥ सोमायस्वाहा॥ इदंसोमाय॥ महाव्याहृतयः भूराद्यास्तिस्रो यथा ॐभूःस्वाहा। इदमग्नये॥ इ
दंभूर्वा इतित्यागः॥ तथैवभुवः॥ इदंवायवे इदंभुवइतिवा॥ स्वःस्वाहा॥ इदंसूर्याय॥ इदंस्वइतिवा॥ सर्वप्रायश्चित्तं सर्व
प्रायश्चित्तसंज्ञकाः पंचाहुतयः॥ यथात्वन्नोअग्नइत्यादिप्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा॥ सत्वन्नोअग्नेसुहवोनएधिस्वाहा इ
दमग्नीवरुणाभ्यांद्वाभ्यांत्यागः॥ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्चसत्यमित्वमयाअसि॥ अयानोयज्ञंवहास्ययानोधे
हिभेषजं स्वाहा॥ इदमग्नये॥ येतेशतंवरुणायेसहस्रंयज्ञियाःपाशाविततामहांतः॥ तेभिर्नोअद्यसवितोतवि
ष्णुर्विश्वेमुंचंतुमरुतःस्वर्काःस्वाहा॥ इदंवरुणाय सवित्रेविष्णवेविश्वेभ्योदेवेभ्योमरुद्भ्यःस्वर्केभ्यः॥ उदुत्तममित्या
दिअदितयेस्यामस्वाहेत्यंतं इदंवरुणाय॥ प्राजापत्यं॥ प्रजापतिदेवताकोहोमः॥ यथाप्रजापतयेस्वाहा इदंप्रजा
पतये॥ स्विष्टकृच्चस्विष्टकृद्धोमः॥ यथाअग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा॥ इदमग्नयेस्विष्टकृते॥ चकारःसर्वसमुच्चयार्थः॥ एत
न्नित्यंसर्वत्र। एतदाघारादिस्विष्टकृदवसानंसर्वत्र॥ सर्वेषुहोमात्मकेषुकर्मसुनित्यंयत्रहोमाभावस्तत्रनास्ति॥ यथा।
स्वस्तरारोहणलांगलयोजनपायसब्राह्मणभोजनेषु अंतेविहितस्यस्विष्टकृद्धोमस्यकर्मविशेषेस्थानांतरमाह। प्राङ्म
हाव्याहृतिभ्यःस्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः॥ सूत्रं॥ महाव्याहृतिभ्यःप्राक्पूर्वंस्विष्टकृद्यागोभवति। चेद्यदिआज्यात्सका

ष्टा दन्यदपि चरुप्रभृतिहविर्भवति॥ केवलाज्ययागे सर्वो हुतिशेषे भवति॥ सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यांतरमेतदावा
पस्थानं विवाहे॥ सूत्रं। सर्वप्रायश्चित्तं त्वन्नो अग्न इत्यास्य उदुत्तममित्यंतं आहुतिपंचकं प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः
सर्वप्रायश्चित्तं च प्राजापत्यश्च सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यौ तयोरंतरं॥ सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यांतरं। एतदावापस्थानं। क
स्मिन् कर्मणि विवाहे॥ आवापस्थानं॥ आवापश्च अन्यत्र विहितस्य होमस्य जयादेः कर्मणः कर्मांतरमध्ये क्षेपः। आवाप
स्य आगंतुकत्वेन अंते निवेशप्राप्तः न्यायात्। तन्निवृत्त्यर्थं। तमवाह। राष्ट्रभृत इच्छन्॥ सूत्रं॰ विवाहे वैवाहिके होमकर्म
णि। राष्ट्रभृतः राष्ट्रभृत्संज्ञकाः आहुतीः आवपेदित्यध्याहारः। जयाभ्यातानांश्च॥ सूत्रं॰ जयाश्च अभ्यातानाश्च जयाभ्या
तानाः तान् जयाभ्यातानांश्च आवपेत्। किं कुर्वन् इच्छन् राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानां होमफलं कामयन्। किं प्रमाणमिति चेत्।
जानन्येन कर्मणेर्छेदिति वचनात्। सूत्रं॰ येन कर्मणा अस्मिन् कर्मणि ओप्यतेन यत्फलं भवतीति जानन् विदन्। तत्कर्मफ
लमिच्छन् तस्मिन् कर्मणि तत्कर्म आवपेदिति वचनात्। श्रुतेरित्यर्थः॥ तत्र राष्ट्रभृतो यथा। ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्व
इत्यादिका द्वादश मंत्रा राष्ट्रभृत्संज्ञकाः। चित्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च शक्वरीश्च दर्शश्च पौर्ण
मासं च बृहच्च रथंतरं च प्रजापतिर्जयानिंद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु। तस्मै विशः समनमंत सर्वाः स उग्रः स इह

म्रो वभूव स्वाहा॥ सूत्रं। चित्तं चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यंतानां केचिदिच्छंति तन्न सांप्रतं। कुतः। नह्येतानि देवतापदानि
।किंतु मंत्रा एते। मंत्राश्च एते यथाम्नाता एव प्रयुज्यंते॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्विंद्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या
वायुरंतरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चंद्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोपां समुद्रः स्रोत्यानामन्नं सा
म्राज्यानामधिपति तन्मावतु सोम ओषधीनां सविता प्रसवानां रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो ग
णानामधिपतयस्ते मावंतु पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः॥ इह मावंत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेस्यामाशि
ष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहेति सूत्रं॥ अभ्यातानामसंज्ञका ह्येते अष्टादश मंत्राः सर्वत्रानु
षजति॥ अग्निर्भूतानामित्यादिषु पितरः पितामहा इत्यंतेष्वष्टादशसु मंत्रेषु प्रतिमंत्रं यथालिंगं यथावचनं समा
वत्वित्यादि देवहूत्यां स्वाहेत्यंतवाक्यैकदेशं अनुषजति संयुनक्ति। अग्निरैत्वित्यादि परं मृत्यविति चैके प्राशनांते
सूत्रं॥ अग्निरैत्वित्यादिकाः परं मृत्यवित्यंताः पंच मंत्राः परं मृत्यविति च जुहुयात्॥ एके आचार्याः परं मृत्यवित्ये
नामाहुतिं प्राशनांते संस्रवप्राशनांते जुहुयादितीच्छंति उदकस्पर्शः॥ इति हरिहरभाष्ये प्रथमकांडे पंचमी कंडिका
५ कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्रांल्लाजानंजलिनांजलावावपति तां जुहोति संहतेन तिष्ठती सूत्रं। कुमार्याः कन्यायाः

गृ म्
भा ह
२०

भ्राताशमीपलाशमिश्रांल्लाजानुशमीपत्रयुक्तानभ्रष्टानिधान्यानिअंजलिनाकृत्वावध्वाअंजलौआवपतिनिक्षि
पति॥तांजुहोतिसाचतानअंजलिस्थानूलाजानसंहतेनमिलितेनअंजलिनाजुहोतिविवाहाग्नौप्रक्षिपतितिष्टतो
ऊर्ध्वो॥अर्यमणंदेवमित्यादित्रयंपठे स्वाहेत्यंतसूत्रं॥अर्यमणंदेवमितिप्रथम॥इयंनार्युपब्रूतइतिद्वितीयं॥इमांल्ला
जानामितितृतीयं॥अथास्यैदक्षिणंहस्तंगृह्णातिसांगुष्ठंगृभ्णामितेसौभगत्वायेत्यादिशृणुयामशरदःशतमित्यं
तंसूत्रं॰ अथलाजाहोमानंतरंअस्यैअस्याःकुमार्याःदक्षिणंहस्तंगृह्णातिस्वदक्षिणहस्तेनआदत्ते॥कीदृशंह
स्तंसांगुष्ठंअंगुष्ठेनसहितंइतिहरिहरभाष्येप्रकांषष्ठीकंडिका ६ अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादे
नारोहेममित्यादिपृतनायतइत्यंतसूत्रं॰ अथपाणिग्रहणानंतरंएनांवधूंअश्मानंदृषदंउत्तरतोऽग्नेर्ध्रियमाणंद
क्षिणपादेनकृत्वाआरोहयतिआरोहेममित्यादिपृतनायतइतिमंत्रेण।अथगाथांगायतिसूत्रं॰ अथअश्मारोहणा
नंतरंगाथांगायतितांगाथामाह॥सरस्वतिप्रेदमवेत्यादिकाउत्तमंयशइत्यंतां॥अथपरिक्रामततुभ्यमग्नइति।
अथगाथायांसमाप्तायामग्निंप्रादक्षिण्येनपरिक्रामतोवधूवरौतत्रमंत्रः।तुभ्यमग्नेपर्यवहन्नित्यादिकस्यप्रजयासह
त्यंतस्यमंत्रस्यवरपठितस्यांते।अत्रहस्तग्रहणादिपरिक्रमणांतेषुकर्मसुवरएवमंत्रानपठति।एवंद्विरपरंलाजादिसूत्रंए २०

वमुक्तप्रकारेणाहुतिः वारद्वयं अपरं पुनरपिलाजादिकुमार्योभ्रातेत्यारभ्यपरिक्रमणांतंकर्मभवति॥ चतुर्थेः शूर्पे
कुष्ट्यासर्वांल्लाजानावपतिभगायस्वाहेति सूत्रं॰ ततः तृतीयपरिक्रमणानंतरंकुमार्याभ्राता शूर्प्पकुष्ट्याशूर्प
स्यकोणेनसर्वान्यावच्छूर्पेःवशिष्टानलाजानकुमार्याजलौआवपतिनिक्षिपति। तान्लाजान्निष्ठितोकुमारीभगा
यस्वाहेतिमंत्रेणचतुर्थंजुहोतिततःसमाचारात्तूष्णीं चतुर्थंपरिक्रमणंवधूवरौकुरुतः॥ नेतरथावृतिं॥ इतरथावृतेःका
रणस्यव्यवायस्यअभावात्॥ ब्रह्माग्न्योरंतरागमनहि इतरथावृत्तिकारणं॥ कुतइतिचेत् हविःपात्रस्वाम्यृत्विजां पू
र्वंपूर्वमंतरमृत्विजांचयथापूर्वमिति परिभाषासूत्रात्तेनपरिक्रमणंकुर्वतौवधूवरौब्रह्माग्न्योर्मध्येनगच्छेतां॥ त्रिः परि
णीतांप्राजापत्यंहुत्वा सूत्रं॰ पूर्ववदुपविश्यप्रजापतयेस्वाहेतिब्रह्मान्वारब्धेहुत्वाइदंप्रजापतयेइतित्यागंविधाय।
इतिहरिहरभाष्येप्र°कासप्तमीकंडिका ७ अथैनामुदीचीं सप्तपदानिप्रक्रामयत्येकमिषेद्वेऊर्जेत्रीणिरायस्पोषाय
चत्वारिमायोभवायपंचपशुभ्यःषड्तुभ्यःसखेसप्तपदाभवसामामनुव्रताभवविष्णुस्त्वानयत्वितिसर्वत्रानुषजति
सूत्रं॰ अथप्राजापत्यहोमानंतरंएनांवधूंउदीचींउदङ्मुखींसप्तपदानिप्रक्रामयति॥ सप्तप्रक्रमानदक्षिणपादेनका
रयतिउत्तरोत्तरंवरःकथंभूतांत्रिःपरिणीतांत्रीनवारानअग्नेःप्रादक्षिण्येनआनीतांइतिव्यवहितेनसंबंधःकुतःपाठक्रमात्

र्थं क्रमो बलीयानिति न्यायात् ॥ एकमिष इत्यादिभिः सप्तभिर्मंत्रैः । तद्यथा ॥ एकमिषे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते मं
त्रे वधूरेकं पदं उदग्गच्छति तथा द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयत्विति मंत्रांते द्वितीयं ॥ त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्यु
क्ते तृतीयं ॥ चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते चतुर्थः ॥ पंच पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इत्युक्ते पंचमं ॥ षडृतुभ्यो
विष्णुस्त्वा नयतु इत्युक्ते षष्ठं ॥ सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते सप्तमं ॥ विष्णुस्त्वा नयत्वित्ये
तावन्मंत्रभागं सर्वत्र एकमिष इत्यादिषु सर्वेषु अनुषजति संबध्नाति ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युदकुंभं स्कंधे कृत्वा दक्षिणतोऽग्ने
र्वाग्यतः स्थिता भवत्युत्तरत एकेषां सूत्रं ॥ निष्क्रमणप्रभृति पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामतीत्यादि तत आरभ्य क
श्चित्पुरुषो जलपूर्णं कलशं स्कंधे निधाय वधूवरयोः पृष्ठत आगत्य अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि मौनी स्थित आस्ते केषांचि
न्मते उत्तरतः ततएनां मूर्द्धन्यभिषिंचतीत्यादि आपो हि ष्ठेति च तिसृभिः इत्येतावत्सूत्रं ॥ ततस्तस्मात् स्कंधस्थिता
दुदकुंभात् ॥ आचारादाम्रादिपल्लवसहितेन हस्तेन जलमादाय एनां वधूं मूर्धनि शिरस्यभिषिंचति वरः ॥ आपः शिवा
इत्यादिना भेषजनित्यं तेन मंत्रेण पुनस्तथैवोदकमादाय आपो हि ष्ठेत्यादि आपो जनयथा च न इत्यंताभिस्तिसृभिर्ऋ
ग्भिः अभिषिंचतीति चकारादनुषज्यते ॥ अथैनां सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति सूत्रं ॥ अथ अभिषेकादुपरि सूर्यमुदीक्षस्वेति

प्रैषेणसूर्यंएनांवधूंवरउदीक्षयतिसूर्यस्यनिरीक्षणंकारयतीत्यर्थः॥साचवरप्रेषितासतीतच्चक्षुरितिमंत्रेणस्वयंप
ठितेनसूर्यंनिरीक्षेतदिवाविवाहपक्षे।अथास्यैदक्षिणांसमधिहृदयमालभते ममव्रतेतइतिसूत्रं अथसूर्योदीक्ष
णानंतरंअस्यैइतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी।अस्यावध्वाःदक्षिणांसमधिदक्षिणस्यस्कंधस्योपरिहस्तंनीत्वातस्याःहृदयमाल
भतेवरःस्पृशति॥ममव्रतेतेहृदयंदधामीत्यादिनानियुनक्तुमह्यमित्यंतेनमंत्रेण॥अथैनामभिमंत्रयतेसुमंगलीरित्य
दिविपरेतनेत्यंतेनसूत्रं॥अथहृदयालंभनानंतरंएनांवधूंवरोभिमंत्रयते॥सुमंगलीरित्यादिनामंत्रेण॥अत्रशिष्टस
माचारात्॥उत्तरतआयतनाहिस्त्रीतिश्रुतिलिंगाच्चवधूंवरस्यवामभागेउपवेशयति।तांदृढपुरुषउन्मथ्यप्राग्वोद
ग्वानुगुप्तआगारआनडुहेरोहितेचर्मण्युपवेशयति।इहगावइतिसूत्रं॥ततःतांवधूंदृढपुरुषःबलवान्कश्चित्पु
मान्उन्मथ्यउत्थाप्यप्राक्पूर्वस्यांदिशिउदक्उदीच्यांवादिशिपूर्वकल्पितेअनुगुप्तेसर्वतःपरिवृतेआगारेगृहेत
च्चपूर्वमास्तीर्णेआनडुहेआर्षभेरोहितेलोहितवर्णेचर्मणिअजिनेप्राग्ग्रीवेउत्तरलोम्निउपवेशयतिइहगावइत्या
दिनानिषीदंत्वितिअस्यमंत्रस्यपाठांते॥केचनजामातेवदृढपुरुषइत्याहुः॥तन्मतेजामातैववधूमुत्क्षिप्यमंत्र
मुक्त्वाचर्मण्युपवेशयति॥ततआगत्ययथास्थानमुपविश्यब्रह्मान्वारब्धःस्विष्टकृद्धोमंविधायसंस्रवंप्राश्यब्रह्म

णोपूर्णपात्रवरयोरनन्तरंदक्षिणात्वेनदत्वास्वकीयाचार्यायब्राह्मणः परिणेतागांवरंददाति ॥ क्षत्रियश्चेद्ग्रामं
ददाति ॥ वैश्यश्चेदश्वं ॥ यस्यास्तुनभवेद्भ्रातानविज्ञायेतवापिता ॥ नोपयच्छेततांकन्यांपुत्रिकाधर्मशंकयाइतिम
नुवचनात् ॥ अभ्रातृमतीपरिणयनंप्रतिषिद्धं ॥ तदतिक्रम्ययदिकश्चित्तामुद्वहेत ॥ तदातस्याः पुत्रिकात्वदोषप
रिहारायचएकरथेनअधिकंगवांशतंतत्पित्रेदत्वाउद्वहेत् ॥ ग्रामवचनंचकुर्युः । अत्रविवाहेग्रामशब्दवाच्यानांस्वकु
लवृद्धानांस्त्रीणांश्मशानेचवाक्यंकुर्युः । अंकुरार्प्पणहरिद्रास्नतचंदनादिधर्मप्रतिपादकं ॥ कस्माद्विवाहश्मशान
योर्ग्रामंस्वकुलवृद्धाःस्त्रियःप्राविशानात्शास्त्रातिरिक्तंकर्तव्यमाचारंपृच्छेदितिवचनात् इतिस्मृतेः ॥ नकेवलंस्मृते
श्रुतेश्चाकासास्तुतिः ॥ तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति ॥ यतः स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः पूर्वपुरुषानुष्ठीयमानंसदाचारं
स्मरंतितस्मात्तयोः विवाहश्मशानयोः ग्रामः प्रमाणंसदाचारबोधकमित्यर्थः ॥ अस्तमितेध्रुवंदर्शयतिसूत्रं॰ दि
वाविवाहश्चेत्तदाअस्तमितेसूर्येअमुकिध्रुवमीक्षस्वइतिप्रैषेणवधूंध्रुवंतारकाविशेषंदर्शयति ॥ रात्रौचेद्विवाह
स्तदावरदानानंतरमेव । तद्यथा ॥ ध्रुवमसीत्यादिसंजीवशरदः शतमित्यंतंवरेणपठितेमंत्रेवधूर्ध्रुवमीक्षते ॥ सायदि
नपश्येत्पश्यामीत्येवब्रूयात् सूत्रं॰ सावधूः यदिध्रुवंनेक्षेततथापिपश्यामिइत्येवंवदेत् । नविपरीतं ॥ त्रिरात्र

मक्षारालवणाशिनौस्यातामधःशय्यातांसूत्रं॰विवाहदिनमारभ्यत्रिरात्रंत्रीणिअहोरात्राणिअक्षारालवणाशिनौ।अ
क्षारंचालवणांचअक्षारालवणांततअश्नीतइत्येवंशीलौअक्षारालवणाशिनौस्यातांभवेतां॥अधःआस्तृतभूमौनख
ट्वायांशयीयातां॥संवत्सरंनमिथुनमुपेयातांद्वादशरात्रंषड्रात्रंत्रिरात्रमन्ततःसूत्रं॰संवत्सरंवर्षयावत्मिथुनंअभिग
मनंनोपयातांनोपगच्छेयातां॥अथवाद्वादशरात्रं॥अथवाषड्रात्रं॥यद्वात्रिरात्रं॥अंततःसंवत्सरादिपक्षाणामंतेत्रि
रात्रमित्यर्थः॥संवत्सरादिविकल्पास्तुशक्त्यपेक्षयाव्यवस्थिताज्ञेयाः॥संवत्सरादिपक्षाशक्तौत्रिरात्रपक्षाश्रयणेपि
चतुर्थीकर्मानंतरंपंचम्यादिरात्रावभिगमनंचतुर्थीकर्मणःप्राक्तस्याभार्यात्वमेवनसंवृत्तंविवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थी
कर्मणः॥इतिसूत्रार्थः॥॰अथपद्धतिः॥अथप्रकृतंविवाहकर्माह॥तत्रपुरोपहनिमातृपूजापूर्वकंवरस्यपिता।
स्वपितृभ्यःपुत्रविवाहनिमित्तंनांदीमुखंश्राद्धंविधायविवाह्यंपुत्रंमंगलतूर्यवेदघोषेणकन्यापितृगृहमानयतिक
न्यापिताचमातृपूजापूर्वकंकन्याविवाहनिमित्तकंस्वपितृभ्योनांदीमुखंश्राद्धंविधायमंडपद्वारमागतंवरंअभ्युत्था
नादिभिःप्रतीक्ष्यमधुपर्केणार्चयेत्॥तद्यथा॥अर्चयिताआसनमानाय्यतस्यासनस्यपश्चात्तिष्ठन्अर्घ्यंप्रति
साधुभवानास्तामर्चयिष्यामोभवंतं॥इतिब्रवीति॥तत्रअर्चकपुरुषाःविष्टरंपद्यंपादार्थमुदकंअर्घमाचमनीयंम

धुपर्कंतत्समीपमानयंति॥ अथार्चयिता॥ एकंविष्टरमादायतिष्ठति॥ अन्यःकश्चिद्ब्राह्मणोविष्टरोविष्टरोविष्टरइति
श्रावयति॥ प्रतिगृह्यतामित्यर्घ्यस्यहस्तयोर्ददाति॥ अर्घ्यश्चवर्ष्मोस्मिसमानानामुद्यतामिवसूर्यः॥ इमंतमभिति
ष्ठामियोमाकश्चाभिदासतीत्यनेनमंत्रेणविष्टरमासनेनिधायतदुपर्युपविशति। ततोन्येनपाद्यंपाद्यंपाद्यमितिश्राविते
पादार्थमुदकमर्चयिताअर्घ्यायप्रतिगृह्यतामित्युक्त्वासमर्पयति॥ अथार्घ्यस्तत्पात्रंभूमौनिधायांजलिनाजलमा
दायविराजोदोहोसिविराजोदोहमशीयमयिपाद्यायैविराजोदोह इतिमंत्रेणब्राह्मणोदक्षिणंपादंप्रक्षाल्यतथैववामंप्र
क्षालयति॥ क्षत्रियादयस्त्वन्यसव्यंप्रक्षाल्य अनेनैवविधिनादक्षिणंप्रक्षालयंति॥ ततःपुनर्विष्टरोविष्टरोविष्टरइत्यने
नश्रावितेप्रतिगृह्यतामितियजमानदत्तंविष्टरंप्रतिगृह्यवर्ष्मोस्मीतिमंत्रेणपादयोरधस्तान्निदधाति। ततोर्घोर्घोर्घइत्यने
नश्राविते अर्चयिताप्रतिगृह्यतामित्युक्त्वाअर्घ्यायार्घ्यंआपस्थयुष्माभिःसर्वान्कामानवाप्नवानीतिमंत्रंपठितवतेप्रयच्छति
अर्घ्यश्चार्घ्यंप्रतिगृह्यमूर्द्धपर्यंतमानीयसमुद्रंवःप्रहिणोमिस्वांयोनिमभिगच्छत॥ अरिष्टास्माकंवीरामापरासेचिमत्य २३
यइत्यनेनमंत्रेणनिनयन्नभिमंत्रयते॥ अथाचमनीयमाचमनीयमाचमनीयमित्यन्येनश्राविते अर्चयिताअर्घ्यायप्रतिगृह्य
तामितिउक्त्वाआचमनीयंप्रयच्छति। अर्घ्यश्चप्रतिगृह्यआमागन्यशसासंसृजवर्चसा॥ तम्माकुरुप्रियंप्रजानामधिप

तिंपश्मूनामरिष्टिंतनूनामितिमंत्रेणसकृदाचम्यस्मार्तेमाचमनंकरोति ॥ अथमधुपर्कोमधुपर्कोमधुपर्कइत्यन्येनोक्तेय
जमानहस्तस्थितमुद्घाटितंमधुपर्कंमित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतीक्षइतिमंत्रेणप्रतीक्ष्यदेवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णोहस्ताभ्यांप्रतिगृह्णामीतिमंत्रेणअंजलिनाप्रतिगृह्यसव्येपाणौनिधायदक्षिणस्यपाणेरुपकनिष्ठिकयांगुल्या
नमःश्यावास्यायांनश्नेनयतआविद्धंतत्तेनिष्कृंतामीतिमंत्रेणसकृदालोड्यनूर्ध्वंसकृतअनामिकांगुष्ठाभ्यामादायव
हिर्निक्षिप्यपुनरेवंद्विवारमालोडनंनिरूसणंचकरोति ॥ ततोयन्मधुनोमधव्यंपरमंरूपमन्नाद्यं ॥ तेनाहंमधुनोमधव्ये
नपरमेणरूपेणान्नाद्येनपरमोमधव्योन्नादोसानीतिमंत्रेणअनामिकांगुष्ठाभ्यामादायत्रिःप्राश्नाति ॥ मधुवाताऋता
यतइत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिःप्रत्यृचंत्रिःप्राश्नातिवा । प्राशितशेषंपुत्रायशिष्यायवादद्यात्ततत्सर्वंवाभक्षयेत् ॥ पूर्व
स्यांदिशिअसंचरेप्रदेशेवाक्षिपेत् ॥ ततःस्मार्तेनविधिनाचम्यवाङ्मआस्येस्त्वितिकराग्रेणमुखंस्पृशति ॥ नसोर्मे
प्राणोस्त्वितिदक्षिणवामेनासारंध्रे ॥ अक्ष्णोर्मेचक्षुरस्त्वितिदक्षिणोत्तरेचक्षुषी ॥ कर्णयोर्मेश्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं ।
श्रोत्रंसंस्पृश्यपुनःकर्णयोर्मेश्रोत्रमस्त्वितिवामं ॥ एवंबाह्वोर्मेबलमस्त्वितिदक्षिणोत्तरौबाहू ॥ ऊर्वोर्मेओजोस्त्वि
तियुगपदूरू । अरिष्टानिमेंगानितनूस्तन्वामेसहसंत्वितिशिरःप्रभृतीनिपादांतानिसर्वाण्यंगान्युभाभ्यांहस्ताभ्यामा

लभेत ।। एवमाचांतोदकायखड्गहस्तोयजमानः ।। गौर्गौर्गौरित्यालभ्यतामितिब्रूयात् ।। ततोर्घ्येः मातारुद्राणांदुहितावसूनांस्वसादित्यानाममृतस्यनाभिः ।। प्रनुवोचंचिकितुषेजनायमागामनागामदितिंवधिष्ट ।। ममचअमुकशर्मणोयजमानस्यचपाप्मानंहनोमीतिगवालंभपक्षेप्रतिब्रूयात् ।। उत्सर्गपक्षेतुमातारुद्राणामित्यादिपाप्माहतॐमित्युपांशूक्त्वाउत्सृजततृणान्यत्त्वित्युच्चैःप्रतिब्रूयात् ।। ततोवरोबहिःशालायामीशान्यांदिशिचतुर्हस्तायांसिकतावच्छन्नायांवेदिकायांलौकिकंनिर्मथ्यंवाग्निंस्थापयित्वापश्चादग्नेःतृणपूलकंकटंवास्थापयेत् ।। अथकन्यापितावस्त्रचतुष्टयंवरायप्रयच्छति ।। वरस्त्वेतेषुमध्येजरांगच्छपरिधत्स्ववासोभवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा ।। शतंचजीवशरदःसुवर्चारयिंचपुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदंपरिधत्स्ववासइत्यनेनमंत्रेणएकंकुमारींपरिधापयति ।। द्वितीयंयाअकृंतन्नवयंयाअतन्वत ।। याश्चदेवीस्तंतूनभितोततंथतास्त्वादेवीजरसेसंव्ययस्वायुष्मतीदंपरिधत्स्ववासइतिमंत्रेण ।। स्वयंचपरिधास्येयशोधास्येदीर्घायुत्वायजरदष्टिरस्मि ।। शतंचजीवामिशरदःपुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्यइतिमंत्रेणएकंपरिधत्ते ।। यशसामाद्यावापृथिवीयशसेंद्रबृहस्पती ।। यशोभगश्चमाविदद्यशोमाप्रतिपद्यतामितिद्वितीयं ।। अथकुमार्याःपिताएनौपरिहिताहतसदृशवस्त्रौकन्यावरौसमंजयति ।। परस्परंसमंजेथामितिप्रे

षेण॥ ततोवरः कन्यासुमुखीभूतः समंजंतुविश्वेदेवाः समापोहृदयानिनौ। संमातरिश्वासंधातासमुदेष्ट्रीदधातुनौ
इत्यादिकंमंत्रपठति॥ अथकन्यादानंकरोतिपित्रादिः कन्यादानाधिकारी॥ तत्रवाक्य॥ अमुकगोत्रस्यअमुकप्र
वरस्यअमुकशर्मणः प्रपौत्राय॥ अमुकगोत्रस्यअमुकप्रवरस्यअमुकशर्मणः पौत्राय॥ अमुकगोत्रस्यअमुकप्रव
रस्यअमुकशर्मणः पुत्रायइतिवरपक्षे॥ अमुकगोत्रस्यअमुकप्रवरस्यअमुकशर्मणः प्रपौत्रीं॥ अमुकगोत्रस्यअ
मुकप्रवरस्यअमुकशर्मणः पौत्रीं॥ अमुकगोत्रस्यअमुकप्रवरस्यअमुकशर्णः पुत्रीइतिकन्यापक्षे। एवमेवपुनर्व
रद्वयमभिहिते॥ अथकन्यापिताकुशजलाक्षतपाणिः उदङ्मुखोपविष्टः प्राङ्मुखोपविष्टायवरायप्रत्यङ्मुखोप
विष्टांकन्यांअमुकगोत्रायअमुकप्रवरायअमुकशर्मणेब्राह्मणायइतिब्राह्मणेवरपक्षेइतरस्ववरपक्षेवर्मणेअमुक
गुप्तायअमुकदासायेतिविशेषः॥ अमुकगोत्रांअमुकप्रवरांअमुकनाम्नींइमांकन्यांसालंकारांप्रजापतिदैवतांपुरा
णानांशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलप्राप्तिकामाकन्यादानफलप्राप्तिकामोवाभार्यात्वेनतुभ्यमहंसंप्रद
देइत्युक्त्वासकुशाक्षतजलंकन्यादक्षिणहस्तंवरदक्षिणहस्तेदद्यात्‌वरश्चद्यौस्त्वाददातुपृथिवीत्वप्रतिगृह्णात्वित्यने
नमंत्रेणतांप्रतिगृह्णीयात्॥ अथकोदादितिकामस्तुतिंपठेत्॥ ततः कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थंस्वर्णगोमि

गृ॰सू॰ ष्ठुनंचदक्षिणांदद्यात्॥ अत्रआचारात् अन्यदपियौतकत्वेनसुवर्णरजतताम्रगोमहिष्यश्वयामादिकन्या
भा॰ह॰ पितायथासंभवंददाति॥ अन्येपिबांधवादयः यथासंभवंयौतकंप्रयच्छंति॥ केचनयौतकंहोमांतेप्रयच्छंति॥ अ
२५ त्रदेशाचारतोव्यवस्था॥ एवंपित्रादत्तांगृहीत्वाप्रतिग्रहस्थानान्निष्क्रामति॥ यदैषिमनसादूरंदिशोनुपवमानोवा
हिरण्यपर्णोवैकर्णः सत्वामन्मनसांकरोत्वमुकि इत्येतेनमंत्रेण॥ अथनिष्क्रमणप्रभृत्येकोजलपूर्णकलशंस्कं
धेनिधायदक्षिणतोग्नेर्वाग्यतऊर्ध्वस्तिष्ठतिउत्तरतोवाअभिषेकपर्यंतं॥ अथैनौवधूवरौअग्निसमीपमागतौ
कन्यायाःपितापरस्परंसमीक्षेथामितिप्रेषेणसमीक्षयति॥ ततःप्रेषितोवरःसमीक्षमाणांकन्यांसमीक्षमाणः॥
अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधिशिवापशुभ्यः सुमनाःसुवर्चाः वीरसूर्देवकामास्योनाशन्नोभवद्विपदेशंचतुष्पदे॥ सोमः
प्रथमोविविदेगंधर्वोविविदउत्तरः॥ तृतीयोग्निष्टेपतिस्तुरीयस्तेमनुष्यजाः सोमोददद्गंधर्वायगंधर्वोददद्ग्नयेर।
यिंचपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथोइमां॥ सानःपूषाःशिवतमामेरयसानऊरूउशतीविहर॥ यस्यामुशंतःप्रहरामशेपं २५
यस्यामुकामाबहवोनिविष्ट्यै॥ इत्यादिकान्चतुरोमंत्रान्पठति॥ ततःप्रदक्षिणमग्निंपरीत्यपश्चादग्नेः पूर्वस्यापि
तेतेजनीकटयोरन्यतरेदक्षिणंपादमग्रेकृत्वोपविशतिवरः॥ तस्यदक्षिणतोवधूः॥ ततोब्रह्मोपवेशनादिचरुव

जैपर्युक्षणां तं कुर्यात् ॥ इयांस्तु विशेषः आचार्योपवरद्दमं इत्येतावंति वस्तूनि उपकल्पयेत्। नप्रोक्षेत् ॥ ततः स्रु
वमादायदक्षिणंजान्वाच्य आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तंब्रह्मान्वारब्धोहुत्वाराष्ट्रभृज्जयाभ्याता
नाग्निरैलित्यादिकान्परंमृत्यवित्यंतान् ॥ अनन्वारब्धोजुहुयात् ॥ प्राशनांतेवापरंमृत्यविति ॥ तद्यथा ॥ ॐ प्रजापत
येस्वाहा ॥ इदंप्रजापतये ॥ इंद्रायस्वाहा। इदमिंद्राय। अग्नयेस्वाहा। इदमग्नये। सोमायस्वाहा। इदंसोमाय। ॐ भूः
स्वाहा इदमग्नये। भुवःस्वाहा इदंवायवे। ॐ स्वःस्वाहा इदंसूर्याय। त्वन्नो अग्नेवरुणस्यविद्वान्देवस्यहेडो अवयासिसी
ष्ठाः। यजिष्ठोवह्नितमः शोशुचानो विश्वाद्वेषांसिप्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्यां। सत्वन्नो अग्नेवमो
भवोतीनेदिष्ठोअस्याउषसोव्युष्टौ। अवयक्ष्वनोवरुणंरराणोवीहिमृडीकंसुहवोनएधिस्वाहा ॥ इदमग्नीवरु
णाभ्यां। अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्चसत्यमित्वमयाअसि। अयानोयज्ञंवहास्ययानोधेहिभेषजंस्वाहा इदम
ग्नये। येतेशतंवरुणायसहस्रंयज्ञियाः पाशावितता महांतः तेभिर्नोअद्यसवितोतविष्णुर्विश्वेमुंचंतुमरुतःस्व
र्काःस्वाहा ॥ इदंवरुणायसवित्रेविष्णवेविश्वेभ्योदेवेभ्योमरुद्भ्यःस्वर्केभ्यः ॥ उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविम
ध्यमंश्रथाय। अथावयमादित्यव्रतेतवानागसोअदितयेस्यामस्वाहा। इदंवरुणाय। ब्रह्मान्वारब्धोहुत्वाततोराष्ट्रभृतो

गृ॰सू॰
भा॰ह॰
२६

यथा। ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः सनइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहावाट्। इदमृताषाहे ऋतधाम्नेग्नयेगंधर्वाय।
ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वस्तस्यौषधयोप्सरसोमुदोनामताभ्यः स्वाहा। इदमोषधिभ्योप्सरोभ्योमुद्भ्यः। संहितोविश्व
सामासूर्योगंधर्वः सनइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहावाट्। इदंसंहितायविश्वसाम्नेसूर्यायगंधर्वाय। संहितोविश्वसामा
सूर्योगंधर्वस्तस्यमरीचयोप्सरसआयुवोनामताभ्यः स्वाहा। इदंमरीचिभ्योप्सरोभ्यआयुभ्यः। सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्र
मागंधर्वः। सनइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहावाट्। इदंसुषुम्णायसूर्यरश्मयेचंद्रमसेगंधर्वाय। सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्र
मागंधर्वस्तस्यनक्षत्राण्यप्सरसोभेकुरयोनामताभ्यः स्वाहा। इदंनक्षत्रेभ्योप्सरोभ्योभेकुरिभ्यः। इषिरोविश्वव्यचावा
तोगंधर्वः सनइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहावाट्॥ इदमिषिरायविश्वव्यचसेवातायगंधर्वाय। इषिरोविश्वव्यचावा
तोगंधर्वस्तस्यापोप्सरसऊर्ज्जोनामताभ्यः स्वाहा। इदमद्भ्योप्सरोभ्यऊर्ग्भ्यः। भुज्युः सुपर्णोयज्ञोगंधर्वः सनइदं
ब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहावाट्। इदंभुज्यवेसुपर्णाययज्ञायगंधर्वाय। भुज्युः सुपर्णोयज्ञोगंधर्वस्तस्यदक्षिणाअ
प्सरसस्तावानामताभ्यः स्वाहा। इदंदक्षिणाभ्योप्सरोभ्यस्तावाभ्यः। प्रजापतिर्विश्वकर्मामनोगंधर्वः सनइदंब्रह्म
क्षत्रंपातुतस्मैस्वाहावाट्। इदंप्रजापतयेविश्वकर्मणेमनसेगंधर्वाय। प्रजापतिर्विश्वकर्मामनोगंधर्वस्तस्यऋक्सामा

२६

न्यप्सरस एष्टयोनामताभ्यः स्वाहा। इदमृक्सामभ्योप्सरोभ्य एष्टिभ्यः। केचिदन्यथामंत्रप्रयोगंकुर्वंतितन्मदर्शयते
ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः सनइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहावाट्। इतिप्रथमः। तस्यौषधयोप्सरसोमुदोनामताभ्यः
स्वाहेतिनिर्दिष्टो यः। एवंसर्वेषुमंत्रेषुअस्मिन्नपिपक्षेत्यागास्तुतएव॥ अथजयाहोमः। चित्तंचस्वाहा इदंचित्ताय।
चित्तिश्चस्वाहा। इदंचित्त्यै। आकूतंचस्वाहा। इदमाकूताय॥ आकूतिश्चस्वाहा। इदमाकूत्यै। विज्ञानंचस्वाहा॥ इदं
विज्ञानाय। विज्ञातिश्चस्वाहा। इदंविज्ञात्यै। मनश्चस्वाहा। इदंमनसे शाक्वरीश्चस्वाहा इदं शाक्वरीभ्यः। दर्शश्चस्वाहा
इदंदर्शाय। पौर्णमासंचस्वाहा। इदंपौर्णमासाय। बृहच्चस्वाहा। इदंबृहते। रथंतरंचस्वाहा। इदंरथंतराय। चित्तंचेत्य
वमादीनांपरानांचतुर्थ्यंतानांप्रयोगंकेचिदिच्छंतितदसांप्रतं। कुतः। नह्येतानिदेवतापदानिकिंतुमंत्राएते। मंत्राश्चप
याम्नाताएवप्रयुज्यंते। प्रजापतिर्जयानिंद्रायवृष्णेप्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु। तस्मैविशः समनमंतसर्वाः सउग्रः
सइद्धव्योबभूवस्वाहा। इदंप्रजापतयेजयानिंद्राय। अथाभ्यातानाः। अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन्
ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्यां स्वाहा इदमग्नयेभूतानामधिपतये।
इंद्रोज्येष्ठानामधिपतिः। समावत्वित्येवमादिस्वाहाकारांतोमंत्रः॥ इदमिंद्रायज्येष्ठानामधिपतये॥ ए

वंसमावत्वस्मिन्नित्यादिवक्ष्यमाणेषुसर्वमंत्रेष्वनुषंगः।यमः पृथिव्याअधिपतिः।इदंयमायपृथिव्याअधिपत
ये।वायुरंतरिक्षस्याधिपतिः।इदंवायवेंतरिक्षस्याधिपतये।सूर्योदिवोधिपतिः इदंसूर्यायदिवोधिपतये।चंद्रमा
नक्षत्राणामधिपतिः।इदंचंद्रमसेनक्षत्राणामधिपतये।बृहस्पतिर्ब्रह्मणोधिपतिः इदंबृहस्पतयेब्रह्मणोधिपत
ये॥मित्रःसत्यानामधिपतिः।इदंमित्रायसत्यानामधिपतये।वरुणोपामधिपतिः।इदंवरुणायापामधिपतये
।समुद्रःस्रोत्यानामधिपतिः।इदंसमुद्रायस्रोत्यानामधिपतये।अन्नंसाम्राज्यानामधिपतितन्मावत्वस्मिनइ
त्यादि।इदमन्नायसाम्राज्यानामधिपतये।सोमओषधीनामधिपतिः।इदंसोमायौषधीनामधिपतये।सविताप्रस
वानामधिपतिः इदंसवित्रेप्रसवानामधिपतये।रुद्रःपशूनामधिपतिः॥इदंरुद्रायपशूनामधिपतये।उदकस्पर्शनं।
त्वष्टारूपाणामधिपतिः।इदंत्वष्ट्रेरूपाणामधिपतये।विष्णुःपर्वतानामधिपतिः।इदंविष्णवेपर्वतानामधिपत
ये।मरुतोगणानामधिपतयस्तेमावंत्वस्मिन्॥इदंमरुद्भ्योगणानामधिपतिभ्यः॥पितरःपितामहाःपरेव
रेततास्ततामहाः इहमावंत्वस्मिनब्रह्मणीत्यादिसमानं।इदंपितृभ्यःपितामहेभ्यःपरेभ्योवरेभ्यस्ततेभ्यस्त
तामहेभ्यः॥उदकस्पर्शनं॥एतेअष्टादशमंत्राअभ्यातानसंज्ञिकाः॥अग्निरैतुप्रथमोदेवतानां सोस्यैप्र।

जांमुंचतुमृत्युपाशात्।तदयंःराजावरुणोनुमन्यतांयथेयंःस्त्रीपौत्रमघंनरोदात्स्वाहा।इदमग्नये।इमामग्नि
स्त्रायतांगार्हपत्यःप्रजामस्यैनयतुदीर्घमायुः।अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमातापौत्रमानंदमभिविबुध्यतामियंः
स्वाहा।इदमग्नये।स्वस्तिनोऽग्नेदिवापृथिव्याविश्वानिधेह्ययथायजत्र।यदस्यांमहिदिविजातंप्रशस्तंतदस्मासु
द्रविणंधेहिचित्रंःस्वाहा।इदमग्नये।सुगंनुपंथांप्रदिशन्नएहिज्योतिष्मद्धेह्यजरन्नआयुः।अपैतुमृत्युरमृतंम
आगाद्वैवस्वतानोअभयंकृणोतुस्वाहा।इदंवैवस्वताय।परंमृत्योअनुपरेहिपंथांयस्तेअन्यइतरोदेवयानात्।चक्षु
ष्मतेशृण्वतेतेब्रवीमिमानःप्रजांरीरिषोमोतवीरान्स्वाहा।इदंमृत्यवे।एकैकसंस्रवप्राशनांतेजुहुयादितीछंति।उ
दकस्पर्शःकुमार्याभ्राताउपकल्पितान्शमीपलाशमिश्रान्लाजान्शूर्पेकृतान्स्वेनांजलिनागृहीत्वाकुमार्याअं
जलावावपति।तांल्लाजान्प्राङ्मुखीतिष्ठंतीकुमारीसव्यहस्तसहितेनदक्षिणहस्तेनअंजलिनाविग्राहंजुहोति।अ
र्यमणंदेवंकन्याअग्निमयक्षत।सनोअर्यमादेवःप्रेतोमुंचतुमापतेःस्वाहा।इत्यनेनमंत्रेणतृतीयांशंजुहोति।इदमर्य
म्ण।इयंनार्युपब्रूतेलाजानावपंतिका।आयुष्मानस्तुमेपतिरेधंतांज्ञातयोममस्वाहा।इत्यनेनमंत्रेणअंजलिस्थिता
नांलाजानामर्द्धंजुहोति।इदमग्नये।इमांल्लाजानावपाम्यग्नौसमृद्धिकरणंतवाममतुभ्यंचसंवननंतदग्निरनुमन्यतामियंःस्वा

हा।इत्यनेनमंत्रेणसर्वांल्लाजानजुहोति।इदमग्नये।मंत्रत्रयंकन्यैवपठति।अथकुमार्याःसांगुष्ठंदक्षिणंहस्तंवरोगृह्णा
ति।गृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्याजरदष्टिर्यथासः।भगोअर्यमासवितापुरंधिर्मह्यंत्वादुर्गार्हपत्यायदेवाः।अमो
हमस्मिसात्वꣳसात्वमस्यमोअहं।सामाहमस्मिऋक्त्वंद्यौरहंपृथिवीत्वंतावेहिविवहावहैसहरेतोदधावहै।प्रजाप्र
जनयावहैपुत्रानविंद्यावहैबहून्तेसंतुजरदष्टयः।संप्रियौरोचिष्णूसुमनस्यमानौ।पश्येमशरदःशतंजीवेमशरदःश
तꣳशृणुयामशरदःशतमित्यंतेनमंत्रसंदर्भेण।अथकुमार्याःदक्षिणंपादंस्वदक्षिणहस्तेनगृहीत्वारोहेममश्मानम
श्मेवत्वꣳस्थिराभव।अभितिष्ठपृतन्यतोवबाधस्वपृतनायतइत्यनेनमंत्रेण।अग्नेरुत्तरतोव्यवस्थितस्याश्मनःउपरि
वरःकरोति।अथाश्मन्यारूढायांकुमार्यांवरोगाथांगायति।सरस्वतिप्रेदमवसुभगेवाजिनीवति।यांत्वाविश्वस्यभू
तस्यप्रजायामस्याग्रतः।यस्यांभूतꣳसमभवद्यस्यांविश्वमिदंजगत्।तामद्यगाथांगास्यामियास्त्रीणामुत्तमंयश
इत्यंतं।अथवधूवरौप्रदक्षिणमग्निंपरिक्रामतः।तुभ्यमग्रेपर्यवहन्सूर्यांवहतुनासह।पुनःपतिभ्योजायान्दाग्नेप्रजया
सह।इत्यंतस्यमंत्रस्यवरपठितस्यांते।एवंपुनर्वारद्वयंलाजावपनादिपरिक्रमणांतंकर्मनिर्विशेषंभवति।ततस्तृतीयपरिक्रम
णानंतरंकुमार्याभ्राताशूर्पकोणप्रदेशेनसर्वांल्लाजानकुमार्य्यंजलावावपति।तानतिष्ठंतीकुमारीभगायस्वाहेत्यनेनजुहोति

इदंभगायानतः समाचारात्तूष्णींचतुर्थंपरिक्रमणंकुरुतः। नेतरथावृत्तिम। अथप्रजापतयेस्वाहेति। ब्रह्मान्वारब्धोहुत्वाइदंप्रजापतयइतित्यागंविधाय। एनांवधूंउदीचींसप्तपदानिप्रक्रामयति। तद्यथा। एकमिषेविष्णुस्त्वानयत्विति वरेणोक्तेमंत्रेवधूरेकंपदमुदग्ददाति। द्वेऊर्जेविष्णुस्त्वानयत्वितिद्वितीयं। त्रीणिरायस्पोषायविष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते तृतीयं। चत्वारिमायोभवायविष्णुस्त्वानयत्वितिचतुर्थं। पंचपशुभ्योविष्णुस्त्वानयत्वितिपंचमं। षडृतुभ्योविष्णुस्त्वानयत्वितिषष्ठं। सखेसप्तपदाभवसामामनुव्रताभवविष्णुस्त्वानयत्वितिसप्तमं। एवंवरएकैकंमंत्रंसमुच्चार्योच्चार्यसप्तपदानिदापयत्युत्तरोत्तरंदक्षिणपादेन। अथवरःस्कंधस्थितादुदकुंभादुदकमादायवधूमूर्धन्यभिषिंचति। आपःशिवाःशिवतमाःशांताःशांततमास्तास्तेकृण्वंतुभेषजमित्यनेनमंत्रेण। पुनस्तथैवोदकमादायापोहिष्ठेतिप्रत्यृचंपठित्वातथैवमूर्धन्यभिषिंचति। अथवरःसूर्यमुदीक्षस्वेतिवधूंप्रेषयति। साचप्रेषितासतीसूर्यमुदीक्षते। तच्चक्षुरित्यादिशृणुयामशरदःशतमित्यंतंमंत्रंस्वयंपठित्वा। अथवरोवध्वाःदक्षिणांसस्योपरिहस्तंनीत्वातस्याहृदयमालभते ममव्रतेतेहृदयंदधामि ममचित्तमनुचित्तंतेअस्तुममवाचमेकमनाजुषस्वप्रजापतिष्ट्वानियुनक्तुमह्यमित्यनेनमंत्रेण। अथहृदयालंभनानंतरंवरोवधूमभिमंत्रयते। सुमंगलीरियंवधूरिमाठंसमेतपश्यत। सौभाग्यमस्यैदत्वायाथास्तंविपरेतनेत्यनेनमंत्रेण। अत्रशिष्टसमाचा

प्र॰सू॰ नियमः तथाचैतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रातःप्रातरनृतंतेवदंतिपुरोदयाज्जुह्वतियेग्निहोत्रंदिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयंतः।
भा॰ह॰ सूर्योज्योतिर्नतदाज्योतिरेषामिति अनुदितहोमनिंदार्थवादपुरःसरंतस्मादुदितेहोतव्यमिति उदितेहोमविधान
३० न होमद्रव्यनियममाह दध्नातंडुलैरक्षतैर्वाजुहुयात॥ सूत्रं॰ दध्नागव्येनतंडुलैर्व्रीहिमयैः अक्षतैः सत्वयुक्तैर्य
वैः वाविकल्पेन एतेषामन्यतमेनेत्यर्थः अग्नयेस्वाहाप्रजापतयेस्वाहेतिसायं सूर्यायस्वाहाप्रजापतयेस्वा
हेतिप्रातः तत्रसायंअग्नयेस्वाहेतिपूर्वाहुतिंप्रजापतयेस्वाहेत्युत्तरांजुहुयात् सर्वत्रप्रजापतियागउपांशुस्वा
हाकारः अस्ययागस्य आघारेतुस्वाहांतोपिमानसः तथासूर्यायस्वाहेतिपूर्वांप्रजापतयेस्वाहेत्युत्तरांप्रातः त्या
गास्तुप्रयोगेवक्ष्यते तेचयजमानेनकार्याः कुतः प्रधानत्वात्प्रधानं स्वामीफलयोगादितिकात्यायनवचनात्।
प्रधानंद्रव्यस्वत्वपरित्यागः ततश्चप्रवसतायजमानेनयथाकालंयथादैवतंशुचिनाआचांतेनप्राङ्मुखेनोपवि
ष्टेनसर्वकर्मसुकर्तव्याः तत्रसायमादिप्रातरंतमेकंकर्मप्रचक्ष्यतेइतिवचनात् सायंहोमद्रव्येणैवप्रातर्होमः ३०
कर्तव्यः तथायेनहोत्रासायंहुतंतेनैवप्रातर्होतव्यम् येनारंभस्तेनैवसमाप्तिरितिन्यायाच्च तथादधितंडुलय
वानामलाभेश्यामाकनीवारवेणुयवकंदमूलफलजलसक्तूनांपूर्वपूर्वालाभेपरंपरंनित्यहोमायग्राह्यं कंदं

स्मरणादि। फलंत्वाम्नादि। अस्यैव कर्मणः कामसंयोगमाह। उमांसौ मित्रावरुणावित्यादिना। पुनः स्वाहेति। पूर्वांगर्भ
कामसूत्र। पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादिना मंत्रेण गर्भकामा पत्नी पूर्वामाहुतिं जुहुयात्। अत्र पूर्वां गर्भकामेत्यस्य कोऽर्थः
किं नित्ययोर्द्वयोराहुत्योः प्रथमा पूर्वशब्देन विवक्षिता उत ताभ्यां पूर्वा पूर्वं होतव्या। अन्यैव किं तावत्प्राप्तं॥ अन्यैवेति। मं
त्रांतरेण देवतांतरहोमविधानात्। मंत्रस्य देवतायाश्च गुणत्वेन कर्मभेदकत्वात्। किं च द्वयोः प्रथमायाः पूर्वत्वे विवक्षिते नि
त्याग्नेयस्य सौर्यस्य च होमस्य च वाधः प्रसज्येत। अत्रोच्यते। सत्यं। मंत्रदेवतयोः कर्मभेदकत्वं पूर्वां गर्भकामेतीदं का
म्यं कर्म प्रकृतं तु नित्यं काम्यं नित्यस्य वाधकं। उरुषार्थसमासक्तेः काम्यं नित्यस्य वाधकमिति न्यायात्। तस्मादग्नये
स्वाहा सूर्याय स्वाहेति नित्ये आहुतिवाधित्वा पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादि मंत्रविहिता पत्नीकर्तृका कर्मांतररूपा हि
काम्याहुतिः प्रवर्तते यथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र काम्यगोदोहनप्रणयनं नित्यं चमसं वाधित्वा प्रवर्तते अ
त्र कथं वाध्यवाधकभावः उच्यते नित्यं तावदफलं अकरणे प्रत्यवायजनकं काम्यं तु फलवत् तत्र फलवत् वलवत् अफलं
दुर्वलं वाधते अत्र यदि केचित्प्रत्यवतिष्ठेरन् अधानानुविधानानंतरं सायंप्रातर्होमानुविधानं कर्तव्यं आचार्येण केन हे
तुनात्र कृतं को दोष इति चेत् परप्रकरणाम्नातं कथं षडर्घ्या भवंतीत्यारभ्य तामुदुत्येत्यंतं विवाहप्रकरणं यतः तत्र समाधी

यते सूत्रकारस्यैशेलीयं विवाहात्प्राक्आवसथ्याधानकथनं यथा न चेच्छंकनीयं विवाहाग्निरेवावसथ्याग्निरितिय
स्याचार्याभिमतः तेनात्रहोमात्तुविधानकृतमिति विवाहाग्नेरौपासनत्वंकुतोवागतमितिचेत् वैवाहिकेग्नौकुर्वीत
स्मार्तंकर्मयथाविधिपंचयज्ञविधानंचपंक्तिंचान्वाहिकींद्विजइतिमनुवचनात् कर्मस्मार्तंविवाहाग्नौकुर्वीतप्रत्यहं
गृही दायकालाहृतेवापिश्रौतंवैतानिकाग्निषु इतियाज्ञवल्क्यवचनात् कृतविवाहस्यसभार्यस्यावसथ्याधानाधि
कारः आश्वलायनगोभिलादिगृह्यकारवचनाच्च तस्माद्बहुसंमतत्वात् विवाहसमनंतरमेवहोमविधानाच्चाचार्यस्य वि
वाहहोमसाधनाग्निरेवौपासनः संमतइतितन्नोच्यते आश्वलायनगृह्यमतेमन्वादिवचनंतु यथागृह्यमाहितौपास
नाग्निपरंस्वस्वशाखाधर्मप्रतिपादनपरंवाजसनेयिनांपंचदशशाखाश्रयिणांमध्यंदिनकाण्वप्रभृतीनांचपारस्करा
चार्यस्यतुआवसथ्याधानप्रयोगंविवाहप्रयोगात्पृथगनुविदधते नैषःपक्षः संमतइतिगम्यते यदिविवाहाग्निरे
वौपासनाग्निरितिसंमतः स्यात्तदावसथ्याधानंदारकालइत्यादिनापृथक्प्रयोगमनुविदध्यात् विवाहहोमेनैव
आवसथ्याग्नौसिद्धेपृथक्प्रयोगारंभस्यैववैयर्थ्यात् तस्मादन्यस्थानपाठेनदोः इदंचऔपासनपरिचरणे
सर्वदानसकृत् यतः ततोस्तमितेग्निपरिचर्यदर्व्योपघातं सक्तून्सर्पेभ्योबलिं हरेत् इतिबलिहरणं ॥

विधिपरेवाक्येपरिचरणस्यनित्यत्वंज्ञापयति छिन्नं लूनं चपिष्टंचसान्नाय्यंमृन्मयंतथा लोकसिद्धंगृहीतंचेन्मं
त्राजप्याः कठाशयात् छिन्नादिलोकसिद्धंचेदाद्रियेतक्रतुंप्रति तन्नमंत्रजपंप्राहभारद्वाजःकृताकृतं छिन्नेचावद्धने
लूनेपिष्टेदुग्धेचमृन्मये खातेचलौकिकेप्राप्तेजपोनास्त्येववाजिनां अत्रचनमंत्रांतेस्वाहाकारहोमोकिंतु आदावेववनवौं
कारःप्रतिमंत्रं किंतु आद्य एवपराहस्वाहाकुर्यान्मंत्रांतेनचैवजुहुयाद्धविः स्वाहाकारेणहुत्वाग्नेपश्चान्मंत्रंसमापये
त् सामगानामयंनाकुर्याद्धोममंत्राणांपृथगादिषुकुत्रचित् अन्येषांचाविकृष्टानांकालेनावमनादिनात्वविकृष्टानां
अनंतरितानांकालेनआचमनादिनावा अथप्रयोगः अवसथ्याधानोत्तरकालंतद्दिवसएवसायंप्रातर्होमनिमित्तंमा
तृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकंश्राद्धंकृत्वासंध्यावंदनानंतरंअग्निसमीपंगत्वापश्चादग्नेःप्राङ्मुखउपविश्यउपयमनकु
शानसमिधस्तिस्रःमणिकवारिदध्यादीनामन्यतमंहोमद्रव्यंअग्नेरुत्तरतःप्रांचःआसाद्यउपयमनकुशानादायति
ष्ठन्समिधोभ्यादायपर्युक्ष्यद्वादशपर्वपूरकेणदधितंडुलयवानामेकतमेनद्रव्येणहस्तेनैवस्वांगारिणिस्वार्चिर्षिवह्नौ
मध्यप्रदेशेदेवतांध्यायन्जुहुयात् अग्नयेस्वाहा इदमग्नयेनदुत्तरतः मनसाप्रजापतयेस्वाहा॥ इदंप्रजापतयेनिसा
यंतथैवसूर्यायस्वाहा इदंसूर्याय। प्रजापतयेस्वाहा। इतिप्रातः। पत्नीचेद्गर्भकामाभवतितदापुमांःसौमित्रावरु

णौ पुमांःसावश्विनावुभौ। पुमानिंद्रश्च सूर्यश्च पुमांःसं वर्ततां मयि पुनः स्वाहेति पूर्वामाहुतिं पत्नी जुहोति उत्तरां यजमानः। इदं मित्रावरुणाभ्यां अश्विभ्यामिंद्राय सूर्याय च॥ इति नित्यहोमविधिः॥ अथ नैमित्तिकमुच्यते राज्ञोऽक्षभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वाप्यापतौ स्त्रियाश्चोद्वहने सूत्रं। राज्ञः प्रजापालनाधिकृतस्य यात्रादिप्रस्थितस्य अक्षभेदेन रथावयवभंगेन नद्धविमोक्षे नद्धस्य रथस्य विमोक्षे सन्नहनच्छेदे वा यानविपर्यासे यानस्य विपर्यासे अधोमुखादिभावे वा अन्यस्यां वाप्यापतौ अन्यस्मिन् वा अशुभसूचके निमित्ते। स्त्रियाश्चोद्वहने उद्वाहितायाः पूर्वं पतिगृहनयने च शब्दात् रथाक्षभेदादिकनिमित्ते संजाते नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं कर्मोच्यते। कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति वचनात्। निमित्तसमनंतरमेव नैमित्तिकं कुर्यात्। तद्यथा। तमेवाग्निमुपसमाधायपयाज्यं संस्कृत्येह रतिरिति जुहोति नानामंत्राभ्यां॥ सूत्रं॥ तमेवेति यदि राज्ञो निमित्तं तदापास्थानिकं सेनाग्निं यदि स्त्रियाः निमित्तं तदा वैदिकमग्निं पंचभूसंस्कारानकृत्वा उपसमाधाय स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांतां कुशकंडिकां विधाय एवं एवं विधिर्येन क्वचिद्धोमः इत्यनेनैवाज्यसंस्कारे प्राप्ते पुनराज्यं संस्कृत्येति वचनं आघारहोमात्प्रागेव इह रतिरित्याज्याहुतिहूयमानार्थं। ततश्च पर्युक्षणांते इह रतिरिति नानामंत्राभ्यां द्वाभ्यां मंत्राभ्यां जुहोत्याहुतिद्वयं ततः आघारादिस्विष्टकृतं।

ति अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानं स्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यजुषां तेनात्वाहार्षमिति चैतया॥ सूत्रं॥ अन्यद्यादिवं यानं यानं वाहनं उपकल्प्य संयोज्य तत्र तस्मिन्याने राजानं नृपं स्त्रियं चोढां हितां वधूं उपवेशयेत्। आरोहयेत्। कथं प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामित्यादिना प्रतिष्ठामि यज्ञ इत्यंतेन मंत्रेण। आत्वाहार्षमित्येतयर्चा चाधुर्यौ दक्षिणा प्रायश्चित्तिः सूत्रं॥ धुर्यौ धुरि साधू अनड्वाहौ दक्षिणा ब्राह्मणे देया। दक्षिणाशब्दः परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्तते। येन ऋत्विजामानतिर्भवति इदं कर्म प्रायश्चित्तिः। दुर्निमित्तसूचितदुरितापहारिणी। अतः सति निमित्ते भवति। ततो ब्राह्मणभोजनं॥ सूत्रं॥ ततः कर्मसमाप्त्यनंतरं ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यं॥ इति सूत्रार्थः॥ अथ प्रयोगः॥ अक्षादिनिमित्तानामेकतमे निमित्ते संजातेषु चैदेशपंचभूसंस्कारानकृत्वा राज्ञः पुरोहितः सेनाग्निमुपसमाधाय वध्वा वरः वैवाहिकमग्निं ब्रह्मोपवेशनादि पर्युक्षणांते इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहुयात्। इदमग्नये इत्याहुतिद्वयं हुत्वा उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन्। रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति द्वितीयां इदमग्नये इत्याहुतिद्वयं हुत्वा तत आधारादि स्विष्टकृदंतं चतुर्दशाहुतिकं होमं विधाय संस्रवं प्राश्याचम्य धुर्यावनड्वाहौ। ब्रह्मणे अस्य कर्मणः प्रतिष्ठार्थं एतावनड्वाहौ ब्रह्मंस्तुभ्यं ब्रह्मणे मया दत्ताविति प्रयोगेण दक्षिणां दत्वा। अन्यद्यानमानीयत

त्पुरोहितोराज्ञानंवरोवधूंउपवेशयेत्। प्रतिक्षत्रेप्रतितिष्ठामिराष्ट्रेआत्वाहार्षमितिमंत्राभ्यां। ततोब्राह्मणभोजनं च
तुर्थ्यामेपररात्रेभ्यंतरतोग्निमुपसमाधायदक्षिणतोब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतउदपात्रंप्रतिष्ठाप्यस्थालीपाकं श्रपयि
त्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतिर्जुहोति। चतुर्थ्यांतिथौविवाहतिथिमारभ्यअपररात्रेः रात्रेः पश्चिमेयामेभ्यंतरतः गृहस्यम
ध्येअग्निंवैवाहिकमुपसमाधायपंचभूसंस्कारान्कृत्वास्थापयित्वादक्षिणतोब्रह्मासनमास्तीर्यतत्रपूर्ववद्ब्रह्माणमु
पवेश्य उत्तरतउदपात्रंप्रतिष्ठाप्यप्रणीतास्थानात् उत्तरतः। जलपूर्णंताम्रादिपात्रंस्थापयित्वा अत्रब्रह्माणमुपवेश्ये
ति। उनर्वचनमुदपात्रप्रतिष्ठापनावसरज्ञापनार्थं। स्थालीपाकंचरुंयथाविधिश्रपयित्वापर्युक्षणांतेआधारानंतरमा
ज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीः आज्येनपंचाहुतिर्वक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्जुहोति॥ अग्नेप्रायश्चित्तइत्यादिभिः॥ सूत्रं॥ स्थालीपाक
स्यजुहोति। स्थालीपाकस्यचरोः प्रजापतयेस्वाहेत्येकामाहुतिंजुहोति। हुत्वाहुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रेसंस्र
वान्समवनीय। सूत्रं। अग्नेप्रायश्चित्त इत्यादीनांप्राजापत्यंतानांषण्णामाहुतीनांप्रत्येकंहुत्वासंस्रवानहुतशेषादु
दपात्रेसमवनीयप्रक्षिप्य केषांचिन्मतेस्विष्टकृदाहुतेरपिततएनांमूर्धन्यभिषिंचति। सूत्रं॥ ततस्तस्मादुदपात्रादुदक
मादायएनांवधूंवरोमूर्धन्यभिषिंचति। यानेपतिघ्नी इत्यादिनासाजीर्यत्वंमयासहासुकिदेवि इत्यंतेनेन ॥ १

अथैनां स्थालीपाकं प्राशयति ॥ सूत्रं ॥ अथाभिषेकानंतरं एनां वधूं स्थालीपाकं चरुशेषं प्राणैस्ते प्राणान्संदधामीत्यादिना त्वचा त्वचमित्यंतेन मंत्रेण वरः प्राशयति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेणोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति । सूत्रं ॥ यतोऽनेन चरुशेषप्राशनकर्मणा भर्त्रा सहैकं प्राणा दाराः तस्मादेवंवित्पुरुषः श्रोत्रियस्य विदुषः दारेण भार्यया सह उपहासं मैथुनं नेच्छेत् न कामयेत् हि यस्मात् एवंविदपि श्रोत्रियः परः शत्रुर्भवति । तामुदुह्य यथर्तु प्रवेशनं ॥ सूत्रं ॥ एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण तां वधूं उदुह्य विवाहयित्वा विवाहकर्मणा भार्यात्वं संपाद्य यथर्तु प्रवेशनं ऋतुकाल ऋतुकालं प्रवेशनं अभिगमनं कुर्यादिति शेषः । यथाकामी वा । सूत्रं ॥ स्त्रियाः कामम् अनतिक्रम्य यथाकामं तदस्यास्तीति यथाकामी वा भवेत् । न ऋतुकालाभिगमननियमः । कुतः कामम् आ विजनितोः संभवामेति वचनात् । सूत्रं ॥ कामं स्वेच्छया आ विजनितोः आ प्रसवात् संभवाम भर्त्रा सह संभवामेति स्त्रीणां इंद्राद्वरप्रार्थनावचनात् प्रजापतेरिति केचित् । अत्र यद्यपि यथर्तु प्रवेशनमिति सामान्येनोक्तं । तथापि स्मृत्यंतरोक्तपर्वादिनिषेधपालनं कुर्यात् । यथाह मनुः । अमावास्याष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः । याज्ञवल्क्योऽपि । षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् । इत्यादिनिषेधो यथाकाम्यपक्षे

ग॰ सू॰
भा॰ ह॰
३४

पिसमान एव। यतः प्राप्तेभिगमने निषेधः प्रवर्तते। गर्भिण्यभिगमने निषेधस्तु काममाविजनितोः संभवामेति वचनाद्बु
ध्यते ऋतावनभिगमने दोषमाह। ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति॥ घोरायां ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संश
यः॥ तथा ऋतुस्नातां तु यो भार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः। तथा। लोकानंत्यं दि
वः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः" यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः। इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षायाविहि
तत्वात्। तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशंकासंभवाद्रक्षार्थं यथाकाम्यं। तस्माद्यथाकाम्ये तु न नियमः। यथाकामी वे
ति विकल्पेनाभिधानात्। अनभिगमने प्रत्यवायस्मरणाभावाच्च। अतो लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिश्च अथ यास्ये दक्षिणांसम
मधि हृदयमालभते। यत्ते सुसीम इति॥ सूत्रं॥ अथाभिगमनानंतरं अस्यै अस्या भार्यायाः दक्षिणांसं दक्षिणस्कंधं अधिउ
परि दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते। हृदयं वक्षः आलभते स्पृशति यत्ते सुसीम इत्यादिना शृणुयाम शरदः शतमिति अ
नेन मंत्रेण। एवमत ऊर्ध्वं। एवमनेनैव प्रकारेण। अतोनंतरं ऋतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वा इति सूत्रार्थव्याख्या॥ अथ च
तुर्थी प्रयोगः। तत्र विवाहाच्चतुर्थ्यामपररात्रे गृहाभ्यंतरतः पंचभूसंस्कारान्कृत्वा विवाहाग्नेः स्थापनं। दक्षिणतः ब्रह्मा
प्रवेशनं। प्रणीतास्थानादुत्तरतः उदपात्रस्थापनं। प्रणीताप्रणयनादि आज्यभागांतं आवसथ्याधानवत्कुर्यात्। आ

३४

ज्यभागानंतरंअग्नेप्रायश्चित्तइत्यादिभिःपंचभिर्मंत्रैःपंचाजाहुतीर्हुत्वातद्यथा। अग्नेप्रायश्चित्तेत्वंदेवानांप्रायश्चित्ति
रसिब्राह्मणस्त्वानाथकामउपधावामियास्यैपतिघ्नीतनूस्तामस्यैनाशयस्वाहा। इदमग्नये॥ वायोप्रायश्चित्तेत्वन्देवानां
प्रायश्चित्तिरसिब्राह्मणस्त्वानाथकामउपधावामियास्यैप्रजाघ्नीतनूस्तामस्यैनाशयस्वाहा। इदंवायवे। सूर्यप्रायश्चित्ते
त्वन्देवानांप्रायश्चित्तिरसिब्राह्मणस्त्वानाथकामउपधावामियास्यैपशुघ्नीतनूस्तामस्यैनाशयस्वाहा। इदं सूर्याय। चं
द्रप्रायश्चित्तेत्वन्देवानांप्रायश्चित्तिरसिब्राह्मणस्त्वानाथकामउपधावामियास्यैगृहघ्नीतनुस्तामस्यैनाशयस्वाहा। इ
दंचंद्रमसे। गंधर्वप्रायश्चित्तेत्वन्देवानांप्रायश्चित्तिरसिब्राह्मणस्त्वानाथकामउपाधावामियास्यैयशोघ्नीतनूस्तामस्यैना
शयस्वाहा। इदंगंधर्वाय। ततःस्थालीपाकेनप्रजापतयेस्वाहा। इदंप्रजापतये॥ इतिप्राजापत्यांतंहुत्वाअग्नेप्रायश्चित्त
इत्यादिप्राजापत्यांतानांषडाहुतीनांसंस्रवमुदपात्रेप्रक्षिपेत्। केषांचिन्मतेस्विष्टकृतोपिसंस्रवंप्रक्षिपेत्। अन्या
सामाहुतीनांपात्रांतरेसंस्रवान्प्रक्षिपेत्। ततोग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा। इदमग्नयेस्विष्टकृते। हुत्वाज्यंमहाव्याहृत्या
दिप्राजापत्यांतानवाहुतीर्वाजुहोति। ततःपात्रांतरस्थानसंस्रवान्प्राश्यपूर्णपात्रवरयोरन्यतरंब्रह्मणेदत्वाउदपा
त्रादुदकमादायवधूंमूर्धन्यभिषिंचति। यातेपतिघ्नीप्रजाघ्नीपशुघ्नीगृहघ्नीयशोघ्नीनिंदितातनूर्जारघ्नींततएनांकरोमि

साजीर्यत्वंभयासहासाविति इत्यनेनमंत्रेण। अथवरः वधूंस्थालीपाकंहुत्व शेषंसक्तून्प्राशयति। प्राणैस्ते प्राणान्संदधाम्यस्थिभिरस्थीनिमांसैर्मांसानि त्वचात्वचमिति अनेननमंत्रेण। साचभर्त्रामंत्रेपठितेप्राश्नाति अथऋतुकालेरजोदर्शनेसंजातेपुरायाहेगर्भाधाननिमित्तंमातृपूजापूर्वकंस्वयंआभ्युदयिकंकृत्वारात्रावभिगमनंकुर्यात्। अभिगमनानंतरंवध्वादक्षिणस्कंधस्योपरिदक्षिणहस्तंनीत्वाहृदयंस्पृशति यत्तेसुसीमेहृदयंदिविचंद्रमसिश्रितं॥ वेदाहंतन्मांतद्विद्यात्पश्येमशरदःशतंजीवेमशरदःशतंशृणुयामशरदःशतमित्यनेनमंत्रेण। एवं श्राद्धवर्ज्यं प्रत्यृतुकालमभिगमनंकुर्यात्। यथाकामीवाभवेत्। ऋतुकालाभिगमनंकुर्वन्ब्रह्मचर्यात्नस्खलति। ब्रह्मचार्येवपर्वण्याद्याश्चतस्रश्चवर्जयेत्। इतियाज्ञवल्क्यस्मरणात्। अनभिगमनेतुदोषस्यश्रवणात्। ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति। घोरायांब्रह्महत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयः। ऋतुस्नातांतुयोभार्यांशक्तः सन्नोपगच्छति। घोरायांभ्रूणहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयः। इत्यादिप्रत्यवायस्मरणाच्चऋतुकालाभिगमनेनियमः। यथाकाम्येतुननियमः॥ यथाकामी चेतिविकल्पविधानात्। अनंतालोकानंत्यैदिवःप्राप्तिःपुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः। यस्मात्तस्मात्स्त्रियःसेव्याःकर्तव्याश्चसुरक्षिताः। इत्यादिभिःस्मृतिभिःस्त्रीरक्षणविहितत्वात्। तासांकामातिक्रमणोव्यभिचारसंकाशंभवात्तद्रक्षार्थंयथाकाम्यमितिचतुर्थीपद्धतिः॥ विष्णुपुराणे॥ ऋतावभिगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते पु

न्नामर्से शुभे काले श्रेष्ठे युग्मासु रात्रिषु। नास्नातां तां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलां। नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्वि
णीं। नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितं। क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः॥ स्नातः स्रग्गंधधृक्प्रीतो ना
ध्मातः क्षुधितोपि वा। सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत्। चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजें
द्र रविसंक्रांतिरेव च। तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्। विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः। इति चतुर्थीकर्मपद्ध
तिः पक्षादिषु स्थालीपाकः। श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृ
थिवीभ्यामिति। सूत्रं। पक्षीणामारंभः पक्षादयः तासु पक्षादिषु प्रतिपत्सु। अत्र यद्यपि पक्षादिष्वित्युक्तं तथापि संधिम
भितो यजेतेति वचनात्। पर्वणो यश्चतुर्थांशस्त्वाद्याः प्रतिपदस्त्रयः। यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिरिति पर्व
चतुर्थांशोपि यागकालत्वेनाभिमतः तिथ्या। पूर्वान्हे वाथ मध्यान्हे यदि पर्वः समाप्यते। तदैव यागकालः स्यात्परतश्चेत्परे
हनि। तत्रापि संधिर्यदापरान्हे स्यात्तदा यागः प्रातः परेहनि। कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेपि न दुष्यतीत्यादिभिर्वचनैर्यागकालनि
र्णयः। पर्वदिवसे कृतोपवसथिकाशनः सपत्नीकः शालायां जघनेनाग्निं रात्रौ जाग्रन्मिश्च इतिहासमिश्रो वा पृथक् श
यित्वा प्रातः कृतस्नानसंध्यावंदनप्रातर्होमः स्वाचान्तोग्नेः पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य पूर्वोक्तविधिना चरुं श्रपयित्वाज्य

गृ.सू.
भा.ह.
३६

भागांते दर्शे दर्शदेवताभ्यः पौर्णमासे पौर्णमासदेवताभ्यः प्रयोगे वक्ष्यमाणाभ्यश्चरुं हुत्वा ब्रह्मप्रजापतिविश्वेदेवाद्यावा
पृथिवीभ्यश्चरुं जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्यः आकाशाय च। सूत्रं॥ बलिहरणं स्थालीपाकाद्देवविश्वेभ्यो
देवेभ्यो भूतगृह्येभ्यः। आकाशाय च बलिहरणं। बलिदानं। वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति। सूत्रं॥ वैश्वदेवस्य। विश्वेदेवाः सदेवपितृमनुष्या देवता अस्येति वैश्वदेवः पाकः पंचम
हायज्ञार्थं साधितपाक इत्यर्थः। ननु वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोतीति विश्वेदेवसंबद्धस्य चरोस्तद्भूतोपात्तस्य वाग्नौ जुहोतीति
कथं नोच्यते। यथा वृषोत्सर्गे पौष्णस्य जुहोतीति पूषसंबद्धः पृथगेव पिष्टमयः पूर्वसिद्धश्चरुर्गृह्यते किमिति पंचमहा
यज्ञार्थः। उच्यते स्थालीपाकं श्रपयित्वेत्यत्र स्थालीपाकस्यैकवचनांतत्वाद्द्वितीयस्य वैश्वदेवस्य चरोरभावोऽवगम्यते
पौष्णवत् वैश्वदेवस्य सिद्धोपात्तस्य पृथगुपादानं पंचमहायज्ञार्थं वैश्वदेवपाकस्य सद्भावान्निवर्तते। पंचमहायज्ञार्थस्य ३६
वैश्वदेवत्वं कुत इति चेत् वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्येति सूत्रात्। अग्नौ जुहोतीति अग्निग्रहणं बलिकर्मता माभूदिति। अग्नये
स्वाहेत्यादि प्रयोगदर्शनार्थं सर्वत्र तस्यैकदेशस्याहुत्यासादितप्रोक्षितस्य अग्नये प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो हुत्वा स्थालीपाकाद्वै
श्वदेवाच्च अग्नये स्विष्टकृते जुहोति न ततः शेषः समाप्तिं विधापयाबात्यतः अतो बलिं हरति प्रयोगे वक्ष्यमाणेन नमस्त्रियै इत्यादिभिर्मंत्रैः वात्स्य

लायाः प्रागग्रो स्त्रीबलिं स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिस्तं स्त्रीबलिं हरति ददाति शेषमद्भिः प्लाव्य स्थालीस्थितमवशिष्टं चरुं अद्भिर्जलेन प्लाव्य मज्जयित्वा अत्रापः प्रणीताः तासां सर्वकर्मार्थत्वेन प्रणीतत्वात् ततो ब्राह्मणभोजनं व्याख्यातं सूत्रार्थः अथ पक्षादिकर्मोच्यते तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अमाषममांसं अक्षारलवणं हविष्यं व्रताशनं विधाय रात्रावग्निसमीपे भूमौ दंपती पृथक्शयीयातां प्रातः स्नात्वा संध्यावंदनानंतरं प्रातर्होमं च निर्वर्त्य उदिते सूर्ये पौर्णमासं स्थालीपाकमारभेत तत्रात्मनः ब्रह्मणः प्रणीतानां चासनचतुष्टयं कुशैः कृत्वा पक्षादिकर्मणाहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव भवामीति तेनोक्ते आसने उपवेश्य अत्रासादने वैश्वदेवान्नासादने विशेषः तत्प्रोक्षणं च आज्यभागांते यथोक्तं कर्म निर्वर्त्य स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेण चरुमादाय अग्नये स्वाहा अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां उपांशु पुनः अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां उच्चैः ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्यावापृथिवीभ्यां इदं द्यावापृथिवीभ्यां हुतशेषं स्रुवेण अग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः भूतगृह्येभ्यो नमः इदं भूतगृह्येभ्यः आकाशाय नमः इदमाकाशाय वेति स्रुवेण बलित्रयं दत्त्वा अभिघारितवैश्वदेवान्नात्स्रुवेणादाय अग्नये स्वाहा इदमग्नये प्र

जापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः इत्याहुतित्रयमग्नौ हुत्वा स्थालीपाकोत्तरार्द्धाद्वै
श्वदेवोत्तरार्द्धाच्च अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृत इति हुत्वा भूरित्यादि प्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्जुहुयात् संस्रवप्राश
नं मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः न प्रणीताविमोकं ब्रह्मणे दक्षिणादानं तत्कृत्वा चरुशेषमादाय शालाया बहिरुपलिप्तायां भूमौ प्रा
ङ्मुख उपविश्य स्रुवेण नमः स्त्रियै इदं स्त्रियै नमः पुंसे वयसे नमः इदं पुंसे वयसे नमः शुक्लाय कृष्णदंताय पापीनां पतये इदं शुक्ला
य कृष्णदंताय पापीनां पतये नमो यं मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे वसंत उत वारण्ये पतेभ्यः इदं ये मे इत्यादि नमोस्तु बलिमेभ्या हरा
मि स्वस्ति मेस्तु प्रजां मे ददतु इदं स्त्रियै पुंसे वयसे वयसे शुक्लाय कृष्णदंताय पापीनां पतये ये मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे वसंत उ
त वारण्ये पतेभ्यः इदमेभ्य इति वा त्यागः शेषं प्रणीताद्भिः प्रप्लाव्याचम्याग्निसमीपमागत्य प्रणीताविमोकं कृत्वा एकस्मै ब्राह्मणाय
भोजनं ददामीति संकल्पयेदिति पक्षादिकर्मविधिः दर्शे पुनरियान्विशेषः स्थालीपाकेनाग्नये विष्णवे इंद्राग्निभ्यामिति दर्शदेवता
भ्यो होमः अनुदिते चारंभः शेषं समानं सायमादिप्रातरंतमेकं कर्म प्रचक्षते पौर्णमासादिदर्शांतमेकमेव विदुर्बुधाः इति वचना
त् कृष्णपक्षे यद्याधानं तदा दर्शमनिष्ट्वैव पौर्णमास्यां पक्षादिकर्मारंभः यत्तु छंदोगपरिशिष्टवचनं ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौर्णमा
सोपि चाग्निमः य आयाति स होतव्यः स एवादिरिति श्रुतेः तत्पुनराधानविषयं तच्छाखिविषयं वा इति पक्षादिप्रयोगः ॥ साय

द्विगर्भंनदधीत॥ सूत्रं॥० साभार्यायदिचेतगर्भंनधारयेत॥ सिं॰ स्या॰ श्वेतपुष्प्याउपोष्यपुष्येणमूलमुत्थाप्यचतुर्थेहनि
स्नातायांनिशायांनिशायामुदपेषंपिष्ट्वादक्षिणस्यांनासिकायामासिंचति॥ सूत्रं॥ गर्भधारणोपायमाह सिं॰ स्या॰ कंटकारि
कायाःकथंभूतायाःश्वेतपुष्प्याःश्वेतानिपुष्पाणियस्याःसाश्वेतपुष्पीतस्याःउपोष्यउपवासंकृत्वापुष्येणचंद्रमसायुक्तेनपुष्य
नक्षत्रेणमूलंशिफांउत्थाप्यउद्धृत्यरजोदर्शनाच्चतुर्थेहनिस्नातायांभार्यायांरात्रौउदपेषंयथाभवतितथापिष्ट्वातन्मूलंउद
केनपिष्ट्वाद्रवीभावमापाद्येत्यर्थः दक्षिणस्यांनासिकायांदक्षिणेनासारंध्रेवसिंचति धारयतिभर्ताइयमोषधीत्रायमाणासह
मानासरस्वती अस्याअहंबृहत्याःपुत्रःपितुरिवनामजग्रभमित्यनेनमंत्रेण १२ अथपुंसवनं॥ सूत्रं॥० अथअवसरप्राप्तं
पुंसवनाख्यंगर्भसंस्कारकंकर्मव्याख्यास्यते पुरास्यंदतइतिसूत्रं॥ पुराअग्रस्यंदतेचलिष्यतियावत्पुरानिपातयोर्लडिति
पुरायोगेभविष्यदर्थेवर्तमानप्रयोगइतिहेतोः। मासेद्वितीयेतृतीयेवायदहःपुं॰सानक्षत्रेणचंद्रमायुज्येत॥ सूत्रं॥ गर्भधारण
कालात॥ द्वितीयेतृतीयेवामासेयस्मिन्नहनिउपवास्याभोजनंकारयित्वाभार्यांआप्लाव्यस्नापयित्वा अहतेनवेसदशेसह
त्प्रक्षालितेवाससीअंतरीयोत्तरीयेद्वेपरिधाप्यपरिधानंकारयित्वान्यग्रोधावरोहांछुंगांश्चनिशायामुदपेषं पिष्ट्वापूर्ववदासे
चनं सूत्रं॥० न्यग्रोधस्यवटस्यअवरोहान्अवाचीनंअधारोहंतिजायंतेइत्यवरोहास्तान्शुंगान्तदग्रपल्लवानमुकुलाका

रानसान्निध्यात्त्वकारोवरोहसमुच्चयार्थः ततस्त्वोभयंरात्रौपूर्ववत्गर्भधारणार्थौनक्तवत् पिष्ट्वापूर्ववदेवश्चासेचनंभर्त्तुः दक्षिणनासारंध्रेमंत्रविशेषमाह हिरण्यगर्भोद्भ्यः संभृतइत्येताभ्यांॠग्भ्यांकुशकंटकं सोमांशुंचैके ॥सूत्रं॥ एकेत्वाचार्याः न्यग्रोधावरोहश्शुंगेषुपिष्यमाणेषुकुशस्यकंटकंमूलं सोमांशुंसोमलताखंडंचप्रक्षिपंति ततस्तेनद्रव्यचतुष्टयपेषणं कूर्मपित्तंचोपस्थेकृत्वा ॥सूत्रं॥ उत्संगेकृत्वा सयदिकामयेतवीर्यवान्स्यादितिविकृत्यैनमभिमंत्रयतेसुपर्णोसीतिप्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥सूत्रं॥ अत्रकामम्माह सभर्त्तायदिकामयेत अयंगर्भः वीर्यवान्शक्तिमान्स्यादितीच्छेत् तदाअस्याभार्याया उपस्थेकूर्मपित्तंजलपूर्णंशरावंनिधायविकृत्याविकृतिछंदस्कयासुपर्णोसीत्यनयाऋचास्वःपतेत्यंतयाएनंगर्भमभिमंत्रयते हस्तेनगर्भाशयंस्पृष्ट्वामंत्रंजपतीत्यर्थः विष्णुक्रमेभ्योविष्णुक्रममंत्रेभ्यः प्राक्पूर्वंयावद्विकृतेः परिमाणमितिसूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः ॥ तत्रगर्भाधानप्रभृतिद्वितीयेतृतीयेवामासेयस्मिन्दिने पुन्नक्षत्रयुक्तश्चंद्रः तत्रतस्मिन्नहनिगर्भिणीमुप २८
वासंकारयित्वामातृपूजाभ्युदयिकंविधायतांस्नापयित्वाऽहतवाससीपरिधाप्यरात्रौन्यग्रोधावरोहांश्छुंगांश्चउदकेनपिष्ट्वापसे कुशकंटकंसोमांशुंचतन्नासिकायादक्षिणपुटेआसिंचतिभर्त्ताहिरण्यगर्भोद्भ्यःसंभृतइतिॠग्भ्यांसयदीच्छेत् वीर्यवान्स्यादयंगर्भः तदानस्याःस्त्रियाःउदशरावंउपस्थेकृत्वासुपर्णोसीत्यनयाविष्णोःक्रमोसीत्येतस्मात्प्राक्पठितयाविकृत्याऋचांतंगर्भमभिमंत्रयतेपि

अथसीमंतोन्नयनंपुंसवनवत्॥ सूत्रं॥० अथपुंसवनानंतरंक्रमप्राप्तं सीमंतोन्नयनंगर्भसंस्कारकंकर्मव्याख्यास्यते तत्र षष्ठेष्टमेवामासेपुंसवनवत् पुंनक्षत्रेभवति प्रथमगर्भेमासेषष्ठेष्टमेवा आद्यगर्भेगर्भाधानप्रभृतिषष्ठेष्टमेवामासे नियमेनकुर्यात् गर्भांतरेष्वनियमइतिकर्कोपाध्यायः अन्येतुप्रथमगर्भएवेति तथाचाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेप्रथमेगर्भेसीमंतोन्नयनसंस्कारोगर्भमात्रसंस्कारइति सकृत्संस्कृतसंस्काराःसीमंतेनद्विजस्त्रियः यंयंगर्भंप्रसूयंतेस सर्वःसंस्कृतोभवेत् इतिहारीतोक्तेश्च सकृच्चसंस्कृतानारीसर्वगर्भेषुसंस्कृता उपवासाप्लावनाहतवासोयुगपरिधापनानिवर्तिनागृह्यंतेतिलमुद्गमिश्रंस्थालीपाकंश्रपयित्वाप्रजापतेर्हुत्वा॥ सूत्रं॥ तत्रविशेषमाह तिलैर्मुद्गैर्मिश्रस्तिलमुद्गमिश्रस्तंस्थालीपाकं ओदनं चरुंश्रपयित्वा आज्यभागांतेप्रजापतेस्वाहेत्येकामाहुतिंहुत्वास्विष्टकृदादिप्राशनांतंविदध्यात् पश्चादग्नेर्भद्रपीठउपविष्टायाः॥ सूत्रं॥ अग्नेःपश्चिमतःभर्तुर्दक्षिणतःमृद्वासनेआसीनायागर्भिण्याःपत्न्यायुग्मेनसटालुग्रप्सेनौदुंबरेणत्रिभिश्चदर्भपिंजूलैस्त्रेण्याशलल्यावीरतरशंकुनापूर्णचात्रेणचसीमंतमूर्द्धेविनयतिभूर्भुवःस्वरितिप्रतिमहाव्याहृतिर्वासूत्रं॥ ततोभर्त्ताउदुंबरेणउदुंबरवृक्षोद्भवेनयुग्मेनद्व्यादियुग्मेनद्व्यादियुग्मफलवता सटालुग्रप्सेनअपक्वफलएकस्तबकनिबद्धेनत्रिभिश्चदर्भपिंजूलैस्त्रिभिर्दर्भपवित्रैश्चत्रेण्यात्रिषुस्थानेषुश्वेताच्ये

णीतयात्रेण्याशलल्याशल्यकास्यपुरसंकंटकेनवीरतरशंकुनाशरेषीकया आश्वत्थेनवाशंकुना शूर्णेचात्रेणचसूत्रे
णापूर्णेणपूर्णाचात्रेसूत्रकर्तनसाधनंतर्कुरितियावत् तेनलोहकीलकेनच चकारःसर्वसमुच्चयार्थः अत्रश्चौदुंबरयुग्मा
दिभिःसर्वैःपुंजीकृतैःसीमंतस्त्रियाऊर्ध्वंविनयतिपृथक्करोति ललाटांतरमारभ्यकेशानद्विधाकरोति भूर्भुवःस्वर्विनया
मिइत्येतावतामंत्रेणासकृदेव पक्षांतरमाह प्रतिमहाव्याहृतिवा अथवाप्रतिमहाव्याहृतिमहाव्याहृतिं महाव्याहृतिंप्रति
विनयति ततश्चभूर्विनयामिभुवर्विनयामिस्वर्विनयामिइत्येवंत्रिर्विनयनंभवति अत्रव्याहृतिमंत्रपदानांआख्यातपदंवि
नावाक्यस्यासंपूर्णत्वात् आख्यातपदाध्याहारःकर्त्तव्यः तत्रविधियुक्तस्यमंत्रभावःस्यादितिन्यायात् विनयतीतिविधिपरंविप
रिणाम्यविनयामीत्यध्याह्रियते त्रिवृतमाबध्नातिसूत्रं॥ ॰ त्रिवृतंवेणींप्रतिआबध्नाति पुंजीकृतमौदुंबरादिपंचकंवेण्यां
विनियुनक्तीत्यर्थः अयमूर्जावतोवृक्षऊर्जीवफलिनीभवेतिमंत्रेण अथाहवीणागाथिनौराजानंसंगायेतांयोवाप्यन्योवी ३९
रतरइति॥सूत्रं॥ ॰ अथौदुंबरादिपंचकस्यवेणीबंधनानंतरंआहब्रवीतिकिं द्वेवीणागाथिनौराजानंभूपतिंसंगायेतां राजवर्णनसं
बद्धंध्रुवादिरूपकंसम्यग्गायेतायुवां अथवायोन्योपिराजव्यतिरिक्तोवीरतरःप्रकृष्टोवीरःशूरस्तंसंगायेतामित्यनुषंगःइत्याहब्र
वीतिनियुक्तामप्येकेगाथामुपोदाहरंति॥सूत्रं॥ ॰ एकेआचार्याःनियुक्तांगानेविहितांगाथांमंत्रमुपोदाहरंतिपठंतिअपिसमुच्चया

क्षेराजवीरतरयोरन्यतरगानंगाथायागानंचसमुच्चितंभवति पक्षांतरेराजवीरतरयोरन्यतरगानंगाथायागानंवा तांगाथामाह सोमएवनोराजेत्यादितीरेतुभ्यमित्यंता॥ सूत्रं॥ ० पद्धतिकारपक्षेराजवीरतरगाथानांएकतमस्यैवगानं तत्पक्षेनियुक्तामपीत्यपिशब्दोविवक्षितार्थः स्यान्असावितियांनदीमुपावसिताभवतितस्यानामगृह्णाति ततोगर्भिणीयांनदींउपसमीपेआवसितास्थिताभवतितस्यानद्याअसावितिगंगायमुनाइत्येवंप्रथमांतंनामगृह्णाति ततोव्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थमितिसूत्रव्याख्या॥ अथपद्धतिः॥ तत्रप्रथमेगर्भेषष्ठेष्टमेवामासिपुन्नक्षत्रेमातृपूजांवृद्धिश्राद्धंचकृत्वावहिःशालायांपंचभूसंस्कारान्कृत्वालौकिकाग्निमुपसमाधायव्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतंविदध्यात् तत्रविशेषः पात्रासादनेआज्यभागानंतरंतंडुलतिलमुद्गानांक्रमेणपृथगासादनं उपकल्पनीयानिमृदुपीठंयुग्मान्यौदुंवरफलानिएकस्तवकनिवद्धानित्रयोदर्भपिंजुलाः त्र्येणीशललीवीरतरशंकुः शरेषीकाआश्वत्थोवाशंकुः पूर्णचात्रंवीणागाथिनौचेति आज्यमधिश्रित्यचरुस्थाल्यांमुद्गान्प्रक्षिप्याधिश्रित्यईषच्छृतेषुमुद्गेषुतिलतंडुलप्रक्षेपंकृत्वापर्यग्निकरणंकुर्यात्ः ततआज्यभागांतेस्थालीपाकेनप्रजापतयेस्वाहेतिहुत्वाइदंप्रजापतयेइतित्यागंविधायस्थालीपाकेनोत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदाहुतिंमहाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्तानवाहुतीर्हुत्वासंस्रवंप्राश्यपूर्णपात्रवरयोरन्यतरंव्रह्मणेदत्वापश्चादग्नेर्भद्रपीठंस्थापयि

त्वागर्भिण्यांयोषितिस्नातायांपरिहिताहतवासोयुग्मायांभद्रपीठउपविष्टायांयुग्मेनसटालुग्रप्सेनौदुंबरेणत्रिभिश्च
दर्भपिंजुलैस्त्र्येण्याशलल्यावीरतरशंकुनापूर्णचात्रेणचेत्येतैः सर्वैः पुंजीकृतैः स्त्रियाः सीमंतंभूर्भुवः स्वर्विनयामीतिऊ
र्ध्वंविनयति मंत्रेणसकृत् यद्वाभूर्विनयामि भुवर्विनयामिस्वर्विनयामि इतित्रिर्विनयति ततोविनयनसाधनमौदुंबरादिपं
चकंस्त्रियावेण्यांबध्नाति अयमूर्जावतोवृक्षऊर्जीवफलिनीभवेतिमंत्रेण अथवीणागाथिनौराजानंसंगायेतामितिप्रैषं
ददाति अथवाअमुकींवीरतरंसंगायेतामितिततस्तौयज्ञानायप्रेषितौतंगायतः अथवावीणागाथिनौसोमंराजानंसंगा
येतामितिप्रेषितौसोमएवनोराजेमामानुषीः प्रजाः अविमुक्तचक्रआसीरंस्तीरेतुभ्यंइत्यंतांगाथांवीणागाथिनौगायतः ॥
इतिविकल्पपक्षः समुच्चयपक्षेराजानंअन्यंवीरतरंवासोमंराजानंचसंगायेतामिति प्रेषितौउभयंगायतः असोस्यानेस
मीयावस्थितायाः गंगाप्रमुखायानद्याः संबुध्यंतंगंगेत्यादिनामगृह्णातिगर्भिण्येव ततोब्राह्मणभोजनंददाति अत्रप्र
थमगर्भइतिवचनात् स्त्रीसंस्कारकर्मत्वाच्च यतः सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेनहिद्विजस्त्रियः यंयंगर्भंप्रसूयंतेससर्वैः
संस्कृतोभवेत्तत्प्रतिगर्भंसीमंतोन्नयनं पुंसवनंतुदृष्टार्थत्वाज्ज्ञाप्यकारमतेप्रतिगर्भंभवति १५ सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु
दशमास्यइतिप्राग्यस्यैतनइति॥सूत्रं॥० सोष्यंतींप्रसवशूलवतींस्त्रियंभर्ताअद्भिर्जलेनअभ्युक्षतिप्रसिंचति एजतुदशमास्यइत्ये

तयाप्राग्यस्यैतद् इति प्राक् पठितयाऽऋचाऽवसानया विराड्जगत्या अथावरावपतनं॥ सूत्रं॥ अथाभ्युक्षणानंतरं
अवरावपतनं अवरं उल्बं जरायु वेष्टितं गर्भवेष्टनं अवाचीनमधः पतत्यनेन जप्तेनेत्यवरावपतनो मंत्रः तस्यास्समीपे
उपविश्य मंत्रं जपति यथा अवैतु पृश्निशेवलमित्यादि अवजरायु पद्यतामित्यंतं जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां॥
मेधाजननायुष्ये करोति॥ सूत्रं॥ ततः जातस्य उत्पन्नस्य कुमारस्य अच्छिन्नायां नाड्यां अखंडिते नाले सति मेधाजनना
युष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति पिता मेधाजननं तावदाह अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधु
घृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति॥ सूत्रं॥ अनामि
कयांगुल्या सुवर्णेनाच्छादितया मधु च घृतं च मधुघृते द्वंद्वसमाससामर्थ्यादेकीकृते घृतं वा केवलं कुमारं सकृत्प्राशयति
कुमारस्य जिह्वायां निर्मार्ष्टि भूस्त्वयीत्यादि सर्वं त्वयि दधामीत्यंतेन मंत्रवाक्यसमुदायेन नन्वर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति
जैमिनिसूत्रात् सुप्तिङंतंचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता इत्यमरसिंहोक्तेश्चैकार्थमेकं वाक्यं एकस्य वाक्यस्य च तेषां
वाक्यं निराकांक्षं मिथः संबद्धमिति कात्यायनवचनेनैकमंत्रत्वमिति प्रतिपादनात् कथं मंत्रवाक्यसमुदायस्यैकमंत्रत्वं अ
त्रोच्यते सत्यं यदि इतिकारादिकं मंत्रावसानज्ञापकं किंचिन्न स्यात् तदैतच्छंक्यं अत्र पुनरिकारो मंत्रावसानज्ञापको जागर्ति

गृ॰ सू॰
भा॰ ह॰
४१

तेन नायं दोषः यथा सर्वैर्भूर्भुवइत्येनावैतेष गार्हपत्यमादधाति तैः सर्वैः पंचभिराहवनीयमादधाति भूर्भुवःस्वरिति च श्रुतौ वा
क्यसमुदायस्य इतिकारेण मन्त्रावसानं ज्ञाप्यते कातीयसूत्रेपि दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति आहवनीयमादधाति
भूर्भुवः स्वरिति अत्र यद्यपि एकैकस्या व्याहृतेर्मन्त्रत्वं युक्तं समस्तानां व्याहृतीनां च तथापि इतिकारेण द्वयोरपि व्याहृत्यो मं
त्रत्वव्यवस्थाप्यते एवमन्यत्रापि बहूनां मंत्रवाक्यानां इतिकारादिविनियोजकेन मंत्रैक्यं तत्र तत्रायमेव न्यायोनुसर्त्तव्यः
अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति सूत्रं ॥ अथ मेधाजननानंतरं अस्य कुमारस्यायुष्यं आयुष्ये हितं जीवनव
र्धनं कर्म करोति तद्यथा नाभिदेशे दक्षिणे वा श्रवणे नाभ्यां दक्षिकर्णे वा इति नियमाधिकरणे सप्तमी गंगायां घोष इतिवत् ते
न नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा जपत्यग्निरायुष्मानित्यादिकान्मंत्रान् त्रिर्जपति त्रीन् वारान् उपांशु पठति अग्नि
सोमब्रह्मदेवऋषिपितृयज्ञसमुद्र इत्यंतान् आयुषमिति च ॥ सूत्रं ॥ ततः आयुषं जमदग्नेरित्यादि तन्नो अस्तु आयुषमित्यं
तं च मंत्रं तथैव त्रिर्जपति इदं चायुष्यकरणं कालातिक्रमेपि क्रियते मेधाजननं मुख्यकालातिक्रमान्निवर्तते तस्मात् कुमारं
जातं घृतं वैवाग्ने प्रतिलेहयंति स्तनं वानुधापयंतीति जातमात्रस्य कुमारस्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् स यदि कामयेत सर्वमायु
रियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् ॥ सूत्रं ॥ सः पिता यदि इच्छेत् अयं कुमारः सर्वं संपूर्णं आयुर्जीवितं इयात् प्राप्नुयात् इत्येवं तदा वात्सप्रेणाव

४१

भौलंस्वेनेनदृष्टेनानुवाकेनएनंकुमारंअभिसमंततः सर्वशरीरमालभेत् तत्रविशेषमाह दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्यो
त्तमामृचंपरिशिनष्टि सूत्रं॥ दिवस्परीत्यादिकोद्वादशर्चोनुवाकोवात्सप्रः एतस्य उत्तमां अन्त्यांद्वादशीं अस्ताव्याग्निरि
त्येतामृचंपरिशिनष्टिव्युदस्यति तांपरित्यज्य एकादशभिर्ऋग्भिरभिमृशेदित्यर्थः प्रतिदिशंपंचब्राह्मणानवस्थाप्यब्रू
यादिममनुप्राणितेतिपूर्वोब्रूयात्प्राणेतिव्यानेतिदक्षिणोऽपानेत्यपरउदानेत्युत्तरतः समानेतिपंचमउपरिष्टादवेक्षमा
णोब्रूयात्स्वयंवाकुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषुइत्यंतंसूत्रंकुमारस्यप्रतिदिशां दिशंदिशंप्रतिचतसृषुदिक्षुप्राच्यादि
षुमध्येचयथाक्रमंपंचब्राह्मणान् अवस्थाप्यसंनिवेश्यकुमाराभिमुखान्तान्प्रतिब्रूयात्॥ किंइममनुप्राणितेति
इमंकुमारंअनुप्राणितअनुलक्षीकृत्यप्राणेत्यादिब्रूतइतिप्रैषः ततःप्रैषिताब्राह्मणाः पूर्वादिक्रमेणप्राणइतिकु
मारंलक्षीकृत्यपूर्वोब्रूयात् व्यानेतिदक्षिणोब्राह्मणः अपानेतिपश्चिमः उदानेत्युत्तरः समानेतिपंचमउपरिष्टादूर्ध्वमवे
क्षमाणः अविद्यमानेषुस्वयंवास्वयमेव अनुप्राणनंकुर्यात् कथं अनुपरिक्रामंपरिक्रम्यपरिक्रामपूर्वादिकांदिशंप्राणे
त्यादि अनुपरिक्रामेणानुलक्ष्य अस्मिन्पक्षेप्रैषाभावः सयस्मिन्देशेजातोभवतितमभिमंत्रयतेसः कुमारः यस्मिन्देशेभू
भागेउत्पन्नः पततितंदेशं अभिमंत्रयते हस्तेनस्पृशतिवेदतेभूमिः इत्यादिशरदःशतमित्यंतेनमंत्रेण अथैनमभिमृ

शत्यश्माभवेति अथ जन्मदेशाभिमंत्रणानंतरं एनं कुमारं पिताभिमृशति समंततः सर्वशरीरं स्पृशति अश्माभवेत्यादिना सजीव शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण वात्सप्राभिमर्शनादि एतदभिमर्शनांतं कालव्यतिक्रमेपि क्रियते संस्कारकर्मकत्वात् अथास्य मातरमभिमंत्रयते इडासीति अथ कुमाराभिमर्शनानंतरं अस्य कुमारस्य जननीमभिमंत्रयते अभिलक्षीकृत्य इडासीत्यादिना वीरवतोकरदित्यंतेन अथास्य दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छती मं स्तनमिति यस्ते स्तन इत्युत्तरमंत्राभ्यां अथाभिमंत्रणं कृत्वा अस्यै अस्यः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य धावयित्वा कुमाराय प्रददाति इमं स्तनमित्येतयर्चा तत उत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तन इमं स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्यां उदपात्रं शिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथेति उदपात्रं जलपूर्णपात्रं शिरस्तः शिरःप्रदेशे कुमारस्य निदधाति स्थापयति आपो देवेष्वित्यादिना जाग्रथेत्यंतेन मंत्रेण द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्संधिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति शंडामर्को इत्यादि ततः पंचभूसंस्कारपूर्वकं द्वारदेशे सूतिकागृहस्य सूतिकाग्निं स्थापयित्वा उत्थानात् उत्थानं यावत् संधिवेलयोः सायंप्रातः फलीकरणमिश्रान् फलीकरणैस्तंदुलकणैः मिश्रान् युक्तान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नावावपति जुहोति द्वे आहुती शंडामर्को इति। आलिखन्ननिमिष इति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां आवपनोपदेशात् होमेतिकर्तव्यानिवृत्तिः नैमित्तिकमाह यदि कुमार उपद्रवेज्ज्वा

लेनप्रच्छाद्योत्तरीयेणवापितांकआधायजपतिकूर्कुरइत्यादि यदिचेत्कुमारोबालग्रहःतंवालंउपद्रवेनअभिभवेत् तदा
तंवालंजालेनमत्स्यग्रहणसाधनेनतदलाभेउत्तरीयेणवावाससाप्रच्छाद्यछादयित्वाअंकेउत्संगेनिधायधृत्वाकूर्कुरइत्यादि
कंअपहूरेत्यंतंमंत्रंजपति अभिमृशतिननामयति जपांतेकुमारस्यसर्वांगमभिमृशतिननामयतीत्यादियत्रचाभिमृशा
मसीत्यंतेनमंत्रेणेतिसूत्रार्थः॥ ॥अथप्रयोगः॥ सोष्यंतींस्त्रियंएजतुदशमास्यइत्यनयर्चाअवलज्जरायुणासहेत्यंतयाअ
द्भिरभ्युक्षतिपतिः ततःस्त्रीसमीपेअवैतुपृश्निशेवलंशुनेजरायत्तवेनैवमांसेनपीवरींनकस्मिंश्चनायतनमवज
रायुपद्यतामित्यंतंअवरायतनंमंत्रंजपति तत्रयदिकुमारउत्पद्यतेतदामातृपूजाभ्युदयिकेविधायअछिन्नेनालेमेधाज
ननायुष्यंकरोति तत्रमेधाजननंयथा अनामिकायांगुलासुवर्णेनांतर्हितयामधुघृतेमेलयित्वाकेवलंघृतंकुमारंभूस्त्व
यिदधामिभुवस्त्वयिदधामिस्वस्त्वयिदधामिभूर्भुवःस्वःसर्वंत्वयिदधामीत्यनेनमंत्रेणसकृत्प्राशयति अथाऽयुष्यंक
रोति तद्यथा कुमारस्यनाभिसमीपेदक्षिणकर्णसमीपेवाअग्निरायुष्मानित्यादिकान्समुद्रआयुष्मानित्यंतानष्टौमंत्रान्
त्रिर्जपति अग्निरायुष्मान्सवनस्पतीभिरायुष्मांस्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमिसोमआयुष्मान्सओषधीभिरायुष्मांस्तेनत्वा
युषायुष्मंतंकरोमि ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमि देवाआयुष्मंतस्तेमृतेनायुष्मंतस्तेनत्वायु

षायुष्मंतंकरोमि ऋषयआयुष्मंतस्तेव्रतैरायुष्मंतस्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमिपितरआयुष्मंतस्तेस्वधाभिरायुष्मंतस्तेन
त्वायुषायुष्मंतंकरोमि यज्ञआयुष्मान्सदक्षिणाभिरायुष्मांस्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमि समुद्रआयुष्मान्सस्रवंतीभिरायुष्मान्
स्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमिइति ततस्त्र्यायुषंजमदग्नेःकश्यपस्यत्र्यायुषंयद्देवेषुत्र्यायुषंतन्नोअस्तुत्र्यायुषमितिमंत्रंत्रि
र्जपति सपितायदिकामयेत् अयंकुमारःसर्वमायुरियादितितदानेंकुमारंदिवस्परीत्यारभ्यउशिजोविवव्रीरित्यंतेनवात्स
प्रसंज्ञकेनानुवाकेनाभिमृशेत् अथकुमारस्यपूर्वादिचतसृषुदिक्षुचतुरोब्राह्मणान्एकंमध्येचअवस्थाप्यइममनुप्रा
णितेतितान्ब्रूयात् ततःपूर्वदिक्स्थितोब्राह्मणःकुमारंलक्ष्यीकृत्यप्राणइति दक्षिणोव्यानइति पश्चिमअपानइतिउ
त्तरउदानइतिपंचमःसमानइतिउपरिष्टादवेक्षमाणःब्रूयात् आविद्यमानेषुतुब्राह्मणेषुस्वयमेवतस्यांतस्यांदिशिकुमा
राभिमुखंस्थित्वाप्राणेत्यादिपूर्वोक्तंब्रूयात् अस्मिन्पक्षेनप्रैषः ततोयस्मिन्देशेकुमारोजातोभवतितंदेशंवेदतेभू
मिहृदयंदिविचंद्रमसिश्रितं वेदाहंतन्मांतद्विद्यात्पश्येमशरदःशतंजीवेमशरदःशतंशृणुयामशरदःशतमित्यनेनमंत्रे
णाभिमंत्रयते अथैनंकुमारंअश्माभवपरशुर्भवहिरण्यमस्तृतंभव आत्मावैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतमित्यनेन
मंत्रेणाभिमृशति अथास्यकुमारस्यमातरमभिमंत्रयते इडासिमैत्रावरुणीवीरेवीरमजीजनथाः सात्वंवीरवती

भवयास्मान्वीरवतोकरदित्यनेनमंत्रेण अथअस्यकुमारस्यमातुर्दक्षिणंस्तनंप्रक्षाल्यप्रयच्छतिइमंस्तनमित्यनयर्चा ततउत्तरंवामंप्रक्षाल्यप्रयच्छति यस्तेस्तनइमंस्तनमित्येताभ्यामृग्भ्यां ततःकुमारस्यशिरःप्रदेशेउदपात्रंजलपूर्णंपात्रंनिदधातिस्थापयतिआपोदेवेषुजाग्रथ यथादेवेषुजाग्रथ एवमस्यांसूतिकायांसपुत्रिकायांजाग्रथेत्यनेनतदुदपात्रंप्रागुत्थानात्स्थापितमेवतिष्ठति ततःसूतिकागृहस्थद्वारदेशेपंचभूसंस्कारान्कृत्वासूतकाग्निंस्थापयित्वासायंप्रातःसंध्याद्वयेफलीकरणमिश्रान्तंडुलकणयुक्तान्सर्षपान्तस्मिन्नग्नौहस्तेनजुहोति यावत्सूतिकोत्थानं कथं शण्डामर्काउपवीरःशौंडिकेयउलूखलःमलिम्लुचोद्रोणासश्च्यवनोनश्यतादितःस्वाहा इत्यनेनमंत्रेणैकामाहुतिं आलिखन्ननिमिषःकिंवदंतउपश्रुतिःहर्यक्षःकुंभीशत्रुःपात्रपाणिर्नृमणिर्हंत्रीमुखःसर्षपारुणश्च्यवनोनश्यतादितःस्वाहाइत्यनेनद्वितीयांइदमग्नयइत्युभयत्रत्यागः यदिकुमारग्रहोवालमुपद्रवेत्तदानवालंजालेनउत्तरीयेणवावस्त्रेणप्रच्छाद्यअंकेगृहीत्वापिताजपति कूर्कुरःसुकूर्कुरःकूर्कुरोबालबंधनः चेच्चेच्छुनकसृजनमस्तेअस्तुसीसरोलपेतापह्वरतत्सत्यं यत्तेदेवावरमदुःसत्वंकुमारमेववावृणीथाः चेच्चेच्छुनकसृजनमस्तेअस्तुसीसरोलपेतापह्वरतत्सत्यंयत्तेसरमामातासीसरःपिताश्यामशबलौभ्रातरौ चेच्चेच्छुनकसृजनमस्तेअस्तुसीसरोलपेतापह्वरेत्यंतमंत्रेणनामयति

गृ॰सू॰ नरुदतिनहृष्यतिनग्लायतियत्रवयंवदामोयत्रचाभिमृशामसीत्यनेनमंत्रेणपिताकुमारमभिमृशति ॥ १६ ॥ दशम्यामुत्था
भा॰टी॰ प्यब्राह्मणान्भोजयित्वापितानामकरोति प्रसवदिनमारभ्यदशम्यांतिथौसूतिकांसूतिकागृहादुत्थाप्यनामकरणंगतपाब्रा
४५ ह्मणान्त्रीन्भोजयित्वाभोजनंकारयित्वापिताअपत्यस्यनामधेयंकरोति अत्रदशम्यामितिनिसूतकांतोपलक्षणं ततश्च्युय
स्यावेतिदिनानिसूतकंतदंतदिनेसूतकोत्थापनमित्यर्थः अपरदिनेचनामकरणं तथाचगोभिलसूत्रे दशरात्रेव्युष्टेना
मकरणमिति याज्ञवल्क्यवचनं अहन्येकादशेनामेतिनामकरोतीत्युक्तं तत्कीदृशमित्यपेक्षायामाह द्व्यक्षरंचतुरक्षरंवा
घोषवदाद्यंतरंतस्थंदीर्घाभिनिष्ठानंकृतंकुर्यान्नतद्धितमयुजाक्षरमाकारांतंस्त्रियैतद्धितंद्वेअक्षरेयस्यतत्द्व्यक्षरंचत्वारि
क्षराणियस्यतच्चतुरक्षरं अनयोर्विकल्पः किंचघोषवदादिघोषवदक्षरं आदौयस्यनाम्नःतत्घोषवदादि घोषवंतिचा
क्षराणिगघङजझञ डढणदधन बभमहइत्येतानिअंतरंतस्थं अंतर्मध्येअंतस्थायस्यतदंतरंतस्थं अंतस्थायरल
वाः दीर्घाभिनिष्ठानं दीर्घमह्रस्वंअभिनिष्ठानमवसानंयस्यतत्दीर्घाभिनिष्ठानं कृतंकृत्प्रत्ययांतंकुमारस्यनामधेयं
कुर्यात् पक्षांतरेकृतंपितामहादिनामतत्कुर्यात् नतद्धितं तद्धितप्रत्ययांतंनकुर्यात् स्त्रियानाम्निविशेषमाह अयु
जाक्षरंअयुजानिविषमाणि त्र्यादीन्यक्षराणियस्मिन्नाम्नितदयुजाक्षरंआकारांतं आकारोअंतेयस्यतदाकारांतं राम: ४५

तद्धितंतद्धितप्रत्ययांतं शि[illegible]नामकुर्यादित्यनुषंगः अपिचशर्मेब्राह्मणस्य वर्मक्षत्रियस्य गुप्तेतिवैश्यस्य ब्राह्म
णस्यविप्रस्यपूर्वोक्तलक्षणनामांतेशर्मेति क्षत्रियस्यपूर्वोक्तलक्षणनामांतेवर्मेतिवैश्यस्यपूर्वोक्तनामांतेगुप्तेतिपदंकुर्या
त् अथवाब्राह्मणस्यनामशर्मेति[illegible]लप्रतिपादकंकुर्यात् क्षत्रियस्यवर्मेतिशौर्यरक्षावाप्रतिपादकं वैश्यस्यगुप्तेतिधनव
त्वाप्रतिपादकं शूद्रस्यप्रेष्यत्व[illegible]दकं इतिबोद्धव्यं इतिसूत्रार्थः अथप्रयोगः सूतकांतद्वितीयदिनेनामकरणनिमि
त्तकं मातृपूजापूर्वकंआभ्युदयिकश्राद्धंविधायअन्यब्राह्मणत्रयंभोजयित्वापिताकुमारस्यद्व्यक्षरमित्यादिनोक्तलक्ष
णनामकरोति यथाशिष्टाचारं देवराजशर्माइत्यादि चतुर्थेमासिनिष्क्रमणिकाकुमारस्यजन्मतश्चतुर्थेमासिनिष्क्रम
णिका गृहाद्बहिर्निष्क्रमणंकरोति पिता सूर्यमुदीक्षयतितच्चक्षुरिति अथतच्चक्षुर्देवहितमित्यादिनाभूयश्चशरदःशता
दित्यंतेनमंत्रेणश्रीसूर्यंभगवंतंरश्मिमालिनंउदीक्षयति कुमारंप्रदर्शयतिपिताइतिसूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः जन्मदि
नेजन्मनक्षत्रेवाप्राणानायम्यदेशकालौस्मृत्वा अस्यकुमारस्यगृहान्निष्क्रमणंकरिष्येइतिसंकल्प्यतदंगत्वेनचतुर्थेमासिशु
भेदिनेमातृपूजाभ्युदयिकेविधायमात्राअंकेकृतंकुमारंगृहाद्बहिरानीयतच्चक्षुर्देवहितंमंत्रेणशिशोःसूर्यस्यउदीक्षणंपि
ताकारयति प्रोष्येत्यगृहानुपतिष्ठतेपूर्ववत् प्रोष्यप्रवासादेत्यगृहान्गृहस्थितान्भार्यापुत्रादीनुपतिष्ठतेप्रार्थयते कु

थं पूर्ववत् आहिताग्निप्रवासप्रकरणोक्तवत् तद्यथा गृहामा बिभीतेत्यारभ्य उपहूतो गृहेषु न इत्येतैस्त्रिभिर्मंत्रैः गृहानुपस्थाय क्षेमाय व इत्यादिना शंयोरित्यंतेन मंत्रेण गृहं प्रविशेत् केचित्तु सूत्रकारेण गृहोपस्थानमात्रविधानात् मंत्रवत्प्रवेशं नेच्छंति पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति पुत्रं आत्मजं दृष्ट्वा विलोक्य अंगादंगादित्यादिकं मंत्रं जपति अथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वेति अथ जपानंतरं अस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं शिरः अवजिघ्रति अवाचीनं जिघ्रति केन मंत्रेण प्रजापतेष्ट्वा हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण सकृत् मूर्धानमवघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति पुनः गवांत्वा हिंकारेणेति च त्रिः पुनर्गवां त्वा हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमिति मंत्रेण सकृत् मूर्द्धानमवजिघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति दक्षिणेस्य कर्णे जपति अस्मे प्रयंधीति अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे श्रवणे अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निंद्र रायो विश्ववारस्य भूरेः अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीरांछश्वत इंद्र शिप्रिन्निति मंत्रं जपति ॥ ॥अथ सव्ये वामकर्णे इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नामित्यंतं मंत्रं जपति स्त्रियास्तु मूर्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीं स्त्रियाः पुत्रिकायाः मूर्धानमेव अवजिघ्रति तूष्णीं वि

नामंत्रेण एवकारेणादर्शनजपकरणजपयोर्निवृत्तिः १८ षष्ठेमासेन्नप्राशनं ॥ जन्मतःषष्ठेमासेकुमारस्यअन्नप्राशनंकर्म
कुर्यात् स्थालीपाकंश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति अन्नप्राशनस्येतिकर्त्तव्यताविशेषमाह स्थालीपाकंचरुंय
थाविधिश्रपयित्वाआघारावाज्यभागौहुत्वाद्वेआहुतीर्जुहोति देवींवाचमित्यादिवाजोनोअद्येतिचद्वितीयामित्यंतं सूत्रेआ
ज्येनदेवींवाचमित्यादिकयाऋचाएकामाहुतिंजुहुयात् इदंवाचेइतित्यागंविधाय चकारात्पुनर्देवींवाचमित्येतस्यांतेवाजो
नः यथादेवींवाचमिति वाजोनोअद्येतिचद्वाभ्यांमृग्भ्यांद्वितीयामाज्याहुतिंहुत्वाइदंवाचे वाजायचेतित्यागंकुर्यात् स्थाली
पाकस्यजुहोति स्थालीपाकस्यचरोः प्राणेनान्नमशीयेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्रआहुतीर्जुहोति ततः स्विष्टकृदादिप्रा
शनांतंविधाय सर्वान्रसान्सर्वमन्नमेकतोद्धृत्याथैनंप्राशयेत्तूष्णींहंतेतिवा हंतकारंमनुष्याइतिश्रुतेः सर्वान्मधुरादीन्
रसान्सर्वमन्नंभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्यादिएकतोद्धृत्य एकतोद्धृत्येत्यत्रविसर्जनीयलोपेपिपुनःसंधिरार्षः एकतःएक
स्मिन्पात्रेउद्धृत्यकृत्वाअथानंतरंएनंकुमारंप्राशयेत् तूष्णींमंत्ररहितंहंतेतिवामंत्रेण मंत्र कुतः हंतकारंमनुष्याइति
श्रुतेः हंतकारंमनुष्याउपजीवंतिइतिश्रवणात् भारद्वाज्यामांसेनवाक्प्रसारकामस्यकपिंजलमांसेनान्नाद्यकाम
स्यमत्स्यैर्जवनकामस्यकृकषायाआयुष्कामस्यआद्याब्रह्मवर्चसकामस्यसर्वैःसर्वकामस्यान्नपर्यायवा अत्रगुणफल

माह भारद्वाज्याः पक्षिण्याः मांसेन कुमारस्य प्राशनं कारयितव्यं भवति कस्य पितुः कथंभूतस्य वाक्प्रसारेकामस्य वाचः
प्रसारो वहुत्वं तत्तत्कुमारस्य कामयते इति वाक्प्रसारकामः तस्य कर्त्तरि षष्ठी कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् एवमन्नाद्यकामस्य क
पिंजलमांसेन एवमुत्तरत्रापि अयमर्थः यदि कुमार अयं वाग्मी स्यादिति कामयेत् तदा भारद्वाज्या मांसं प्राशयेत् यदि कु
मारो ऽन्नादः स्यादिति कामयेत्तदा कपिंजलमांसं प्राशयेत् कपिंजलः कारंडवाभेरिवा मयूरो वा केचित्तित्तिरो वेति यदि कु
मारो ऽयं जवनः शीघ्रगामी स्यात्तदा यथासंभवं मत्स्यान्प्राशयेत् स यदि कुमारः दीर्घायुः स्यादिति कामयेत् तदा कृकषाया मां
सं प्राशयेत् यदि कुमारो ब्रह्मवर्चसी स्यादिति कामयेत्तदा आद्यामांसं प्राशयेत् यदि वाक्प्रसारादीनि ब्रह्मवर्चसांतानि स
र्वाणि कुमारस्य भवंत्विति कामयेत्तदा भारद्वाज्यादीनामाद्यंतानां सर्वाणि मांसानि क्रमेण प्राशयेत् अन्नपर्यायवा अ
न्नपरिपाद्या वा अन्नवदेकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः अन्नपर्यायेति अविभक्तिकमार्षं पदं ततो ब्राह्मणभोजनं ततः
कर्मसमाप्तौ एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यं अत्र कांडपरिसमाप्तौ द्विरुक्तिः यथा कात्यायनसूत्रे अध्याय
परिसमाप्तौ उपस्पृशेदप उपस्पृशेदप इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ कुमारस्य षष्ठे मासे चंद्रताराणुकूले शुभे दिने मा
तृपूजापूर्वकं नांदीमुखश्राद्धं विधाय पंचभूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं विद

धयात् तत्रआज्येनदेवींवाचमजनयंतदेवास्तांविश्वरूपाःपशवोवदंति सानोमंद्रेषमूर्जंदुहानाधेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु
स्वाहेतिप्रथमां इदंवाचेइतित्यागंविधाय पुनर्देवींवाचमित्येतस्यांतेवाजोनोअद्यप्रसुवातिदानंवाजोदेवा२ ऋतुभिःक
ल्पयानि वाजोहिमासर्ववीरंजजानविश्वाआशावाजपतिर्जयेयं स्वाहेतिद्वितीयं इदंवाचेवाजायेतिचेतित्यागंकुर्यात्
अथस्थालीपाकेनचतस्रआहुतीर्जुहोति तद्यथा प्राणेनान्नमशीयस्वाहा इदंप्राणाय अपानेनगंधानशीयस्वाहा इदं
मपानाय चक्षुषारूपाण्यशीयस्वाहा इदंचक्षुषे श्रोत्रेणयशोशीयस्वाहा इदंश्रोत्राय ततःस्थालीपाकेनस्विष्टकृतं
हुत्वामहाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांतानवाहुतीराज्येनहुत्वासंस्रवप्राशनंदक्षिणादानांतंकृत्वासर्वान्रसानसर्वंचान्नं
एकस्मिन्पात्रेसमुद्धृत्यसकृदेवकुमारंतूष्णींप्राशयेत् हंतेतिवामंत्रेणसयदिकुमारस्यवाङ्मित्वमिच्छेत्तदाभारद्वा
ज्यामांसंप्राशयेत् यद्यन्नाद्यत्वंकामयेततदाकपिंजलमांसं यदिजवनत्वंतदामत्स्यमांसं यदिदीर्घायुत्वंतदाकृ
कषायाःमांसं यदिब्रह्मवर्चसंतदाआद्यामांसयदिसर्वकामस्तदासर्वमांसानिक्रमेणप्राशयेत् एकीकृत्यवाअस्य
कर्मणःसमृद्ध्यर्थंब्राह्मणमेकंभोजयिष्ये इतिसंकल्प्यब्राह्मणंभोजयेत्॥ ॥इत्यन्नप्राशनं॥ ॥इत्यग्निहोत्रिहरि
हरविरचितायांपारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायांप्रयोगपद्धतौप्रथमकांडःसमाप्तः॥ ॥अथचूडाकरणे

गृ॰सू॰ शांतोनंतरेण सूत्रयति सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं तृतीये वाऽप्रतिहते संवत्सरमब्दं अतिक्रांतः सांवत्सरिकः तस्य कुमार
भा॰ह॰ स्य चूडाकरणं चूडाकर्म कुर्यात् तृतीये वा संवत्सरे अप्रतिहते अलावशिष्टे यथामंगलं वा सर्वेषां यद्वा यथामंगलं यथा
४७ कुलाचारं एतदुक्तं भवति यस्य कुले सांवत्सरिकस्य चूडाकर्म क्रियते तस्य सांवत्सरिकस्य यस्य तृतीयेब्दे तस्य तदा इति
व्यवस्था यस्य कुले नास्ति नियमः तस्य यदृच्छया विकल्पः अन्ये तु यथामंगलशब्देन धर्मशास्त्रांतरे विहितकालांतरो
पलक्षणमाहुः अतश्च सर्वेषां तुल्यविकल्पः षोडशवर्षस्य केशांतः षोडशवर्षाण्यतीतानि यस्य असौ षोडशवर्षः तस्य
सप्तदशे वर्षे केशांतः केशांताख्यः संस्कारो भवति अत्र यद्यपि सूत्रक्रमोन्यथा तथापि केशांतस्य काले विकल्पाभावात्
चूडाकरण एव कालविकल्प इति हेतोः यथामंगलं वा सर्वेषामिति सूत्रं पूर्वं व्याख्यातं पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानि
ति न्यायात् ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याहतेन वाससी परिधाप्यांक आधाय पश्चादग्नेरुपविशति
एवं कालमभिधाय कर्माभिधत्ते चूडाकरणांगतया त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता जननी कुमारं पुत्रं चूडाकरणा
र्हं आदाय गृहीत्वा आप्लाव्य स्नापयित्वा अहतेन नवेसकृद्धौतेन वाससी द्वे वस्त्रे परिधाप्य परिहिते कारयित्वा अंतरीयोत्तरीयांते एमः
न अंके उत्संगे आधाय स्थापयित्वा पश्चादग्नेः अग्नेः पश्चिमत उपविशति आस्ते अन्वारब्धे आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांते ४७

शीतास्वप्सूष्णा आसिंचति ततअन्वारब्धः ब्रह्मणा उपस्पृष्टः आज्याहुतीः आघारादिस्विष्टकृदंताश्चतुर्दश हुत्वा संस्रवप्राशनांते शीतासु अप्सु उष्णा अप आसिंचति प्रक्षिपति वक्ष्यमाणमंत्रेण अन्वारब्धग्रहणेन नित्याज्याहुतिहोमो नियम्यते उष्णेन वायउदकेनेह्यदिते केशान्वपेति केशश्मश्रूणि च केशांते केशांते पुनः उष्णेन वायउदकेनेहुदिते केशान्श्मश्रु वपतीति विशेषः अथात्र नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नो वा प्रास्यति अथ उष्णोदकसेकानंतरं अत्र आसु अप्सु नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नो वा पिंडं प्रास्यति असुक्षेपणे प्रक्षिपति तत आदाय दक्षिणं गोदानमुंदति सवित्रा प्रसूता इति ततस्ताभ्यो अद्भिः उलुकेनैकदेशमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसो दक्षिणप्रदेशस्थं गोदानं केशसमूहं उंदति क्लेदयति आर्द्रीकरोतीत्यर्थः केन मंत्रेण सवित्रा प्रसूतेत्यादिना दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्यंतेन त्रेण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणानंतर्दधात्योषध इति त्रिश्वेतया शलल्या शल्यकपक्षकंटकेन विनीय पृथक्पृथक्कृत्य पूर्वदिनाधिवासितां केशलनिकां तस्या अंतर्मध्ये अंतरा त्रीणि त्रिसंख्याकानि कुशतरुणानि दर्भपत्राणि दधाति धारयति ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति ततः शिवो नामेत्यनेन मंत्रेण लोहक्षुरं ताम्रपरिष्कृतमायसं क्षुरं आदाय गृहीत्वा दक्षिणकरेण निवर्तयामीत्यनेन मंत्रेण प्रवपति तं क्षुरं कुशतरुणान्यभिनिदधाति उपसर्गेण धा

त्वर्थो बलादन्यत्र नीयत इति न्यायात् धातूनामनेकार्थत्वाच्चेत्यत्र प्रपूर्वो वपतिरभिनिधानार्थः छेदनार्थत्वे तु उत्तरसूत्रे विहितप्रच्छेदनानर्थक्यं प्रसज्येत येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदिति सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे येनावपदिति मंत्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य खंडयित्वाग्नेरुत्तरतो भूभागे ध्रियमाणे स्थाप्यमाने आनडुहे आर्षभे गोमयपिण्डे गोशकृत्पिंडे प्रास्यति प्रक्षिपति एवं द्विरपरं तूष्णीं एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विर्वारं उंदनादि गोमयपिण्डनिधानांतं तूष्णीं मंत्ररहितं कुर्यात् इतरयोश्चोंदनादि इतरयोः पश्चिमोत्तरयोः गोदानयोः उंदनादि छेदनप्रभृति कर्म चकारात्सकृन्मंत्रकं द्विरमंत्रकं भवति अथ पश्चात्त्र्यायुषमिति अथ दक्षिणगोदानस्य त्रिरुंदनादि प्रच्छेदनानंतरं पश्चाद्गोदाने विशेषमाह त्र्यायुषमिति त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादिना मंत्रेण सकेशानि कुशतरुणानि सकृत्प्रच्छिद्य तूष्णीं द्विः प्रच्छिद्य गोमयपिण्डे प्रास्यति अथोत्तरतः अथानंतरं उत्तरतगोदाने उंदनादि गोमयपिण्डनिधानांतं विशेषमाह येन भूरिश्चेति स्वस्तय इत्यनेन मंत्रेण सकृत्सकेशानां कुशतरुणानां प्रच्छेदनं त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशांते त्रिः त्रीन्वारान् क्षुरेण शिरः मूर्द्धानं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिहरति शिरसः समंतात्प्रद

क्षिणांक्षुरंभ्रामयतीत्यर्थः तत्रमंत्रमाह यत्क्षुरेणेत्यादिमास्यायुःप्रमोषीरित्यंतं केशांतेचसुखमितिपदंप्रक्षिपेत्मंत्रे
आवपेत् ताभिरद्भिः शिरःसमुद्य नापितायक्षुरंप्रयच्छत्यक्षुण्वंपरिवपेति ताभिः शीतोष्णाभिरद्भिः कुमारस्यशिरःसमुद्य आ
र्द्रंविधाय नापितायक्षौरकैत्रेजातिविशेषाय क्षुरं अक्षुण्वंपरिवपेत्यनेनमंत्रेणप्रयच्छति यथामंगलंकेशशेषकरणंकेशा
नांशेषकरणंशिखास्थापनंकेशशेषकरणं यथामंगलंमंगलंकुलाचारव्यवस्थामनतिक्रम्यभवति कुलाचाराश्च
बहुधा तद्यथा लौगाक्षिः तृतीयस्यवत्सरस्यभूयिष्ठेगतेचूडांकारयेत् दक्षिणतः कंबुजावसिष्ठानां उभयतोऽत्रिकश्य
पानां मुंडाभृगवः पंचचूडाआंगिरसः वाजिमेके मंगलार्थं शिखिनोन्यइति अनुगुप्तमेतंसकेशंगोमयपिंडंनिधा
यगोष्ठेपल्वलउदकांतेवा अनुगुप्तमाच्छतंएनंगोमयपिंडंसकेशंकेशैःसहितंनिधायस्थापयित्वागोष्ठेगवांव्रजे
पल्वलेअल्पोदकेसरसिउदकान्तेवा आचार्यायवरंददाति स्वकीयायआचार्यायगांददाति संवत्सरंब्रह्मचर्यं के
शांतकर्मानंतरंसंवत्सरंयावत् ब्रह्मचर्यंभवेत् द्वादशरात्रं षड्रात्रंत्रिरात्रमंततः केशान्तानंतरंयावज्जीवमवप
नंचविहितवपनव्यतिरेकेणविहितवपनंच गंगायांभास्करक्षेत्रेमातापित्रोर्गुरौमृते आधानेसोमपानेचवपनंसप्त
सुस्मृतं तथावपनंचानुभाविनांप्रेतकनीयसावपनं तथामुंडनंचोपवासश्चसर्वतीर्थेष्वयंविधिः वर्जयित्वाकुरुक्षेत्रं

शावंदुःखमनुभवंतीत्यनुभाविनःसपिंडाः।अनुपश्चाद्भवंतीत्यनुभाविनः १टी·

गृ.सू.
भा.द्वि
४९

विशालंविरजंगयांनैमिषंपुष्करंगयामितिपाठान्तरं प्रयागेवपनंकुर्यीद्गयायांपिंडपातनं दानंदद्यात्कुरुक्षेत्रेवाराण
स्यांतनुंत्यजेदित्यादिवचनानिचयत्प्रतिपादितनिमित्तेषु अत्रगर्भाधानादिषुविवाहपर्यंतेषुसंस्कारकर्म्मसुमुख्य
त्वेनपितैवकर्त्ता तदभावेसन्निहितोन्यः तथाचस्मरणं स्वपितृभ्यःपितादद्यात्सुतसंस्कारकर्म्मसुपिंडानोद्वाहना
त्तेषांतस्याभावेपितृक्रमात् एतान्युक्तानिनामकरणादीनिचूडाकरणांतानिमंत्ररहितानिदुहितॄणामपिकुर्यात् य
थाहयाज्ञवल्क्यः तूष्णीमेताःक्रियाःस्त्रीणांविवाहस्तुसमंत्रकइति तथाशूद्रस्य यथाहयमः शूद्रोप्येवंविधःकार्योवि
नामंत्रेणसंस्कृतः नकेनचित्समसृजच्छंदसांतंप्रजापतिः एवंविधःगर्भाधानादिचूडाकरणान्तैःसंस्कारैर्वैजिकगा
र्भिकपापशून्यःविनामंत्रेणतूष्णीं यतस्तंशूद्रमेकतमेनापिछंदसावेदेनसमसृजत्समयोजयत् तथाब्रह्मपुरा
णे विवाहमात्रंसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदा मात्रशब्देनविहितेतरसंस्कारनिवृत्तिश्च यमब्रह्मपुराणवचनाभ्यांशू
द्रस्यगर्भाधानपुंसवनसीमंतजातकर्म्मनामधेयनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाकरणविवाहाःनवसंस्काराविहितास्तेच
तूष्णींइतरेषांनिवृत्तिः प्रसंगादनुपनीतधर्म्मालिख्यंते मनुः नास्मिंयुत्तिष्ठतेकर्म्मकिंचिदामौंजिबंधनात् नाभि
व्याहारयेद्ब्रह्मस्वधानिनयनादृते शूद्रेणहिसमस्तावद्यावद्वेदेनजायते वृद्धशातातपः प्राक्चूडाकरणाद्बालःप्राग

एम
४९

शनाच्छिश्युः कुमारस्तु सर्विज्ञेयो यावन्मौंजीनिबंधनं शिशोरभ्युक्षणंप्रोक्तं वालस्याचमनंस्मृतं रजस्वलादिसंस्पर्शे स्ना
नवंतुकुमारकैः गौतमः प्रागुपनयनात्कामचारभक्षः नित्यंमद्यंब्राह्मणोनुपनीतोपिवर्जयेत् उच्छिष्टादावप्रयतान
स्युः महापातकवर्जंब्राह्म्यमातापित्रोरथोच्छिष्टंवालोभुंजन्नभवेत्सुखी संस्कारयोजनंचस्मृत्यंतरोक्तं यथाहयाज्ञ
वल्क्यः एवमेनःशमंयातिबीजगर्भसमुद्भवं अंगिराः चित्रकर्म्मयथानेकैरंगैरुन्मील्यतेशनैः ब्राह्मण्यमपितद्व
त्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्व्वकैः मनुः गार्भैर्होमैर्जातकर्म्मचौडमौंजीनिबंधनैः वैजिकंगार्भिकंचैनोद्विजानामपमृज्यते
हारीतः गर्भाधानवदुपेतोब्रह्मगर्भंसंदधातिपुंसवनात्पुंसीकरोतिफलस्नपनात्पितृजंपाप्मानमपोहतिजातक
र्म्मणाप्रथममपोहतिनामकरणेनद्वितीयंप्राशनेनतृतीयंचूडाकरणेनचतुर्थंस्नानेनपंचममेतैरष्टभिर्गर्भसंस्का
रैर्गर्भोपघातात्पूतोभवति उपनयनाद्यैरत्रव्रतैश्चाष्टभिः स्वछंदसम्मितोब्राह्मणः परंपात्रंदेवपितॄणांभवति छं
दसायनं सुमंतुः तत्रब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानांवृत्तिर्गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनजातकर्म्मनामकरणनिष्क्रमणा
न्नप्राशनचूडोपनयनचत्वारिवेदव्रतानिस्नानंसहधर्म्मचारिणीसंयोगःपंचानांयज्ञानामनुष्ठानंदेवपितृमनुष्य
भूतब्रह्मयज्ञानामेतेषांचाष्टकाःपार्व्वणश्राद्धंश्रावण्याग्रहायणीचैत्राश्वयुजीति पाकयज्ञसंस्थाः अग्न्याधेयमग्निहो

त्रंदर्शपौर्णमासौचातुर्मास्याग्रयणेष्टिर्न्निरूढपशुबंधःसौत्रामणीतिसप्तहविर्यज्ञसंस्थाःअग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थ्य
षोडशीवाजपेयोतिरात्रोऽप्तोर्यामइतिसप्तसोमसंस्था एतेचत्वारिंशत्संस्काराःहारीतःद्विविधएवसंस्कारोभवति
ब्राह्मोदैवश्च गर्भाधानादिस्नानान्तोब्राह्मः पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेतिदैवः ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतऋषीणांसमा
नतांसालोक्यतांसायुज्यतांगच्छतीत्यल मतिप्रसंगेनइतिसूत्रार्थः॥ ॥अथप्रयोगः॥तत्रसांवत्सरिकस्यतृती
येवावर्षेभूयिष्ठेगतेकुमारस्यचूडाकरणाख्यंकर्मकुर्यात् कुलधर्मव्यवस्थयावादैवयोगाद्गृह्योक्तकालालाभेस्मृ
त्यंतरोक्तान्यतमकालेमातृपूजामाभ्युदयिकंचकृत्वाब्राह्मणत्रयंभोजयित्वाबहिःशालायांपरिसमूहनादिभिर्भू
वंसंस्कृत्यलौकिकाग्निंस्थापयेत् अथमाताकुमारमादायस्नापयित्वावासोयुगंपरिधाप्यउत्संगेनिधायअग्नेःप
श्चिमतःउपविशति ततोब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतेविशेषः तंडुलवर्जमासादनं उपकल्पनीयानिचशीतोदकमु
ष्णोदकंनवनीतघृतदधिपिंडानामेकतमंत्र्येणीशललीत्रीणित्रीणिकुशतरुणानिपृथक्बद्धानिनव ताम्र
परिस्कृतआयसःक्षुरः गोमयपिंडंनापितश्चेति ततःपवित्रकरणादिपर्युक्षणांतेआघारादिस्विष्टकृदंतंचतु
र्दशाहुतिहोमंविधायसंस्रवान्प्राश्यपूर्णपात्रवरयोरन्यतरंब्रह्मणेदद्यात् ततःशीतास्वप्सुउष्णाअपआसिंच्य

उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेत्यनेन मंत्रेण अत्र उष्णोदकमिश्रितशीतोदके उपकल्पितं नवनीताद्यन्यतमं
पिण्डं प्रक्षिपति तदुदकमादाय सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उंदंतु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चसे इत्यनेन मंत्रेण दक्षिणगो
दानमुंदति ततस्त्रेण्या शलल्या केशान्विनीय ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण कुशतरुणान्संतर्द्धाय शिवो नामासि स्वधितिस्ते
पिता नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्युपकल्पितं क्षुरमादाय कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निवर्त्तयाम्यायुषेन्नाद्याय प्रजन
नाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेत्यनेन मंत्रेण क्षुरमभिनिदधाति येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुण
स्य विद्वान् तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्मंजरदष्टिर्यथासदित्यनेन मंत्रेण सकेशतरुणानि प्रच्छिद्य आनडुहे गोमयपिं
डे उत्तरतो ध्रियमाणे प्रक्षिपति एवमेवापरं वारद्वयं उंदनकेशविनयनकुशतरुणान्तर्द्धानक्षुराभिनिधानसकेशकुशत
रुणप्रच्छेदनगोमयपिण्डप्रासनानि तूष्णीं कुर्यात् तथा पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोः एवमेव सकृत्समंत्रकं द्विस्तूष्णीं।
कर्णे एतावान्विशेषः पश्चिमगोदाने त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति छेद
नम् उत्तरतो गोदाने येन भूरिश्चरादिवं ज्योक् च पश्चाद्धि सूर्यं तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तय
इत्यनेन मंत्रेण छेदनं अन्यत्सर्वमुंदनादि गोमयपिण्डप्रासनान्तं समानं ततो यत्क्षुरेण मज्जयिता सुपेशसा वप्ता वा वपति

गृ॰सू॰ केषांछिंधि शिरोमास्यायुः प्रमोषीरिति तेन मंत्रेण शिरसः समंतात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयति सकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीं ततस्ते
भा॰टी॰ नैवोदकेन समस्तं शिर आर्द्रमापाद्य अक्षण्वंपरिवपेत्यतेन मंत्रेण नापिताय क्षुरं समर्प्पयति सच नापितः सकेशवपनं कु
५१ र्वन् यथोक्तं केशशेषकरणं करोति ततः स केशं गोमयपिंडे अनुगुप्तं पल्वले गोष्ठे वा उदकांते वा निधाय चूडाकरणक
र्त्ता स्वाचार्याय वरं ददाति केशांतेपि षोडशवर्षस्य सप्तदशे वर्षे इदमेव चूडाकरणोक्ता इतिकर्त्तव्यता एतावांस्तु विशेषः
उष्णोदकसेकमंत्र उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रु वप तथा क्षुरपरिहरणे मुखसहितं शिरः परिहरति तत्र परिह
रणमंत्रे चयत्क्षुरेण मज्जनेत्याद्धिमास्यायुः प्रमोषीर्मुखम् तथा यस्य यस्य केशांतः स स्वाचार्याय गां ददाति संवत्सरं
वा द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा ब्रह्मचर्यं करोति शक्त्यपेक्षया विकल्पः तथा केशांतादूर्द्ध्वं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेण
यावज्जीवमवपनं शास्त्रीयवपनं च॥ ॥अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमेषु वा अष्टौ वर्षाणि अतीतानि यस्य असौ अ
ष्टवर्षस्तं ब्राह्मणं द्विजोत्तमं उपनयेत् उपनयनाख्येन संस्कारेण संस्कुर्यात् गर्भाष्टमेषु वा गर्भः अष्टमो येषां तानि गा
र्भाष्टमानि तेषु वा उपनयेत् ततश्च जन्मतो नवमेऽष्टमे वा उपनयेदित्यर्थः एकादशवर्षं राजन्यं एकादश वर्षाण्य राम
तीतानि यस्य असौ एकादशवर्षस्तं जन्मतो द्वादशे इत्यर्थः राजन्यं क्षत्रियं उपनयेदित्यनुषज्यते द्वादशवर्षं वैश्यं द्वा ५१

दशवर्षाण्यतिक्रांतानियस्यसतथातंजन्मतस्त्रयोदशेवैश्यमुपनयेत् यथामंगलंवासर्वेषाम् पक्षांतरमाह अथवास
र्वेषांब्राह्मणक्षत्रियविशांयथामंगलंयथामंगलधर्मं यद्वायथामंगलशब्देनस्मृत्यंतरोक्तपंचवर्षादिकालसंग्रहः यथाहम
नुः ब्रह्मवर्चसकामस्यकार्यंविप्रस्यपंचमे राज्ञोबलार्थिनःषष्ठेवैश्यस्येहार्थिनोष्टमे आपस्तंबोपि अथकाम्यानिसप्तमेब्र
ह्मवर्चसकामंअष्टमेआयुःकामंनवमेतेजस्कामंदशमेअन्नाद्यकामंएकादशेइंद्रियकामंद्वादशेपशुकाममुपनयेत् त
थावसंतेब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मेराजन्यं शरदिवैश्यं गर्भाष्टमेवर्षेवसंतेब्राह्मणआत्मानमुपनाययेत् एकादशेक्षत्रियो
ग्रीष्मे द्वादशेवैश्योवर्षासु वर्षाशब्देनशरदेवाभिधीयते ऋतुःसंवत्सरोग्रीष्मोवर्षाहेमंतइतियास्कवचनात् वर्षास्वंतर्भ
वतिशरत् एवमुपनयनकालमभिधायेदानींकर्म्माहब्राह्मणान् भोजयेत्तंच त्रीन्ब्राह्मणान् भोजयेत् आशयेत् तं
चकुमारंवपनानंतरंआशयेदितिचकारेणानुषज्यते पर्युप्तशिरसमलंकृतमानयंतिपसवृतःउप्तमुंडितंशिरोयस्यसप
र्युप्तशिरास्तंअलंकृतंयथासंभवंरत्नसुवर्णनिर्म्मितैःकुंडलाद्यलंकारैः आनयंतिआचार्यपुरुषाःआचार्यसमीपं आ
चार्यलक्षणंयमेनोक्तं सत्यवाक्धृतिमान्दक्षःसर्वभूतदयापरः आस्तिकोवेदनिरतःशुचिराचार्यउच्यते वेदाध्य
यनसंपन्नोवृत्तिमान्विजितेंद्रियः नयाजयेद्वृत्तिहीनंवृणुयान्ननतंगुरुं पश्चादग्नेरवस्थाप्यब्रह्मचर्यमागामिनिवाचयति

ततआचार्यमाणवकंअग्नेःपश्चिमतआत्मनोदक्षिणतअवस्थाप्यअवस्थितंकृत्वा ब्रह्मचर्यमागामितिब्रूहीतिप्रैषमुक्त्वा। माणवकंब्रह्मचर्यमागामितिवाचयति ब्रह्मचार्यसानीतिच ब्रह्मचार्यसानीत्याचार्योमाणवकंप्रेषयति प्रेषितश्चमाणवकः ब्रह्मचार्यसानीतिवदेत् अथैनंवासःपरिधापयतियेनेंद्रायबृहस्पतीत्यादिवर्च्चसेत्यंतं अथवाचनानंतरंएनंकुमारंआचार्यःवक्ष्यमाणलक्षणंशाणादिवासःपरिधापयतिपरिहितंकारयतियेनेंद्रायेत्यादिमंत्रंपठित्वा मेखलांबध्नीते ततःमेखलांमौंज्यादिकांवक्ष्यमाणलक्षणांवध्नीते कटिप्रदेशेत्रिवृतं प्रवरसंख्यग्रंथियुतं प्रादक्षिण्येनपरिवेष्टयति इयंदुरुक्तमित्यादिनामेखलेयमित्यंतेनमंत्रेणमाणवकपठितेन युवासुवासाइत्यादिदेवयन्तइत्यंतेनवामंत्रेण तूष्णींवा तूष्णींवामेखलांबध्नीते अत्रयद्यपिसूत्रकारेणयज्ञोपवीतधारणंनसूत्रितंतथाप्येकेवस्त्राःप्राचीनावीतिनइतिप्रेतोदकदानेप्राचीनावीतित्वविधानात् दंडाजिनोपवीतानिमेखलांचैवधारयेदितियाज्ञवल्क्येनब्रह्मचारिणःउपवीतधारणस्मरणात् तथासदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनच विशिखोव्युपवीतश्चयत्करोतिनतत्कृतमितिछंदोगपरिशिष्टकात्यायनेनसामान्यतःसर्वाश्रमिणांसदायज्ञोपवीतधारणस्मरणात् यज्ञोपवीतधारणंतावदुपनयनप्रभृतिप्राप्तंतच्चकुत्रकर्त्तव्यमित्यवसरापेक्षायामौचित्यान्मेखलाबंधनानंतरंयुज्यते एतदेवकर्कोपाध्यायवासुदेवदीक्षितैः।

रेणुदीक्षितभृतयः स्वस्वग्रंथे यज्ञोपवीतधारणमंत्रावसरे लिखितवंतः तच्च सर्व्वकर्म्मोगतत्वान्मंत्रवद्युज्यत इति मंत्रम
पि शाखांतरीयं मंत्रमपि लिखितवंतः ततोत्र यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच
शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः इति माणवकपठितेन मंत्रेण उपवीतं परिधापयति आचामयति च अथ तूष्णीमैणेयमजि
नमुत्तरीयं करोति दंडं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति यो मे दंड इति आचार्यो माणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दंडं प्रयच्छति तं तूष्णीं मा
णवकश्च तं दंडं यो मे दंड इत्यादिना ब्रह्मवर्च्चस इत्यंतेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति दीक्षावदेके दीर्घसत्त्रमुपैतीति वचनात् एके
आचार्या दीक्षावत् दीक्षायां यथा दंडप्रदानं सोमे तथेच्छंति तत्र उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्यादिना यज्ञस्योदृच इत्यंतेन मंत्रेण यज
मानो दंडं उच्छ्रयति तद्वदत्र ब्रह्मचारी केन हेतुना दीर्घसत्त्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीत्यारभ्य ब्रह्मचर्यस्य दीर्घसत्त्र
संपत्प्रतिपादनात् अथास्याद्भिरंजलिनांजलिं पूरयत्यापो हि ष्ठेति तिसृभिः अथ दंडप्रदानानंतरं आचार्यः अस्य माणव
कस्य अञ्जलिं स्वकीयाञ्जलिस्थाभिरद्भिः आपो हि ष्ठेत्यादिकाभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पूरयति अथैनं सूर्यमुदीक्षयेति तत
च्चक्षुरिति अथानंतरं एनं माणवकं सूर्यमुदीक्षस्वेत्येवं प्रेष्य सूर्यमादित्यं उदीक्षयति अवलोकनं कारयति स च प्रेषितः तच्च
क्षुरित्यादिना भूयश्च शरदः शतादित्यंतेन मंत्रेण सूर्यमुदीक्षते अथास्य दक्षिणाꣳसमधि हृदयमालभते मम व्रते त इति

अथसूर्यदर्शनानंतरंआचार्योस्यमाणवकस्यदक्षिणंसमधिदक्षिणास्कंधस्योपरिस्वंदक्षिणहस्तंनीत्वाहृदयंवस्पृशःममव्र
तेतइत्यादिनाबृहस्पतिष्ट्वानियुनक्तुमह्यमित्यंतेनमंत्रेण आलभेतस्पृशति अथास्यदक्षिणंहस्तंगृहीत्वाहकोनामासीतिअ
थहृदयालंभनानंतरं आचार्यः अस्यमाणवकस्यस्वकीयेनदक्षिणहस्तेनदक्षिणंहस्तंगृहीत्वाधृत्वाकोनामासिइतिआहब्रवी
ति असावहंभोइतिप्रत्याह एवंपृष्टोमाणवकः असौअमुकशर्म्माअहंभो ३ इतिप्रत्याह प्रतिवचनंदद्यात् अथैनमाहक
स्यब्रह्मचार्यसीतिभवतइत्युच्यमानइन्द्रस्यब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति अथप्रतिवचनानंतरंआचा
र्यएनंमाणवकंकस्यब्रह्मचार्यसीत्याहपृष्टोनभवतइतिमाणवकेनोच्यमाने इंद्रस्यब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्य
स्तवअसुकशर्म्मन्निति पठति अथैनंभूतेभ्यःपरिददाति अथानंतरंएनंकुमारं आचार्यः भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः प
रिरक्षितुंददातिप्रयच्छति तत्रमंत्रः प्रजापतयेत्वेत्यादिअरिष्ट्याइत्यन्तः ॥छ॥ प्रदक्षिणमग्निंपरीत्योपविशति एवंवस्त्रदा
नादिभिराचार्येणसंस्कृतोमाणवक अग्निंप्रदक्षिणंयथाभवतितथापरीत्यपरिक्रम्यपश्चादग्नेराचार्यस्योत्तरतः उपवि
शतिआस्तेअन्वारब्धआज्याहुतीर्हुत्वाप्राशनान्ते ततः ब्रह्मणान्वारब्धः आचार्यआघारादिस्विष्टकृदंताश्चतुर्द्दशाहुती
र्हुत्वासंस्रवप्राशनांते अत्रपुनरन्वारंभानुवादः चतुर्द्दशाहुतिहोमव्यतिक्तहोमप्रतिषेधार्थः अथैनं संशास्तिब्रह्मचार्य

सपोशानंकर्म्मकुरुमादिवासुषुप्थावाचंयच्छसमिधमाधेह्यपोशानेति अथानंतरमाचार्यःएनंमाणवकंसंशास्तिशिक्ष॥
यतिकथंब्रह्मचारीअसिअसानीतिमाणवकेनप्रत्युक्तःअपःअशानपिबइतिअशानीतिप्रत्युक्तःकर्म्मस्नानादिकंस्ववर्णा
श्रमविहितंकुरुविधेहिकरवाणीतिप्रत्युक्तःमादिवासुषुप्थाःस्वाप्सीरितिनस्वपामीतिप्रत्युक्तःवाचंगिरंयच्छनियमय
यच्छानीतिप्रत्युक्तःसमिधंवक्ष्यमाणप्रकारेणआधेहिअग्नौप्रक्षिपेतिअपोशानेतिपूर्ववत् अथास्मैसावित्रीमन्वाहे
त्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नायसमीक्षमाणायसमीक्षितायदक्षिणतस्तिष्ठत आसीनायवैकेपच्छोः ह्र्चेसः
सर्वंचित्तृतीयेनसहानुवर्त्तयन् अथशासनानंतरंअस्मैब्रह्मचारिणेसावित्रीसवितृदेवत्यांगायत्रीछन्दस्कांविश्वामित्रदृ
ष्टांऋचंअन्वाहउपदिशति कथंभूतायप्रत्यङ्मुखायपश्चिमाभिमुखायपुनःकथंभूतायउपविष्टाय क्व अग्नेरुत्तरस्यांदि
शितथाउपसन्नायपादोपसंग्रहणादिनाभजमानायतथासमीक्षमाणायसम्यक्आचार्य्यमवलोकयतेतथाआ
चार्य्येणसम्यगवलोकिताय पक्षांतरमाह दक्षिणतःअग्नेर्दक्षिणस्यांदिशितिष्ठतेऊर्द्धायऊर्द्धीभूतायवाआसीनाय
उपविष्टायइत्येकेआचार्याः सावित्रीप्रदानंमन्यंतेकथमन्वाह पच्छः पादंपादं अर्द्धर्चशः तदनु अर्द्धर्चमर्द्धर्चम् उत्त
रदनुचसर्वांतृतीयेनवारेणासहमिलित्वाआवर्त्तयन् पठन् संवत्सरेषण्मासेचतुर्विंशत्यहेद्वादशाहेषडहेत्र्यहेवासद्य

गृ॰स॰ सत्त्विवगायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयोवैब्राह्मणइतिश्रुतेस्त्रिष्टुभꣳराजन्यस्यजगतींवैश्यस्यसर्व्वेषांवागायत्रीम् सावित्री
भा॰ह॰ प्रदानस्यकालविकल्पानाहसंवत्सरेउपनयनमारभ्यपूर्णेवर्षे षण्मासेषडेवमासाःषण्मासंस्वार्थेतद्धितश्छांदसोवृद्धिलो
५४ पःछंदोवत्सूत्राणिभवंतीतिवचनात् तस्मिन्षण्मासेचतुर्विंशत्यहेचतुर्विंशत्या अहोभिरुपलक्षितःकालःचतुर्विंश
त्यहःतस्मिन् द्वादशाहेद्वादशभिरहोभिरुपलक्षितःकालोद्वादशाहस्तस्मिन् षडहेषड्भिरहोभिरुपलक्षितःकालःषडहःतस्मि
न् त्र्यहेत्रिभिरहोभिरुपलक्षितःकालस्त्र्यहस्तस्मिन् वाशब्दःसर्वेषुसंवत्सरादिषुसंबध्यते एतेकालविकल्पाःआचार्यस्यशु
श्रूषादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षाः एवंसामान्येनसावित्रीप्रदानस्यकालविकल्पानभिधायाधुनाब्राह्मणस्यविशेषमाह
तुशब्दःपक्षव्यावृत्तौ ब्राह्मणस्यनैतेकालविकल्पाःकिंतुक्षत्रियवैश्ययोः ब्राह्मणस्यसद्यएवगायत्रीअनुब्रूयात् कुतः
आग्नेयोवैब्राह्मणइतिश्रुतेः आग्नेयोअग्निदेवत्यःब्राह्मणइतिवेदवचनात् त्रिष्टुभꣳराजन्यस्यजगतीवैश्यस्यसर्वेषां
वागायत्री राजन्यस्यक्षत्रियस्यत्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छंदोयस्याःसात्रिष्टुप्तांसावित्रींत्रिष्टुभं जगतीछन्दोयस्याःऋचःसाज
गतीतांजगतींसावित्रींवैश्यस्य सावित्रीमनुब्रूयादित्यनुषज्यते सर्व्वेषांवागायत्रीम् सर्व्वेषांब्राह्मणक्षत्रियविशांगायत्री राम:
मेवगायत्रछंदस्कामेवसावित्रींसवितृदेवताकांतत्सवितुरितिसकलवेदशाखाम्नातांऋचमनुब्रूयात्॥ ॥अत्रसमिदाधा ५४

नम्॥ ॥अत्रसावित्रीप्रदानोत्तरकालेसमिधांआधानंप्रक्षेपः ब्रह्मचारिणोभवति अत्राग्नाविति भाष्यकारः अत्रावप
रस्यपाठादेवसिद्धेः अत्रपाणिनाग्निंपरिसमूहतिपाणिनादक्षिणहस्तेनअग्निंप्रकृतहोमाधिकरणंपरिसमूहतिसंधु
क्षयति ईधनप्रक्षेपेणावक्ष्यमाणैः पंचभिर्मंत्रैः यथा अग्नेसुश्रवःसुश्रवसम्माकुरु यथात्वमग्नेसुश्रवःसुश्रवाअसि एवं
माꣳसुश्रवःसौश्रवसंकुरु यथात्वमग्नेदेवानांयज्ञस्यनिधिपाअसि एवमहंमनुष्याणांवेदस्यनिधिपोभूयासम् केचित्प
रिसमूहनेत्रीन्मंत्रानमन्यंते तद्यथा अग्नेसुश्रवइत्यारभ्यसुश्रवसंमाकुरुइत्येकं यथात्वमग्नइत्यारभ्यसौश्रवसंकुरुइत्ये
वंद्वितीयं यथात्वमग्नेदेवानांत्यादिभूयासमित्यंतंतृतीयमिति प्रदक्षिणमग्निंपर्युक्ष्योत्थायसमिधमादधात्यग्नयेसमि
धमिति ततः प्रदक्षिणंयथाभवतितथापर्युक्ष्यदक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेनपरिषिच्यउत्थायऊर्द्धीभूयप्राङ्मुखस्तिष्ठन्
समिधंसमिध्यतेदीप्यतेऽग्निरनयेतिसमित् तांसमिधआदधातिप्रक्षिपति समिल्लक्षणंछंदोगपरिशिष्टे नांगुष्ठादधि
काकार्यासमित्स्थूलतयाक्वचित् नवियुक्तात्वचाचैवनसकीटानपाटिता प्रादेशान्नाधिकान्यूनानतथास्याद्विशाखि
का नसपर्णाननिर्वीर्याहोमेषुचविजानता ब्रह्मपुराणे पालाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकंकतोद्भवाः अश्वत्थोदुंबरौबिल्व
श्चंदनःसरलस्तथा शालश्चदेवदारुश्चखदिरश्चेतियाज्ञिकाः मरीचिः विशीलाविदलाह्रस्वावक्रासशुषिराःकृशाःदीर्घा

स्थूलाघुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः अस्य पूर्वश्लोकः प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः काम्येषु च सश
ल्काद्रा विपरीता जिघांसत इति केन मंत्रेण अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवम
हमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिंधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी ते
जस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासꣳ स्वाहेत्यनेन मंत्रेण एवं द्वितीयां तथा तृतीयामेषा त इति वा समुच्चयो वा एवमनेनैव मं
त्रेण द्वितीयां समिधमादधाति तथानेनैव मंत्रेण तृतीयां मंत्रविकल्पमाह एषा ते अग्ने समिदित्यादि आ च प्यासिषीम
हीस्वनेन वा मंत्रेण अथवा अग्नये समिधमित्येषा त इति द्वयोर्मंत्रयोः समिदाधाने समुच्चयः एकां ततश्च मंत्रद्वयांते समि
त्प्रक्षेपः इति त्रयो मंत्रविकल्पाः पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे पूर्ववत् अग्ने सुश्रव इत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः परिसमूहनप
र्युक्षणमपि पूर्ववत्कुर्यात् पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेसि व
र्चो मे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृणेति मेधां मे देवः सविता मेधां देवी सरस्वती मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्र
जाविति पाणी हस्तौ प्रतप्य अग्नौ तापयित्वा तनूपा अग्नेसीत्यादिभिः सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पाणिभ्यां मुखं विमृष्टे ललाटा
दिचिबुकांतं प्रोंछतीति तत्र मेधां मे देवः सवि॰ मेधां देवी सरस्वती अनयोरादधात्वित्यध्याहारः अत्र शिष्टाचारप्राप्ताः केचित्पदा

र्थोल्लिख्यते तत्र अंगानि च म आप्यायंतां वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो वलमिति अङ्गानि च म इत्यनेन मंत्रेण शिरःप्रभृतीनि पादांतानि अंगान्यालभेत् एवं वाक्क इत्यनेन मुखं प्राण इत्यनेनन्नासिके चक्षुरित्यनेन चक्षुषी श्रोत्रमित्यनेन श्रवणौ यशोबलमित्यस्य पाठमात्रं त्र्यायुषाणि कुरुते भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणांसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रति मंत्रमू त्र्यायुषमित्येतैश्चतुर्भिर्मंत्रपादैः अनामिकागृहीतेन भस्मना ललाटग्रीवादक्षिणांसहृदयेषु प्रतिपादं त्र्यायुषाणि कुरुते अत्र त्र्यायुषकरणं सूत्रकारानुक्तमपि प्रसिद्धत्वात् शिष्टपरंपराचरितत्वात् क्रियते ततो ब्रह्मचारी संध्यामुपास्याग्निकार्यं कृत्वा गुरूनुपसंग्रहणं वृद्धतरेष्वभिवादनं वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्यायः अत्र स्मृत्यंतरोक्तमभिवादनं लिख्यते ततोभिबादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनप्रयोगो यथा उपसंग्रहणं नाम अमुकगोत्रो अमुकेत्येतावत्प्रवरः अमुकशर्म्माहं भो ३ श्रीहरिहरशर्म्मन्त्वामभिवादये इत्युक्त्वा कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां दक्षिणपाणिना गुरोर्दक्षिणं पादं सव्येन सव्यं गृहीत्वा शिरोवनमनं अभिवादने पादग्रहणं नास्ति पादस्पर्शनं कार्यं न वा आयुष्मान्भव सौम्यामुक इति प्लुतान्तमुक्त्वा अमुकशर्म्मन् इति प्रत्यभिवादः कार्यः आयुष्मन्भव सौम्येति वा प्रत्यभिवादः अत्र गुरवो मातास्तन्यदात्री च पितापितामहयोः मातामहश्चान्नदाता भयत्रात्राचार्यश्चोपनेता

चमंत्रविद्योपदेष्टा तेषां पत्न्यश्चोपसंग्राह्याः समावृत्तेन वाले मम वयस्के वाऽध्यापके गुरुवच्चरेत् मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वसुराश्च यवीयसोपि प्रत्युत्थायाभिवाद्याः उपाध्याया ऋत्विजो ज्येष्ठभ्रातरश्च सर्वेषां पत्न्यश्चैवं मातृष्वसा पितृष्वसा च सवर्णा भ्रातृभार्या च नित्यमभिवाद्याः विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंवंधियोषितः विप्रोष्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयं वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्वथा पूर्वेस्तमभिभाषेत भोभवन्कर्मनामभिः परपत्नीमसंवंधा भगिनी चेति भाषयेत् त्रिवर्षपूर्व्वः श्रोत्रियोभिवाद्याः अत्रिवर्षाः संवंधिनश्च स्वतल्पेनापि स्वयोनिजः अन्येच ज्ञानवृद्धा सदाचाराश्चाभिवाद्याः उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भपातिनीं पाषंडं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठं नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावंतमशुचिं नरं वमंतं जृंभमाणं च कुर्वाणं दंतधावनं अभ्यक्तं शिरसि स्नानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत् इति शातातप वृहस्पतिस्तु जपयज्ञजलस्थं च समित्पुष्पकुशान्तिलान् उदपात्रार्घ्यभैक्षान्नं वहंतं नाभिवादयेत् अभिवाद्यं द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुध्यति क्षत्रवैश्याभिवादने विप्रस्यैवं शूद्राभिवादने त्रिरात्रं कार्यं तु रजकादिषु चांडालादिषु चांद्रं स्यादिति संग्रहकृत्स्मृतं यमदग्निः देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदंडिनं नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुध्यति सर्वे वापि नमस्कार्याः सर्वावस्थाश्च सर्वदा अभिवादो नमस्कारस्त

स्याप्रत्यभिवादनं आशीर्वाच्यानमस्कार्यैर्वैपस्यस्तुपुनर्नेमेत् स्त्रियो नमस्याच्च वृद्धश्च वयसापतुरेव ताः॥·॥अत्र भिक्षा
चर्यचरणं॥·॥अत्रावसरे भिक्षाचर्यामनुष्ठानं तद्यथा भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां राजन्यो भवदंत्यां वैश्यः भवत्पूर्वां
भवच्छब्दः पूर्वो यस्याः सा भवत्पूर्वा तां भिक्षां ब्राह्मणः द्विजोत्तमः भिक्षेत याचेत तथैव भवच्छब्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्यां तां
राजन्यः क्षत्रियो भिक्षेतेत्यनुषंगः भवच्छब्दो अंत्ये यस्याः सा भवदंत्या तां वैश्यः तृतीयो वर्णः भिक्षां भिक्षेतेत्यनुवर्तते॥ तिस्रो
प्रत्याख्यायिन्यः षड्द्वादशापरिमिता वा मातरं प्रथमामेके भिक्षेद्धातोर्द्विकर्मकत्वात् द्वितीयं कर्माह तिस्रः स्त्रियो भिक्षां भि-
क्षेत कथंभूताः अप्रत्याख्यायिन्यः प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शीलं यासां ताः प्रत्याख्यायिन्यः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्या
यिन्यः अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा भिक्षेतेति कर्तृप्रत्ययांतस्यास्मात् तस्य कर्मकारकापेक्षितत्वात् षड्वा स्त्रियः द्वादश वा
अपरिमिता वा असंख्याता वा भिक्षेतेति सर्वत्रानुषंगः एते भिक्षाविकल्पाः आहारपर्याप्त्यपेक्षया एके आचार्याः मा
तरं जननीं प्रथमां भिक्षां भिक्षेतेत्याहुः अयं च प्रथमो धर्म इति भाष्यकारः आचार्याय भैक्ष्यं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहःशेषं
तिष्ठेदित्येके आचार्याय गुरवे भैक्ष्यं लब्धां भिक्षां निवेदयित्वा इयं भिक्षा मया लब्धेति वाग्यतो मौनी अहःशेषं भिक्षानि
वेदनोत्तरतो यावदस्तमयं तिष्ठेन्नोपविशेन्न चशयीत रागतः इत्येके सूत्रकाराः वर्णयंति वयं तु अनियमं मन्यामहे त

गृ.सू. तश्चविकल्पः अहिंसन्नरण्यात्समिधआहृत्यतस्मिन्नग्नौपूर्ववदाधायवाचंविसृजते अहिंसन् अछिंदन् स्वयंभग्ना
भा.वृ. इत्यर्थः अरण्यान्नग्रामात् समिधः पूर्वोक्तलक्षणाआहृत्यआनीयतस्मिन्नग्नौयत्रउपनयनांगहोमः कृतस्तस्मिन्पूर्ववत्प
५७ रिसमूहनादित्र्यायुषकरणांतंयावत् आधायहुत्वावाचंविसृजते मौनंत्यजति वाग्यमपक्षे अधःशाय्यक्षारालवणाशी
स्याद्दंडधारणमग्निपरिचरणंगुरुशुश्रूषाभिक्षाचर्यामधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानिवर्जयेत्
अतऊर्ध्वंब्रह्मचारिणोपमनियमानाह अधःशयितुंशीलमस्य असावधःशायीस्यात् तथाअक्षारंअलवणंचाश्नाती
त्येवंशीलोअक्षारलवणाशीभवेत् दंडधारणंदंडस्यस्ववर्णविहितस्यधारणंकुर्यात् दंडाजिनोपवीतानिमेखलांचैव
धारयेदित्येतदुपलक्षणत्वात्सदाचिन्हरूपंकुर्यात् अग्नेःपरिचरणंसायंप्रातःपरिसमूहनपूर्वंत्र्यायुषकरणांतंन
समिदाधानं गुरुशुश्रूषागुरोःशुश्रूषापरिचर्यातांकुर्यात् भिक्षार्थंचर्याभिक्षाचर्याभैक्षचरणमितियावत् मधुक्षौ
द्रंमांसंपललंमज्जनंनद्यादावाप्लवनं स्नानंउद्धृतोदकेन उपरिखट्वादौआसनंउपवेशनं आसनस्योपरिमसूरि।
काद्यासनंवा स्त्रीगमनं स्त्रीणांमध्येअवस्थानं अभिगमनस्योपरिविवक्ष्यमाणत्वात् अनृतंअसत्यवदनंअद एमः
त्तानांपरद्रव्याणांआदानंग्रहणंस्तेयमित्यर्थः एतानिमध्वादीनिवर्जयेत् अष्टाचत्वारिंशतंवर्षाणिवेदब्रह्म। ५७

चर्यं चरेत् अष्टाभिरधिकानि चत्वारिंशतं अष्टाचत्वारिंशत् तानि अष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि अब्दानि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यं उक्तलक्षणं चरेत् अनुतिष्ठेत् अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदानां एक एव व्रतादेशः सर्ववेदाहुतिहोमश्च द्वादश वा प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वा अनुकल्पमाह वा तदशक्तौ द्वादश द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं वेदे वेदे ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुवर्तते तत्राप्यशक्तौ यावद्ग्रहणं यावद्वेदस्य वेदयोः वेदानां वा ग्रहणं आचार्यात् पाठतोऽर्थतश्च स्वीकरणं तावद्वा ब्रह्मचर्यं चरेत् वर्णव्यवस्थया वासःप्रभृति व्यवस्थितान्याह वासांसि शाणक्षौमाविकानि ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां यथासंख्यं शाणक्षौमाविकानि वस्त्राणि परिधेयानि भवंति तत्र शणमयं शाणं क्षौमं क्षुमा अतसी तद्विकारमयं क्षौमं आविकं अवेर्मेषस्य विकारं आविकं ऊर्णामयमित्यर्थः ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य एणो हरिणः तस्य इदं ऐणेयं अजिनं कृत्तिः उत्तरीयं भवति ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणः रौरवं राजन्यस्य रुरुः मृगविशेषः चित्रमृगप्रसिद्धः तस्येदमजिनं रौरवं राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति आजं गव्यं वा वैश्यस्य अजस्य बस्तस्य इदं अजिनं कृत्तिः वैश्यस्य उत्तरीयं भवति अथ वा गव्यं गोः इदं गव्यं अजिनं वा वैश्यस्य उत्तरीयं भवति सर्वेषां गव्यमसति प्रधानत्वात् पक्षान्तरमाह सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यमजिनं वा उत्तरीयं भवति कदा असति मुख्ये अविद्यमाने कुतः प्रधानत्वात् गव्यं हि अजिनानां ऐणेयाद्यजिनप्रभृतीनां प्रधानं एणेयादीनां गोः प्राधान्यमपत् यद्वा गव्यस्य

गृ.सू. त्वर्भेणः पुरुषसंबंधित्वेनप्रधानत्वात् तथाचस्मुतिः तेवछ्चायपुरूषंगक्षेतांत्वचमदधुरिति मौंजीरशनाब्राह्मणस्यधनुर्ज्या
भा.ह. राजन्यस्यमौर्वीवैश्यस्यमुंजाभावेकुशाश्मंतकवल्वजानां मौंजीमुंजशब्दंतन्मयीमौंजीरशनामेखलाब्राह्मणस्यब्रह्मचारिणो
५८ भवतिधनुर्ज्याचापस्यज्यागुणरशनाराजन्यस्यब्रह्मचारिणः मौर्वीतितृणविशेषस्तन्मयीरशनावैश्यस्यभवति मुंजशाभावेअ
लाभेब्राह्मणस्यकुशानांकुशमयीरशनाभवति धनुर्ज्यायाअभावेक्षत्रियस्यअश्मंतकमयी मौर्व्यभावेवाल्वजीवैश्यस्य मुंजा
भावशब्दोत्रधनुर्ज्यामौर्व्यभावोपलक्षणार्थः पालाशोब्राह्मणस्यदंडोवैल्वोराजन्यस्यौदुंवरोवैश्यस्य पालाशः पालाशवृक्षो
द्भवः ब्राह्मणस्यब्रह्मचारिणोदंडोभवति सचकेशसंमितः पादादिकेशमूलावधिप्रमाणकः वैल्ववृक्षोद्भवः क्षत्रियस्यललाट
संमितः ललाटावधिपरिमाणः भ्रूमध्यावधिरित्यर्थः औदुंवरउदुंवरवृक्षोद्भवः वैश्यस्यब्रह्मचारिणोमुखसंमितः उष्टपुटाव
धिर्दंडः सर्वेवासर्वेषां यद्वासर्वेषांब्राह्मणक्षत्रियविशांब्रह्मचारिणां सर्वेपालाशवैल्वोदुंवराअनियमेनदंडाभवंति नियमो
वानास्ति मुख्याभावेयथालाभमुपादेयं आचार्येणाहुतउत्थायप्रतिश्रृणुयात् आचार्येणगुरुणाहुतः अकारितः ऊर्ध्वो
भूत्वाप्रतिश्रृणुयात् प्रतिवचनंदद्यात् ब्रह्मचारी शयानंचेदासीनः चेद्यदिशयानस्वपंतंब्रह्मचारिणंगुरुराहूयतितदा आ राम
सीनः उपविष्टः सन्प्रतिवचनंदद्यात् आसीनंचेतिष्ठन् आसीनंउपविष्टंचेदाहूयतितदातिष्ठन्नुत्थितः तिष्ठंतंचेदभि ५८

क्रामन् यदितिष्ठंतमुत्थितमाह्वयति तदाअभिक्रामनगुरुमभिमुखंगच्छन् प्रतिशृणुयात् अभिक्रामंतंचेदभिधावन् अ
भिमुखंधावन्सन्प्रतिशृणुयात् सएवंवर्तमानोमुत्राध्यवसत्यमुत्राध्यवसति सब्रह्मचारीएवमुक्तेनमार्गेणब्रह्मचर्येवर्तमा
नस्तिष्ठन् अमुत्रस्वर्गेअधइहैवस्थितः सन्वसतितिष्ठति द्विरुक्तिः स्तुत्यर्था तस्यस्नातस्यकीर्तिर्भवति तस्यब्रह्मचारिणःस्ना
तस्यसमावृत्तस्यकीर्तिर्यशोभवति इतियथोक्तधर्मानुष्ठातुर्ब्रह्मचारिणःफलकथनं त्रयःस्नातकाभवंतिविद्यास्नातकोव्रत
स्नातकोविद्याव्रतस्नातकइतित्रयःत्रिःप्रकाराःस्नातकाभवंतिकथं एकोविद्यास्नातकः अपरोव्रतस्नातकः अन्योविद्या
व्रतस्नातकः एतेषांलक्षणमाह समाप्यवेदमसमाप्यव्रतंयः समावर्ततेसविद्यास्नातकःसमाप्यव्रतमसमाप्यवेदंयःसमा
वर्ततेसव्रतस्नातकःउभयंसमाप्ययःसमावर्ततेसविद्याव्रतस्नातकइतिसमाप्यसमाप्तिंपाठतोर्थतश्च अवसानंनीत्वा
वेदंवेदस्यमंत्रब्राह्मणात्मिकांएकांशाखांव्रतंचब्रह्मचर्यंसमाप्ययःसमावर्ततेस्नातिसब्रह्मचारीविद्यास्नातकोभवतिए
वंसमाप्यव्रतंद्वादशवार्षिकादिकंब्रह्मचर्यंअसमाप्यअसंपूर्णमधीत्यवेदंएकांशाखांयोब्रह्मचारीसमावर्ततेस्नानंकरोति
सव्रतस्नातकोभवति उभयंवेदंब्रह्मचर्यंचसमाप्यअंतंनीत्वायःस्नातिसविद्याव्रतस्नातकोभवति आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्म
णस्यानतीतःकालोभवत्याद्वाविंशाद्राजन्यस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्यउपनयनकालस्यपरमावधिमाह आषोडशात्षोड

गृ॰सू॰
भा॰ह॰
५९

शाद्वर्षात्प्राक्ब्राह्मणस्यविप्रस्यअनतीतःउपनयनस्यकालःसमयोभवतिआद्वाविंशात्द्वाविंशाद्वर्षात्पूर्वंक्षत्रियस्यआआ
चतुर्विंशाद्वर्षादर्वाक्वैश्यस्यउपनयनस्यकालःअनतीतोभवतिभवतीतिसर्वत्रसंबध्यते अतऊर्ध्वंपतितसावित्रीकाभ
वंति अतःपंचदशात् एकविंशात्त्रयोविंशाद्वर्षादूर्ध्वंअनुपनीताब्राह्मणक्षत्रियवैश्याःयथासंख्यंपतितसावित्रीकाःप
तिताःस्खलिताअधिकाराभावात्निवृत्तासावित्रीगायत्रीयेभ्यःतेपतितसावित्रीकाभवंति संपद्यंते नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयु
र्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः एतान्पतितसावित्रीकान्नउपनयेयुःउपनयनसंस्कारेणनसंस्कुर्युःशिष्टाःकेचिद्दतिक्रांत
निषेधैरुपनीतानपिनअध्यापयेयुःनवेदंपाठयेयुःतथानयाजयेयुःकेचनअतिक्रांतनिषेधैर्वेदमध्यापितानपिनयाज
युःनयज्ञंकारयेयुःएभिःपतितसावित्रीकैरनुपनीतैर्वासहनव्यवहरेयुःनव्यवहरेत् स्नानासनशयनभोजनविवाहादि
भिःकर्मभिर्नव्यवहारंकुर्युःकालातिक्रमेनियतवत् गर्भाधानादीनिउपनयनांतानिकर्माणिनियतकालान्यभिहितानि।
यदिदैववशात्पुरुषापराधाद्वादोषाद्वातेषांनियतस्यकालस्यअतिक्रमोभवतितदाकिंकर्तव्यमितिसंदेहेनिर्णयमाह॥
कालातिक्रमेयस्यसंस्कारकर्मणःशास्त्रेणनियमितोयःकालःतस्यअतिक्रमेलंघनेनियतवत्नित्यवत्नित्येश्रौतकर्मसुनि
त्येषुयद्विहितंतद्वत्अनादिष्टंप्रायश्चित्तंभवति ततःकृतप्रायश्चित्तस्यअतिक्रांतकालेसंस्कारकर्मण्यधिकारःसंपद्यतेअ

राम:
५९

नादिष्टप्रायश्चित्तेनिकर्तव्यताचप्रयोगेवक्ष्यते अत्रकालातिक्रमइत्युपलक्षणं अतः अन्येषामपिकर्मणांनाशेइद
मनादिष्टमेवसर्वप्रायश्चित्तंगृह्यकारेणप्रायश्चित्तांतरस्यअनुपदिष्टत्वात् किंतुश्रौतानामतिदेशेप्राप्ते त्र्यविज्ञाने प्रतिमहा
व्याहृतिभिः सर्वाभिश्चतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तंयत्पस्यैवकालातिक्रमेनियतत्वादित्यनेनातिदेशः कृतोनतूपदेशोकृतोगृह्य
कारेणातत्रविज्ञातमप्रत्यक्षश्रुतिमूलंकिमिदमार्ग्वैदिकंयाजुर्वैदिकंसामवैदिकंवेत्यनिश्चितंस्मार्त्तैककर्मतस्यभ्रेषश्रौतक
ल्पेव्याहृतिचतुष्टयंपंचवारुणहोमप्रायश्चित्तंउद्दिष्टमत्रगृह्यसूत्रेगृह्योक्तकर्मणामपिस्मार्त्तत्वात भ्रेषेतत्सेचातिदेशो
युक्तः नपुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मभ्रेषोपदिष्टानां इदानींपतितसावित्रीकबिषयेसंस्कारप्रतिप्रसवमाह त्रिपुरुषंपतितं
सावित्रीकाणामपत्येसंस्कारेणाध्यापनंचतेषां त्रिपुरुषंत्रीन्पुरुषानपावर्त्यपतितसावित्रीकाः पितृपुत्रपौत्राःस्तेषांत्र
पत्येपुत्रेसंस्कारः उपनयनंभवतिनपुनश्चतुर्थादीनां तेषांचउपनीतानामपिअध्यापनंनभवतिनिषिद्धस्यपुनरनुज्ञा
पनेप्रतिप्रसवइति तेषांसंस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वाकाममधीयीरन्व्यवहार्याभवंतीतिबचनात् तेषांपतितसावित्री
काणांमध्येयः संस्कारेप्सुः आत्मानंसंस्कारयितुकामः सव्रात्यस्तोमेनयज्ञविशेषेणइष्ट्वाव्रात्यस्तोमंयज्ञंकृत्वाव्यवहार्यो
भवतिउपनयनादिसंस्कारयोग्याभवति तस्मात्काममिच्छयाव्रात्यस्तोमेनेष्ट्वाअधीयीरन्वेदंपठेयुःव्यवहार्याःलोकेशिष्टानां

अध्यापनादिषु कर्मसु योग्या भवंति इति वचनात् श्रुतेः असंस्कार्यप्रसंगात् स्मृत्यंतरोक्तौ अपित्र असंस्कार्यालिखंने
षंढांधबधिरस्तब्धजडगद्गदपंगुषु कुब्जवामनरोगार्तशुष्कांगिविकलांगिषु मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्ते निरिंद्रिये ध्व
स्तपुंस्त्वेपि चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचिताः मूकोन्मत्तौ न संस्कार्यावित्येके कर्मस्वनधिकारात् पातित्यं नास्ति तदपत्यं संस्का
र्यं ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्राह्मण एवेति स्मृतेः अन्ये तु तावपि संस्कार्यावित्याहुः होमानावदाचार्यः करोति उपनयनं च
विधिना आचार्यसमीपनयनं वा अग्निसमीपनयनं वा सावित्रीवाचनं वा अन्यदंगं यथाशक्ति कार्यं विवाहश्च कन्यास्वी
कारोऽन्यदंगमिति औरसक्षेत्रजाश्चैव संस्कार्या भागहारिणः औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गूढजस्तथा कानीनश्च पुनर्भू
जो दत्तः क्रीतश्च कृत्रिमः दत्तात्मा च सहोढश्चापविद्धः सुतस्ततः पिंडदोंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः एते द्वादश पुत्रा
श्च संस्कार्याः सुहृज्जातयः केचिदाहुर्द्विजेजातानासंस्कार्यौ कुंडगोलकौ अमृते च मृते पत्यौ जारजौ कुंडगोलकौ शंखलि
खितौ नोन्मत्तमूकान् संस्कुर्यात् विष्णुना परिक्षितया जयेत् नाध्यापयेन्नोपनयेत् आपस्तंवः शूद्राणामदुष्टकर्मणा
मुपनयनं एतच्च रथकारविषयं तस्य तामातामहीद्वारकं शूद्रत्वं अदुष्टकर्मणां मद्यपानरहितानामिति कल्पतरुका
रः इति सूत्रार्थः अथ प्रयोगः तत्र ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवार्षिकस्य वा क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वाद

शवार्षिकस्यउपनयनंकुर्यात् यथामंगलंसर्वेषामुपनयनं अथोदगयनेशुक्लपक्षेपुण्येऽहनिमातृपूजापूर्वकंआभ्युदयि
कंश्राद्धंकुर्यात् कुमारस्यवपनंकारयित्वाब्राह्मणत्रयस्यभोजनंदत्वाकुमारंचभोजयित्वाबहिःशालायांपंचभूसंस्कारान्
विधायलौकिकाग्निंस्थापयित्वा पर्युप्तशिरसमलंकृतंकुमारंआचार्यपुरुषाआचार्यसमीपमानयंति ततआचार्यआ
नीतंकुमारंपश्चादग्नेःस्वस्यदक्षिणतोऽवस्थाप्यब्रह्मचर्यमागामितिब्रूहीतिकुमारंप्रतिवदति ब्रह्मचर्यमागामितिकुमारःप्रति
ब्रूयात् ब्रह्मचार्यसानीतिब्रूहीत्याचार्येणोक्तेब्रह्मचार्यसानीतिमाणवकोब्रूयात् अथाचार्योमाणवकं येनेंद्रायबृहस्पतिर्वासः
पर्यदधादमृतंतेनत्वापरिदधाम्यायुषेदीर्घायुत्वायबलायवर्चसइत्यनेनमंत्रेणयथोक्तंवासःपरिधापयति ततआचार्यो
माणवकस्यकटिप्रदेशेमेखलांबध्नाति इयंदुरुक्तंपरिबाधमानावर्णंपवित्रंपुनतीमआगात् प्राणापानाभ्यांबलमादधाना
स्वसादेवीसुभगामेखलेयमितिमंत्रंपठित्वा ततःयुवासुवासाःपरिवीतआगात्सउश्रेयान्भवतिजायमानः तंधीरासःकवयउ
न्नयंतिस्वाध्योमनसादेवयंत इतिवामंत्रःतूष्णींमंत्रवर्जंवा ततःयज्ञोपवीतंपरमंपवित्रंप्रजापतेर्यत्सहजंपुरस्तात् आयु
ष्यमग्र्यंप्रतिमुंचशुभ्रंयज्ञोपवीतंबलमस्तुतेजइतिमंत्रंपठितवतामाणवकस्यदक्षिणबाहुमुद्धृत्यवामस्कंधेयज्ञोपवीतंनिवेश
यतियज्ञोपवीतलक्षणंतुछंदोगपरिशिष्टे त्रिवृदूर्ध्ववृतंकार्यंतंतुत्रयमधोवृतं त्रिवृतंचोपवीतंस्यात्तस्यैकोग्रंथिरिष्यते वामावर्तं

गृ·सू· त्रिगुणांकृत्वाप्रदक्षिणावर्तंनवगुणंविधायतदेवंत्रिसरंकृत्वाग्रंथिमेकंविदध्यात् तथा पृष्ठवंशेचनाभ्यांच धृतंयद्विंदतेक
भा·ह टिंतद्धार्यमुपवीतंस्यान्नातिलंबंनचोच्छ्रितं वामस्कंधेकृतंनाभिदृष्टंपृष्ठवंशयोधृतंयथा कटिपर्यंतंप्राप्नोतितावत्परिमाणं
६१ कर्तव्यमित्यर्थः कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कलतृणादिकं सदासंभवतोधार्यमुपवीतंद्विजातिभिः शुचौदेशेशुचिःसूत्रंसं
हतांगुलिमूलके आवेष्ट्यषण्णवत्यातत्रिगुणीकृत्ययत्नतः २ अब्लिंगकैस्त्रिभिःसम्यक्प्रक्षाल्योर्ध्ववृत्तंचतत् अप्रद
क्षिणमावृत्तंसावित्र्यात्रिगुणीकृतं ३ अधःप्रदक्षिणावृत्तंसमंस्यान्नवसूत्रकं त्रिरावेष्ट्यदृढंबध्वाहरिब्रह्मेशान्नमन्
४ यज्ञोपवीतंपरममितिमंत्रेणधारयेत् सूत्रंसलोमकंचेत्स्यात्ततःकृत्वाविलोमकं ५ सावित्र्यादशकृत्वाद्भिर्मंत्रिताभि
र्लडुक्षयेत् विछिन्नंवाथाधोयातंभुक्त्वानिर्मितमुत्सृजेत् ६ स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्नधार्यंतत्कथंचन ब्रह्मचारिणएकं
स्यात्स्नातस्यद्वेबहूनिवा तृतीयमुत्तरीयंवावस्त्राभावेतदिष्यते ब्रह्मसूत्रेऽपसव्येसंस्थितेयज्ञोपवीतिता ७ प्राचीनावीतिता
सव्येकंठस्थेतुनिवीतिता वस्त्रंयज्ञोपवीतार्थेत्रिवृत्सूत्रंचकर्मसु कशमुंजवल्वजेतंतुरज्ज्वावासर्वजातिषु १ ततस्तथैवतूष्णीं
माणवकस्ययथोक्तमजिनमुत्तरीयंकारयति तथाचार्योमाणवकायदंडंददाति माणवकश्चयोमेदंडःपरापतद्वैहाय रामः
सोधिभूम्यांतमहंपुनरादद आयुषेब्रह्मणेब्रह्मवर्चसायेत्यनेनमंत्रेणतंप्रतिगृह्णाति दीक्षावद्धाद्दंडंददातिप्रतिगृह्णातुच्छ्रय ६१

तिच अथाचार्यःस्वकीयमंजलिंजलेनपूरयित्वातेनजलेनांजलिस्थेनमाणवकस्यांजलिंपूरयति आपोहिष्ठेत्यृचेन ततो गुरुर्माणवकंप्रेषयति सूर्यमुदीक्षस्वेतिमाणवकश्चप्रेषितस्तच्चक्षुरितिमंत्रेणसूर्यमुदीक्षते अथाचार्योमाणवकस्यदक्षिणांसस्योपरिस्वंदक्षिणंहस्तंनीत्वाहृदयमालभते ममव्रतेतेहृदयंदधामि ममवित्तमनुचित्तंते अस्तुममवाचमेकमनाजुषस्वबृहस्पतिष्ट्वानियुनक्तुमह्यमितिमंत्रेण अथाचार्योस्यमाणवकस्यदक्षिणंहस्तंसांगुष्ठंगृहीत्वाकोनामासीत्याह एवंपृष्टः कुमारः अमुकशर्माहंभो ३ प्रतिप्रत्याह पुनराचार्योमाणवकंपृच्छतिकस्यब्रह्मचार्यसीतिभवतइतिमाणवकेनोच्यमाने इंद्रस्यब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवामुकशर्मन्नित्याचार्यःपठेत् अथैनंकुमारंभूतेभ्यःपरिददात्याचार्यः प्रजापतयेत्वापरिददामिदेवायत्वासवित्रेपरिददामिअद्भ्यस्त्वौषधीभ्यःपरिददामिद्यावापृथिवीभ्यांत्वापरिददामिविश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यःसर्वेभ्यस्त्वाभूतेभ्यःपरिददाम्यरिष्ट्याइत्यनेनमंत्रेण अथकुमारः अग्निंप्रदक्षिणीकृत्यआचार्यस्योत्तरतउपविशति आचार्यश्चब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांतंकृत्वाआघाराद्याःस्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाज्याहुतीर्हुत्वाहुतशेषंप्राश्यपूर्णपात्रंवरंवाब्रह्मणेदद्यात् अथानंतरमेनंब्रह्मचारिणंसंशास्ति कथं ब्रह्मचार्यसीत्याचार्योवदति असानीतिब्रह्मचारी अपोश्ननेत्याचार्यः अश्नानीतिब्रह्मचारी कर्मकुर्वित्याचार्यः करवाणीतिब्रह्मचारी मादिवासुषुप्थाइत्याचार्यः नस्वपामीतिब्रह्मचा

गृ. सू.
भा. टी.
६२

री वाचंयच्छेत्याचार्यः यच्छानीति ब्रह्मचारी समिधमाधेहीत्याचार्यः आदधानीति ब्रह्मचारी अपोशानेत्याचार्यः अश्नानीति ब्रह्मचारी अथास्मै एवं शासिताय ब्रह्मचारिणे आचार्यः सावित्रीमन्वाह कीदृशाय उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखाय उपविष्टाय पादोपसंग्रहपूर्वकमुपसन्नाय आचार्यं समीक्षमाणाय स्वयमप्याचार्येण समीक्षिताय कथमन्वाह ॐकारव्याहृतिपूर्वकं प्रथमं पच्छ एकैकपादं तथा द्वितीयमर्द्धर्चशः तथैव तृतीयं सर्वां स्वयं च ब्रह्मचारिणा सह पठन् केषांचित्पक्षे दक्षिणतोऽग्नेस्तिष्ठते आसीनाय वा आचार्य उक्तप्रकारेण सावित्रीमन्वाह संवत्सरे वा षण्मासे वा चतुर्विंशत्यहे वा द्वादशाहे वा षडहे वा त्र्यहे वा काले क्षत्रियवैश्ययोर्ब्रह्मचारिणोः आचार्यः सावित्रीं ब्रूयात् ब्राह्मणाय तु सद्य एव गायत्रीं गायत्रीछंदस्कां सावित्रीं सवितृदेवतां ऋचं विश्वामित्रदृष्टां सायमग्निहोत्रहोमानंतरमाहवनीयाग्न्युपस्थापने विनियुक्तां तत्सवितुरिति सर्ववेदशाखाम्नातां ब्रह्मदृष्टां गायत्रीछंदस्कां परमात्मदेवतां वेदारंभादिविनियुक्तां प्रणवं प्रजापतिदृष्टाग्निवायुसूर्यदैवतगायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छंदस्कामग्न्याधानविनियुक्तं भूर्भुवःस्वरिति महाव्याहृतिपूर्वकं ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे आचार्योऽनुब्रूयात् क्षत्रियाय त्रिष्टुप्छंदस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदेवत्यां देव सवितरित्यादिकां वाजपेय आज्यहोमविनियुक्ताः तथा वैश्याय प्रजापतिदृष्टां जगतीछंदस्कां सवितृदेवत्यां रुक्मपाशप्रतिमोचने उखासंभरणे विनियुक्तां विश्वा रूपाणि प्रतिमुंचत इत्येतामृचं ब्रूयात् सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव वा गायत्रछंद

राम
६२

स्कंधं सावित्रीं उक्तलक्षणां ब्रूयात् अत्रावसरे ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति तत्र पूर्वं दक्षिणहस्तेन सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा ॥ त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि एवं मां सुश्रवः सुश्रवसं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमित्येतैः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं इंधनप्रक्षेपेणाग्निं संधुक्षयति हस्ताभ्यां संधुक्षणप्रसिद्धिरस्ति ततोऽग्निं प्रदक्षिणहस्तेन अद्भिः पर्युक्ष्य उत्थाय तिष्ठन् अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिंधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासं स्वाहेत्यनेन मंत्रेण उक्तलक्षणामेकां समिधमग्नावाधाय अनेनैव द्वितीयां तृतीयां वाधत्ते एषा ते अग्ने समिदित्यादिना वा मंत्रेण अग्नये समिधमाहार्षमिति एषा ते अग्ने समिदित्येताभ्यां समुच्चिताभ्यां मंत्राभ्यां वा एकैकशस्तिस्रः समिध आदधाति ततोपविश्य पूर्ववदग्ने त्वं सुश्रव इत्यादिभिरग्निं संधुक्ष्य पर्युक्ष्य तूष्णीं पाणी प्रतप्य तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाहि आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेसि वर्चो मे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु मेधां मे अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं मुखं विमार्ष्टि अत्र शिष्टाचारपरिप्राप्ताः केचन पदार्थाः लिख्यंते ततोऽङ्गानि च म आप्यायंतामित्यनेन शिरःप्रभृति पादांतं सर्वांगाण्यालभते वाक्च म आप्यायतामिति मुखं प्राणश्च म आप्यायतामि

ग॰सू॰ तिनासारंध्रे युगपत् चक्षुश्चम आप्यायतामिति चक्षुषी युगपत् श्रोत्रं च म आप्यायतामिति दक्षिणं श्रोत्रं ततोनेनैव मंत्रेण वामं
भा॰टी॰ यशोबलं च म आप्यायतामिति मंत्रं पठेत् ततोऽनामिकयाऽग्नेर्भस्म गृहीत्वा ललाटे ग्रीवायां दक्षिणांसे हृदि च चतुर्षु स्थानेषु त्र्या
६३ युषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति चतुर्भिर्मंत्रैस्त्र्यायुषाणि कुरुते अत्र स्मृत्यंतरोक्तमभि
वादनं लिख्यते ततोभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतं तस्याभिवादनस्य प्रयोगो यथा व
त्स॰ गोत्रो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति पंचप्रवरः श्रीधरशर्माहं भो ३ श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवादये इत्युक्त्वाभिवा
द्य गुर्वादिकं ब्रह्मचारी अभिवादयेत् अभिवाद्यश्च गुर्वादिः आयुष्मान् भव श्रीधरशर्मन् भो ३ इति प्रत्यभिवदेत् अयमभि
वादनप्रयोगो गृहस्थस्यापि अत्र वृद्धानिति वचनात् कनिष्ठाभिवादनेनाधिकारः वृद्धाश्च त्रिविधाः विद्यातपोवयोभिः अ
त्र समये ब्रह्मचारी भैक्षं चरति तद्यथा भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः भिक्षां भवति देहीति राजन्यः भिक्षां देहि भवतीति वैश्य
श्च भिक्षां भिक्षेत् अत्र भिक्षायाचनवाक्ये भवतीति स्त्रीसंबोधनपदात् स्त्रियो भिक्षेतेति प्राप्ते ताश्च कीदृशीः कति चेत्य
पेक्षायामुच्यते याः प्रत्याख्यानं न कुर्वंति ताः भिक्षेत् कति तिस्रः षड्वा द्वादश वा द्वादशभ्योऽधिका वा मातरं वा प्रथमां भिक्षेतेति स राम
न्वयः एवं भिक्षां भिक्षित्वा ब्रह्मचारी भैक्ष्यं गुरवे निवेद्य अहः शेषं वाग्यतस्तिष्ठेत वा आसीत वा तत्र नियमः ततउप अस्तमयं संध्यावंदन ६३

पूर्वकं स्वयं स्वयंप्रशीर्णाः पूर्वोक्तलक्षणाः समिधः पूर्ववत् उक्तप्रकारेण तस्मिन्नेवाग्नौ आधाय वाचं विसृजेत् इति तद्दिन
कृत्यं अथ तद्दिनमारभ्यासमावर्त्तनात्कर्त्तव्यमुच्यते भूमौशयनं अक्षारलवणाशनं दंडधारणं अग्निपरिचरणं गुरुशुश्रू
षा भिक्षाचर्या सायंप्रातर्भोजनार्थं भोजनसंनिधाने वारद्वयं वा भैक्षचरणमनिंद्यब्राह्मणगृहे गुर्वाज्ञया पाचित्वा भोजन
विधिना भुंजानः मधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् स्मृत्यंतरे तु मधुमांसांजनोच्छिष्टभुक्त
शुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनं भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् आदिशब्देन पर्युषिततांबूलदंतधावनवस्त्रकथिकादि
वासापच्छत्रपादुकागंधमाल्योद्वर्त्तनानुलेपनजलक्रीडाद्यूतनृत्यगीतवाद्यालापादीत्यन्यानपि वर्जनीयानि स्मृतानि तथा का
याभिक्षा सदा धार्यं कौपीनं कटिसूत्रकं कौपीनसहितं धार्यं खंडं वा वस्त्रपार्श्वयुक् यज्ञोपवीतमजिनं मौंजीं दंडं च धारयेत् नष्टे भ्र
ष्टे नवं मंत्रात् धृत्वा भ्रष्टं जले क्षिपेत् अष्टाचत्वारिंशंतं वर्षाणीत्यादि व्यवहार्या भवंतीति वचनादित्यंतमुक्तार्थं कालातिक्रमे नियम
वदित्यस्यार्थ उक्ता इति कर्तव्यतात्र लिख्यते पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य अनादिष्टप्रायश्चित्तहोमं कुर्यात् पूर्णाहुतिर्यथा कात्यायन
सूत्रे पूर्णाहुतिं जुहोतीति निरूप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य स्रुक्स्रुवं च संमृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वारब्ध एवं सर्वत्र अत्रैवं प्र
योगः यदावसथ्यकस्य अनादिष्टं प्राप्नोतीति तदाग्निः संभृत एव यदि निरग्निः तदा शुद्धायां भूमौ पंचभूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकम

गृ॰स॰ ग्निं स्थापयित्वा स्थालीमाज्यं तत्स्थी निरूप्याग्नावधिश्रित्य स्रुवं दर्भैः संमृज्याज्यमुद्वास्य कुशतरुणाभ्यामुत्पूयावेक्ष्य स्रुवेणादायोप
भा॰ह॰ रि समिधं निधायोपच्छायपस्रुवं समेक्ष्य कृत्वा दक्षिणेनाग्नौ निष्ठन् समिधमाधायोपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॐ भूः स्वाहेति स्रुवस्थिताज्या
६४ नैकामाहुतिं हुत्वा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहेति च तत स्त्वान्नो अग्न इत्यादिभिः पंच स्रुवेणावदायाज्याहुतीर्जुहोति इदं
नवाहुतिहोमात्मकं कर्म यत्र यत्र प्रायश्चित्तानादेशः कर्मणा नियतकालातिक्रमे वा तत्र तत्रादिष्टसंख्यं प्रायश्चित्तं वेदितव्यं य
दा तु कस्मिंश्चित्स्थालीपाकादिकर्मप्रयोगे वर्तमाने अनादिष्टप्रायश्चित्तमापद्येत तदा तत्कर्मांगभूत एवाग्नौ तत्कृत्वा अनादिष्टहु
त्वा उपरितनं प्रयोगं कुर्यात् यदा तु बहूनि निमित्तानि भवंति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तत इति न्यायात् यावंति निमित्तानि ता
वत्कृत्वः प्रायश्चित्तमावर्तते यथोक्तं ॥ इत्युपनयनपद्धतिः अत्र वेदब्रह्मचर्यं चरेदित्यनेन वेदाध्ययनांगतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तं
वेदाध्ययनारंभस्य कालः इतिकर्तव्यता च नोक्ता केवलं समावर्तनकर्म सूत्रकारेणारब्धे वेदं समाप्य स्नायादिति तत्रा
वेदस्य आरंभं विना समाप्तिः कर्तुमशक्येति उपनयनानंतरमेव वेदारंभस्य समय इत्यवगम्यते इतिकर्तव्यता च पुनः एतदेव
व्रतादेशनविसर्गेष्विति उपाकर्महोमातिदेशाद्व्रतादेशनेवेदारंभे प्राप्नोति अतश्च उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्व राम:
कं वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेदिति गुरोः उपनयनानंतरं वेदाध्यायनविधानाच्च उपनयनोत्तरकालं पुरापहृ ६४

निमातृपूजापूर्वकं वेदारंभनिमित्तमाभ्युदयिकं श्राद्धमाचार्यो विधाय पंचभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मचारिणमाहूय अग्नेः पश्चात्स्वसोत्तरतनुपवेश्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं कृत्वा यदि ऋग्वेदमारभ्यते तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्व आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याद्या नव आहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् यदि यजुर्वेदं तदाज्यभागानंतरं अंतरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति विशेषः यदा सामवेदं तदाज्यभागानंतरं दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति विशेषः यदाथर्ववेदं तदाज्यभागांते दिग्भ्यः स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति विशेषः यदैकदा सर्ववेदारंभस्तदाज्यभागानंतरं क्रमेण प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतय इत्याद्याः सप्त तंत्रेणाज्जुहुयात् अनंतरं महाव्याहृत्यादि स्विष्टकृदंता दशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्वा ब्रह्मचारिणे यथाविधि वेदमध्यापयितुमारभते इति व्रतादेशप्रयोगः अथ समावर्तनमारभ्यते वेदꣳ समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं चाष्टचत्वारिꣳशकं वा वेदं मंत्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक्पाठतोऽर्थतश्च अंतं नीत्वा स्नायाद्वक्ष्यमाणेन विधिना स्नानं कुर्यात् अथवा ब्रह्मचर्यव्रतं अष्टाचत्वारिꣳशकं अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निवर्त्य समाप्य अवसानं प्राप्य गुरुणानुमतः स्नायादिति संबंधः द्वादशकेप्येके एके सूत्रकाराः द्वादशकेपि द्वादशवर्षसमाप्ये निव्रते व्रते चरिते स्नायादिति मन्यंते तत्रापि गुरुणानुज्ञातः अत्रासूत्रितमपि उभयं वेदं व्रतं च

समाप्यवास्नायादित्यनुषज्यते यतः पूर्वस्मात्तर्कस्यत्रैविध्यमुक्तं विधिर्विधेयःतर्कश्चवेदः बेदंसमाप्येत्युक्तंतत्रक्रियानुवेदइत्य
पेक्षायामाह विधिंविधाधत्तेइतिविधिः अग्निमादधीतइति अग्निहोत्रंजुहुयात्ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादिविधाय
कंब्राह्मणवाक्यंविधेयः विधीयतेविनियुज्यतेब्राह्मणवाक्येनकर्मांगत्वेनेतिविधेयो विधिर्विधेयस्तर्कश्चवेदः यद्यत्रैतस्मिन्द
र्शनेसतिसमस्तवैदिकसंहारात्मिकामीमांसापिवेदशब्दवाच्याभवतीत्यादिनातर्कपदंमीमांसापरमंगीकृत्यवार्तिककारतामीमां
सायाअपिवेदत्वमुक्तं तद्विध्यादित्रयस्यवेदत्वप्रतिपादनार्थैयंस्मृतिरितिषडंगवेदत्वस्मृतितुल्यन्यायतयापूर्वपक्षसंयताभ्युपग
मेनैवतद्दृष्टांतेनकल्पसूत्राणांछंदस्त्वाभावमुपपादयितुं नत्वेवमेवस्मृतिमास्माकंसंमतं अध्येतृणांमीमांसायांवेदशब्दाप्रसिद्धेः
नचाध्येतृप्रसिद्धाःनिरपेक्षैवेयंस्मृतिर्विध्यादित्रयस्यवेदत्वंप्रतिपादयतीतिवाच्यं तथासतितन्नैरपेक्ष्येणस्मृतिमात्रपर्यालोचनेन
तत्स्वारस्येनविध्युद्देशमात्रस्यैववेदत्वापत्तावर्थवादादीनामवेदत्वापत्तेः विधेयत्वमग्निहोत्रन्यायविस्तरयोरपिवेदत्वापत्तेश्चअ
ध्येतृप्रसिद्ध्यनुरोधेनविधिविधेयशब्दयोर्ब्राह्मणमंत्रपरत्वान्नाव्याप्त्यतिव्याप्तीत्तर्हिस्मृतिरध्येतृप्रसिद्धिसापेक्षत्वापत्तौ
कथंतर्कतदप्रसिद्धवेदत्वप्रतिपादनपरतानचतद्देशेस्वातंत्र्यं अपेक्षानपेक्षाविध्यनुवादकृतवैरूप्यापत्तेःन्यायविस्त
रातिप्रसंगानिवृत्तेश्चव्यवहारानुप्रविष्टपदार्थनिर्णयेतद्विरोधेनशास्त्रस्यासामर्थ्याच्च तस्मादध्येतृप्रसिद्धस्यैवमत्र

ब्राह्मणात्मकस्यवेदस्यकश्चिद्विधिनांगोविधायकः कश्चिन्मंत्रात्मकोविधेयः कश्चित्सएषनेतिनेतिश्रेयंवका पुरोडाशमइ
त्यादवत्रैविध्यमनयेवोच्यतइतिनात्तिकोर्थः अतएवषडंगावदस्मनिरपिपरमतोयन्मासात्पूर्वपक्षस्फूर्तिरेवेत्यलं मंत्रः इषे
त्वादिः तर्कोऽर्थवादइतिकर्कोपाध्यायः यथाअक्ताः शर्कराउपदधातिइतिविधिः श्रूयंते तत्रांजनसाधनेघृतंतैलंवसाच
तन्मध्येकेनाक्ताइतिसंशयेतेजोवैघृतमिति अर्थवादान्घृतेनाक्ताइतिनिर्णीयते अतस्तर्कोर्थवादः तर्कोमीमांसेतिकस्य
तस्कारः चकारान्नामधेयभागसंग्रहः यतोवेदोविध्यर्थवादमंत्रनामधेयैश्चतुर्धामीमांसकैर्विचार्यते यथा अग्निहोत्रंआधा
रौयागभेदौउद्भिद्बलभिदितिनामधेयानिषडंगमेकोए कोसूत्रकारः षडंगवेदंसमाप्यस्नायादित्याहुः षट् शिक्षाकल्पव्या
करणनिरुक्तज्योतिषछंदांसिअंगानियस्यवेदस्यसषडंगः तेषडंगे नकल्पमात्रे कल्पमात्रेग्रंथमात्रेमंत्रेवाब्राह्मणेवाअ
धीतेनस्नानमिच्छंतिकल्पमात्राध्ययनस्यअनुष्ठानयोग्यत्वात् यतः अथातोधिकारः अथातोधर्मजिज्ञासा अथातोब्र
ह्मजिज्ञासेत्यादिभिरधिकारसूत्रैः अधीतसकलवेदस्याग्निहोत्रादिकर्मस्वधिकारइत्याचार्यैर्वर्ण्यते कामंतुयाज्ञिकस्यतुश
ब्दः पक्षमावर्त्तौ कामंइच्छयायाज्ञिकस्यआध्वर्यवादियज्ञविद्याकर्मकुशलस्यस्नानमिच्छंति अयमर्थः मंत्रब्राह्मणात्मकंवेद
मधीत्यअवबुध्यचस्नायादित्येकः पक्षः सांगंवेदमधीत्यावबुध्यचस्नायादित्यपरः ग्रंथमात्रमप्यधीत्ययज्ञविद्यांवाभ्यस्यस्नाया

गृ॰सू॰
भा॰ह॰
६६

दितितृतीयः यज्ञविद्याविरहेणग्रंथमात्रेअधीतेचस्नायादितिनिषेधः यतोवेदाध्यापनंवेदविहिताग्निहोत्रादिकर्माद्यनुष्ठानप्र
योजनंउपसंगृह्यगुरुं समिधोभ्याधायपरिश्रितस्योत्तरतःकुशेषुप्रागग्रेषुपुरस्तात्स्थित्वाष्टानामुदकुंभानांयेअप्स्वतरग्नयःप्रतिष्ठागो
उपगोह्यामयूखोमनोहास्खलितविरुजस्तनूदूषिरिंद्रियहतान्विजहामियोरोचनस्तमिहगृह्णामीत्येकस्मादपोगृहीत्वातेनाभिषिंच
तेस्नायादित्युक्तंतत्रकथंस्नायादित्यपेक्षितेआहउपसंगृह्यउपसंगृहणविधिनाप्रणम्यकंगुरुंआचार्यंसमिधःपूर्वोक्तलक्ष
णास्तिस्रःपरिसमूहनादित्र्यायुषकरणांतेनविधिनाआचार्यैर्निर्वर्तितसमावर्त्तनांगहोमेग्नौआधायप्रक्षिप्यअत्रसमिधो
भ्याधायेत्युक्तंतत्समिदाधानंकिंवेदाहुत्यादिसमावर्तनहोमात्पूर्वंउतपश्चात् वेदाहुतिहोमःकृतप्रात्इतिचेत् एतदेवव्रता
देशनविसर्गेष्वित्यतिदेशात्तर्हिपूर्वंभवतु उपसंगृह्यगुरुं समिधोभ्याधायेतिपाठात्समिदाधानानंतरंवेदाहुतीनामवसर
इतिगम्यते मैनदेवंश्रुत्याहिवेदाहुतीनांअवसरःसमिदाधानात्पूर्वंसमिदाधानंचस्नानात्पूर्वमितिक्रमप्रज्ञापितत्वात् कथं
सयामुपयन्समिधमादधानिसाम्नायणीयायां स्त्वासंस्तीदयनीयेतिश्रुतेःतस्मात्समावर्त्तनहोमापत्तेःउपसंग्रहणादि
परिश्रितस्यपरिवेष्टितस्यसर्वतःप्रच्छादितस्यसमावर्त्तनांगहोमसाधनाग्निस्थापनप्रदेशस्यउत्तरतःउत्तरस्मिन्भागेकुशेषुप्रा
क्कूलेषुप्रागग्रेषुआस्तीर्णेषुपुरस्तात्प्राच्यांदिशिकेषांअष्टानामुदकुंभानांदक्षिणोत्तरायतानांअष्टसंख्याकानांअमलजपूर्णानांआम्र

राम
६६

दिश्शुभपल्लवमुखानांस्थि त्वास्थितिंकृत्वाउदङ्मुखीभूयेत्यर्थः येअप्स्वंतरग्नयइत्यादिनामंत्रेणइहगृह्णामीत्यनेनएकस्मात्प्रथमाति
क्रमेकारणाभावादितिन्यायेनप्रथमात्प्राचुदंविवाकर्माणीत्यनेनन्यायेनदक्षिणस्यप्रथमेतस्य अपःजलंदक्षिणहस्तेनगृही
त्वातेनजलेनअभिषिंचते अभ्युक्षति आत्मानंशिरस्तः स्नानकर्तात्मानं तत्रमंत्रः तेनमामभिषिंचाभिइत्यादिब्रह्मवर्चसायेत्यंतः
येनस्त्रियमकृणुवतांयेनावमृशतांसुरां येनाक्षानभ्यषिंचतंयद्वांतदश्विनायशइत्यापोहिष्ठेतिचप्रत्यृचंत्रिभिस्तूष्णीमितरैः एवंए
कोदकुंभजलसाध्यंस्नानमभिधायइतरसप्तकुंभजलयेअप्स्वंतरग्नइत्ययमेवसर्वोदकुंभजलग्रहणेसाधारणोमंत्रइतिप्रतीयतेततः
सर्वेभ्योद्वितीयादिकुंभेभ्यःप्रत्येकंयेअप्स्वंतरितिमंत्रेणजलमादायवक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्यथाक्रममभिषिंचते तद्यथा येनस्त्रिय
मितिद्वितीयं आपोहिष्ठेतितृतीयं योवःशिवइतिचतुर्थं तस्माअरमितिपंचमं तूष्णीमितराणित्रीणिस्नानानि उदुत्तममिति
मेखलामुन्मुच्यनिधायवासोन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादि उदुत्तममितिमंत्रेणमेखलांरशनामुन्मुच्य
उत्कृष्टसामर्थ्यात्शिरोमार्गेणनिःसार्यनिधायतांचभूमौनिक्षिप्य अनहतंवस्त्रंपरिधायआदित्यंसूर्यंउद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादिभि
मंत्रैःउपतिष्ठतेतिस्तौति दधितिलान्वाप्राश्यजटालोमनखानिसंहृत्यौदुंबरेणदंतान्धावयेत् अन्नाद्यायव्यूहध्वमिति ततोदधि
तिलानामन्यतरंप्राश्यआशित्वाजटाश्चलोमानिचनखानिचजटालोमनखानितानिसंहृत्यसंहार्यवापयित्वेत्यर्थःअत्रस

हलेनिणिचोलोपश्छांदसः स्वयंसंहर्तुमशक्यत्वात् उदुंवरेणद्वादशांगुलसंमितेनकनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलेनउदुंबरकाष्टेन॥
अन्नाद्यायव्यूहध्वमितिमंत्रेणदंतान्धावयेत् प्रक्षालयेद्ब्राह्मणः द्वादशांगुलेन दशांगुलेनराजन्यः अष्टांगुलेनवैश्यइति
विशेषः अत्रजयलोमनखवपनानिमित्ताद्युत्तरत्रपुनः स्नात्वेतिपुनः शब्दसामर्थ्याच्चस्नानमाप्यतेअतोवपनानंतरंस्नानाच
मनेविधायदंतान्प्रक्षालयेदितिसिद्धं उत्साद्यपुनःस्नात्वानुलेपनंनासिकयोर्मुखस्यचोपगृह्णीते प्राणापानौमइतिउत्सा
द्यसुगंधिद्रव्येणशरीरमुद्धर्त्यपुनःभूयःस्नात्वाशिरःप्रभृतीन्यंगानिप्रक्षाल्यअनुलेपनचंदनादिमुख[illegible]सिकयोःउपगृ
ह्णीतेमुखंचनासिकेचअनुलिंपतिप्राणापानौमेतर्पयेत्यादिनाश्रोत्रंमेतर्पयेत्येतेनमंत्रेणपितरः शुंधध्वमितिपार्णेपारवनेजनं
दक्षिणानिषिच्यानुलिप्यजपेत् सुचक्षाअहमिति ततः पार्णेपारवनेजनंहस्तयोःप्रक्षालनमुदकं पितरः शुंधध्वमित्यनेनमंत्रेण
प्राचीनावीतीदक्षिणामुखोभूत्वादक्षिणस्यांदिशिनिषिच्यप्रक्षिप्ययज्ञोपवीतीभूत्वापितृक[illegible]मंत्रकंउदकंस्पृष्ट्वावि
धायचंदनादिनासुगंधद्रव्येणगात्राण्यनुलिप्यसुचक्षाअहमित्यादिभूयासमित्यंतंमंत्रंजपेत् अहतंवासोधौतंवामंत्रेण
छादयीतपरिधास्यइति ततः अहतंनवंसदृशंपवित्रंवासःवसनंआच्छादयीतपरिदध्यात् तदलाभेअमंत्रेणअरजके
णधौतंक्षालितंपरिधास्य इत्यादिनाअभिसंव्ययिष्येइत्यनेनमंत्रेण अथोत्तरीयंयशसामेति अथोत्तरीयपरिधानानंतरंताहृशंभ

वोत्तरीयंवासोयशसामेत्यादिनायशोमाप्रतिपद्यतामित्यंतेनमंत्रेणआच्छादयीतेतिगतेनाख्यानेनसंबंधःएकंचेत्पूर्वस्योत्तर
वर्गेणप्रच्छादयीता वेद्यादिएकएववासोभवतितदापूर्वस्यैवपरिधानीयस्यवाससउत्तरवर्गेणउत्तरभागेनप्रच्छादयीतयश
सामेतिमंत्रेणोत्तरीयंकुर्यादित्यर्थः सुमनसाप्रतिगृह्णाति याआहरदिति सुमनसापुष्पाणिप्रतिगृह्णाति अन्येनदत्ताआ
दत्तेयाआहरदित्यादिनायशसाचभगेनचेत्यंतेनमंत्रेणअथाबबध्नीतेयद्यशसीइति अथनाःप्रतिगृह्यअवबध्नीतेशिरसिव
ध्नातियद्यशोप्सरसाइत्यादिनायशोमपीत्यंतेनमंत्रेण उष्णीषेणशिरोवेष्टयते युवासुवासाइतिउष्णीषेणपूर्वोक्तलक्षणेन
तृतीयेनवाससाशिरोमूर्धानंवेष्टयते युवासुवासाइत्यादिकयादेवयंतइत्यंतयर्चा अलंकरणमसिभूयोलंकरणंभूयादि
तिकर्णवेष्टकौ अलंकरणमसीतिमंत्रेणदक्षिणोत्तरयोःकर्णयोर्वेष्टकौभूषणेप्रतिमंत्रंप्रतिमुंचेतपरिधत्तेवृत्रस्येत्य
ङ्क्तःक्षिणीवृत्रस्येत्यादिनाचक्षुर्मेदेहीत्यंतेन यथाक्रमंदक्षिणवामे मंत्रावृत्त्याअङ्क्तःसौवीरांजनेनसंस्करोति रोचिष्णुरि
त्यात्मानमादर्शेप्रेक्षेत रोचिष्णुरसीत्यनेनमंत्रेणआत्मानंसुखप्रभृतिशरीरंआदर्शेदर्पणेप्रेक्षतेपश्यति छत्रंप्रतिगृह्णा
ति बृहस्पतेछदिरसिपाप्मनोमामंतर्धेहि तेजसोयशसोमांतर्देहीति छत्रंआतपत्रं बृहस्पतेछदिरसीत्यादिनायशसोमां
तर्देहीत्यंतेनमंत्रेणप्रतिगृह्णीतिप्रतिगृहशसामर्थ्यात् अन्यतआदत्ते प्रतिष्ठस्थोविश्वतोमापातमित्युपानहौप्रतिमुंचते ६८

उपानहौपादत्त्राणेप्रतिमुंचतेपरिधत्ते प्रतिष्ठेस्थोविश्वतोमायातमितंतेनेनमंत्रेणमंत्रस्यद्विवचनांतत्वात्परिधातुशक्यत्वा
च्च प्रतिष्ठेइतिद्विवचनंस्वइत्तिचयुगपत्पादयोःपरिधत्ते विश्वाभ्योमानाष्ट्राभ्यस्परिपाहिसर्वतइतिवैणवंदंडमादत्ते वि
श्वाभ्योमेत्यादिनामंत्रेण वैणवंवंशमयदंडंयष्टिंआदत्ते गृह्णाति तत्रोक्तन्यायेनपूर्वदंडंत्यक्त्वैव इदमभिषेकप्रभृतिदंडग्रहणां
तंकर्मजातंस्नानकर्तृकंरोतिनाचार्यः दंतप्रक्षालनादीनिनित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणिचेन्मंत्रः दंतप्रक्षालनमा
दौयेषांपुष्पादीनांतानिदंतप्रक्षालनादीनिनित्यमपिसर्वेदामंत्रवंतिस्नातकस्यभवंति वाससीचछत्रंचउपानहौचछत्रोपान
हंचकाराद्दंडोपिएतानिचेद्यदिअपूर्वाणिनूतनानिम्रियंतेतदामंत्रोभवतितद्ग्रहणे स्नानस्ययमान्वक्ष्यामः स्नानस्यब्रह्म
चर्यात्समावृत्तस्यद्विजातेःयमान्व्रतानिवक्ष्यामः कथयिष्यामहे कामादितरःकामात् इच्छयाइतरःद्विजातेरन्यःशूद्र
इतियावत् यमेषुअस्नातकोपिअधिक्रियते नृत्यगीतवादित्राणिनकुर्यात्नचगच्छेत् नृत्यंलास्यादिभेदभिन्नंगीतंष
ड्जादिस्वरैः ध्रुवादिरूपकविशेषैर्निबद्धं वादित्रंतंत्र्यादिभेदेनचतुर्विधं नृत्यंचगीतंचवादित्रंचनृत्यगीतवादित्राणिता
निस्वयंनकुर्यात् नचगच्छेत् नृत्यादिअन्यैरपिक्रियमाणानिनगच्छेत् द्रष्टुंश्रोतुं चकारः करोतेर्गच्छतिक्रियासमुच्चयार्थः
कामंतुगीतंगायतिचैववगीतेवारमतइतिश्रुतेर्हि अत्रगीतेप्रतिप्रसवमाहतुपनःकामंइच्छयागीतंगानंस्वयंकुर्यात्

परैः क्रियमाणं च गच्छेच्छ्रोतुं कुतः हि यस्मात् गायति स्वयं गानं करोति गीते वा अन्यैः क्रियमाणे गाने रमते रतिं प्राप्नोति इति श्रुतेर्वेदवचने कयः सर्वकृत्स्नो मन्यते आत्मानं सुखिनं संपूर्णं मन्यते स्वयं गायत्ति गीतं च शृणोति अपरं सूत्रं अपरमपि गायेत गीतं च शृणुयात् इत्येतदर्थज्ञापकं वेदे लिंगमस्ति यथाश्वमेधे श्रूयते दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तं राजन्य इति अनेन ब्राह्मणराजन्ययोः स्वयं गानेऽधिकारोस्तीति ज्ञायते तौ च अश्वमेधयाजिनं यजमानं राजन्यं श्रावयितुं गायतः तेन गायनश्रवणेऽधिकारो गम्यते क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत् क्षेमे सति आपदभावे सति नक्तं रात्रौ ग्रामान्तरं अन्यग्रामं न गच्छेत् अक्षेमेनुगच्छेत् न च धावेत् क्षेमे सतीत्यनुषज्यते न च धावेत् शीघ्रं न गच्छेत् उदयानावेक्षण वृक्षारोहण फलप्रपतन संधिसर्पण विवृतस्नान विषमलंघन शुक्तवदन संध्यादित्यप्रेक्षण भिक्षणानि न कुर्यात् उदपानस्य कूपस्य आवेक्षणं उपरि स्थित्वा अधोमुखीभूयावलोकनं वृक्षे आरोहणं उपरिगमनं फलानां आम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनं संधौ संध्यासमये सर्पणं अध्वगमनं संधिना अपमार्गेण वा सर्पणं विवृतेन नग्नेन स्नानं विषमस्य पर्वतगर्त्तादेः लंघनमतिक्रमणं शुक्तस्य अश्लीलस्य वदनं भाषणं अश्लीलं तु त्रिविधं लज्जाकरं दुःकरं अमंगलसूचकं च संध्यासु आदित्यस्य सूर्यमंडलस्य रागतः प्रेक्षणं दर्शनं उपरक्तस्य वारिप्रतिबिंबितस्य च नोपरक्तं न वारिस्थमिति मनुस्मृतेः भिक्षणं भैक्षचर्या एतानि उदपानावेक्षणादीनि भिक्षणांतानि वर्जयेत् न ह वै

स्नात्वाभिक्षेतापहवै स्नात्वाभिक्षांचरयतीतिश्रुतेः भिक्षणनिषेधेश्रुतिंप्रमाणत्वेनावतारयति स्नात्वासमावर्त्य नभिक्षेतऽपतः।
स्नात्वाभिक्षांअपनयति अपाकरोतिहवैइति निपातसमुदायः निश्चयार्थइतिवेदवचनात् बर्षत्यप्रावृत्तो ब्रूतेदयमेवपापाप्मा
नमपहनदिति देवेबर्षितिप्रावृतः अनाच्छादितःव्रजेत् गच्छेत अयंमेवज्रइत्यनेनमंत्रेण अप्स्वात्माननावेक्षेत अप्सुजले
आत्मानंस्वमुखेनावेक्षेत नपश्येत अजातलोम्नीविपुंस्रीः षंडंचनोपहसेत् समयेनजातानिलोमानियस्याःसा अजातलो
म्नीनां अजातलोम्नीनोपहसेत् नचगच्छेत् विपुंश्शीचपुरुषाकारांस्त्रियंकूर्चादिविकारेण नोपहसेदित्यनुबर्तते षंढं
नपुंसकंनोपहसेदित्यनुबर्तते गर्भिणीविजन्येइतिब्रूयात् गर्भिणीअंतर्वत्नीविजन्याइतिनामब्रूयात्बदेत् सकुलमि
तिनकुलंभगालमितिकपालंमणिधनुरितींद्रधनुर्गांधयंतींपरस्मैनाचक्षीत सकुलमितिनकुलंब्रूयात् कपालंकपरं
भगालइतिब्रूयात् इंद्रधनुःमणिधनुरितिब्रूयात् परस्यगांसुरभीधयंतींवत्सपापयंतींपरस्मैअन्यस्मैस्वामिनेनाच
क्षीतनकथयेत् उर्वरायामनंतर्हितायांभूमावुत्संप्येत्तिष्ठन्नमूत्रपुरीषेकुर्यात् उर्वरायांसस्यवत्यांभूमौपृथिव्यां केवला
यांतृणैरनंतर्हितायां मूत्रपुरीषेमूत्रस्यपुरीषस्यवाउत्सर्गंकुर्यात् किंचित्तिष्ठन् ऊर्ध्वःनकुर्यात् तथाउत्सर्पन्नुत्प्लुवमानःसन्
नकुर्यात् स्वयंप्रशीर्णेनकाष्ठेनप्रमृज्जीत स्वयंआत्मनःप्रयत्नंविनाप्रशीर्णेनस्वयंछिन्नेनपतितेनकाष्ठेनदारुशाक ॥

लेनत्रयञ्जियेन प्रमृजीत प्रोंक्षयेत् पुरीषोत्सर्गे सन्निधानात् गुदमित्याहारः विकृतं वासो नाच्छादयीत विकृतं मंजिष्ठादिरागेण विकारमापादितं वासो वस्त्रं न परिदधीत् नील्यादिना रक्तं विकृतं निःषिध्यते कषायरक्तं तु न निषिध्यते किंतु प्रशस्यत इति भाष्यकारः दृढव्रतो वधत्रस्यात् सर्वेषां मित्रमिव दृढं स्थिरं व्रतं प्रारब्धं कर्म यस्य स दृढव्रतः स्यात् भवेत् किंच वधात् घातात्त्रायते रक्षतीति वधत्रः स्यात् किंच सर्वेषां परेषां च मित्रमिव सखेव सुहृदिव हितकारी स्यादित्यर्थः मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति स्मरणात् अत्र यो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधः तत्र दृष्टार्थादेव निवृत्तिः प्राप्तौ प्रतिषेधसामर्थ्याददृष्टमथानुमीयते अत एव प्रायश्चित्तस्मरणं स्नातकव्रतलोपे तु एकरात्रमभोजनमिति स्मरणात् तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् एवं स्नातकस्य समावर्तनप्रभृति यावद्गार्हस्थ्यकर्तव्यं तेन वर्जनीयं तेन च नृत्तगीतादीन्यभिधाय अधुना तस्यैव समावर्तनदिनमारभ्य त्रिरात्रव्रतचर्य्यामाह॥ तिस्रः त्रिसंख्या रात्रीः अहोरात्राणि व्रतं वक्ष्यमाणं चरेत् अनुतिष्ठेत् अमांसाश्यमृन्मययापी मांसमश्नातीत्येवंशीलो मांसाशी तद्विपरीतः अमांसाशी मृन्मयेन मृदादिनिर्मितेन पात्रेण पिबतीति मृन्मयपायी तद्विपरीतः अमृन्मयपायी स्यादिति शेषः स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनीशुनां चादर्शनमसंभाषा वै तैः स्त्री नारी शूद्रश्चतुर्थो वर्णः शवो मृतशरीरं कृष्णशकुनिः काकः श्वाकुक्कुरः एतेषामदर्शनं अवलोकनाभावः तैः स्त्रीशूद्रादिभिश्च सह असंभाषा न संभाषा असंभाषा अवचनव्यवहारः शवशूद्रसूत

कान्नानिचनाद्यात् नाद्यान्नभक्षयेत् कानिःशवोमृतकाः तस्मिन्जातेसति क्रीतालब्धावायत्ज्ञातिभिर्दीयते शूद्रस्यअ
वरंवर्णस्यानापितादेर्भोज्यान्नस्यापियदन्नंतच्छूद्रान्नं सूतकेप्रसवाशौचेसतियत्ज्ञातीनामन्नंतत्सूतकान्नं तानिशवशूद्र
सूतकान्नानिचकारःस्त्रियाद्यदर्शनादिसमुच्चयार्थः मूत्रपुरीषेष्ठीवनंचातपेनकुर्यात् मूत्रपुरीषंचमूत्रपुरीषेआतपेघर्मे
नकुर्यात् नोत्सृजेत् तथाष्ठीवनंच थूत्कृतमुखाद्यालादिनिस्रावंनकुर्यादातपे सूर्याच्चात्मानंनान्तर्दधीत सूर्यात् आदि
त्यात् आत्मानंसंछत्रादिनाअंतर्हितंनकुर्यात् तप्तेनोदकार्थान्नकुर्वीत तप्तेनजलेनउदकार्थान् उदकसाध्याःशौचाचमना
दिकाःक्रियाःकुर्वीतविदध्यात् अवज्योत्यरात्रौभोजनं रात्रौनिशि अवज्योत्यदीपंप्रक्षाल्यभोजनंअशनंकुर्वीत सत्यवदनमेववा
वायहासत्यवदनमेव सत्यवाक्योच्चारणमेवकुर्यात् नअधस्तनानि अमांसाशनादीनि दीक्षितोप्यातपादीनिकुर्यात्अव
र्ग्यवांश्चेत् चेद्यदिदीक्षितःसोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षःप्रवर्ग्यवान्प्रवर्ग्योमहावीरः असास्तीतिप्रवर्ग्यवान् तदाआतपादी
निआतपेमूत्रपुरीषोत्सर्गष्ठीवनादीनि अवज्योत्यरात्रिभोजनंनानानिकुर्यात् वासत्यवदनमेव अत्रसूत्रकारेणयावंतिस्नातक
व्रतानुक्तानिनतावंत्येवानुष्ठेत् अपितुमन्वादिस्मृतिप्रणीतान्यपि इतिसूत्रार्थः अथप्रयोगःवेदमुक्तलक्षणंव्रतंचउभयंवा
समाप्यगुर्वनुज्ञातोब्रह्मचारीस्नायात् तत्रआचार्योमात्रपूजापूर्वकं आभ्युदयिकंश्राद्धंकृत्वाब्रह्मचारिणाभोआचार्यअहंस्ना

सेइत्यनुज्ञादानं प्रार्थितः स्नाहीत्यनुज्ञां दत्वा ब्रह्मचारिणे परिश्रिते पंचभूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्निं विधाय ब्रह्मोपवेशनादि
आज्यभागांतं कर्म निर्वर्त्य वेदारंभवत् वेदाहुतिहोमं विधाय महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदंतं च कृत्वा संस्रवप्राशपूर्णपात्रवर
मोकानंतरं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् तद्यथा तत्राज्यभागांतं कृत्वा यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नानं करोति तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये
स्वाहेति द्वे आहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याद्या नवाज्याहुतीर्हुत्वा यदि यजुर्वेदं तदाज्यभागानंतरं अंतरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहे
ति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदन्ता दशाहुतीर्हुत्वा छंदोभ्य इत्यारभ्या
नुमत्यंता नवाहुतीर्हुत्वा महाव्याहृत्यादि दक्षिणां दत्वा समापयेत् यदा सामवेदं तदाज्यभागांते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति हु
त्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्यारभ्यानुमत्यंता नवाहुतीर्जुहोति यद्यथर्ववेदं तदाज्यभागांते दिग्भ्यः स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति आहुति
द्वयं हुत्वा ब्रह्मण इत्याद्या जुहोति यद्येकदा वेदचतुष्टयमधीत्य स्नानं करोति तदाज्यभागानंतरं प्रति वेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं
हुत्वा हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतये इत्याद्याः प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतये
अनुमतय इति सप्तातंत्रेण जुहुयात् एवं वेदद्वयत्रयाध्ययनेपि योज्यं अनंतरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदंता दशाहुतीर्हुत्वा
प्राशनं विधाय दक्षिणादानांतं कुर्यात् अथ ब्रह्मचारी उपसंग्रहणपूर्वकं गुरुं नमस्कृत्य परिसमूहनादित्र्यायुषकरणांतेन

ग्र.सू.
भा.ह.
७१

स्मिन्नग्नौसमिदाधानंकुर्यात् ततः आचार्यप्रभृतैः परि श्रितस्योत्तरभागेस्थापितानांदक्षिणोत्तरायतानांअष्टानांजलपूर्ण
कलशानांपूर्वभागेआस्तृतेषुप्रागग्रेषुकुशेषुउदङ्मुखः स्थित्वायेप्स्वंतरग्नयप्रविष्टागोह्यउपगोह्योमयूखोमनोहस्खलो
विरुजस्तनूदूषुरिंद्रियहातान्विजहामियोरोचनस्तमिहगृह्णामीतिमंत्रेण प्रथमकलशात् दक्षिणाञ्जलिकेनउदकमादाय
तेनेमाममपिषिंचामिश्रियेयशसेब्रह्मणोब्रह्मवर्चसायेतिमंत्रेणात्मानमभिषिंचते एवमेवद्वितीयादिभ्यःसप्तभ्यःउदकुंभे
भ्यः येअप्स्वंतरग्नयइत्यनेनैवमंत्रेणएकैकस्माज्जलमादायायेणाश्रियमकृणुतांयेनावमृशताꣳसुरांयेनाक्षावभ्यषिंच
तांयद्वांतदश्विनायशइति आपोहिष्ठामयोभुवःयोवःशिवतमोरसः तस्माअरंगमामवः इत्येतैश्चतुर्भिर्मंत्रैःप्रतिमंत्रमा
त्मानमभिषिच्यत्रिस्तूष्णीमभिषिंचते ततउदुत्तममितिमंत्रेणमेखलांशिरोमार्गेणनिःसार्यतांमेखलांभूमौनिधाय अन्य
द्वासःपरिधायाचम्यआदित्यमुपतिष्ठते उद्यन्भ्राजभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसिदशसनिंमा
कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थाद्दिवायावभिरस्थाच्छतसनिरसिशतसनिंमाकुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्रा
जभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थात्सायंयावतिरस्थात्सहस्रसनिरसिसहस्रसनिंमाकुर्वाविदन्मागमयेत्यादित्योपस्थानमंत्रः त
तोदधिवातिलान्वादक्षिणहस्तमध्यगतेनसोमतीर्थेनप्राश्यजटालोमनखानिवापयित्वास्नात्वाचम्योक्तलक्षणेनौदुंबरकौ॥

एम
७१

अन्नाद्यायव्यूहध्वꣳसोमो राजायमागमत्स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन चेत्यनेन मंत्रेण दंतान् क्षालयित्वाचम्य सुगंधिद्रव्यमिश्रितेन यवादेः चूर्णेन तैलसंनीतेन शरीरमुद्वर्त्य पुनः सशिरःकं स्नात्वाचम्य चंदनाद्यनुलेपनेन पाणिभ्यां गृहीत्वा मुखं नासिके च प्राणापानौ मे तर्प्पय चक्षुर्मे तर्प्पय श्रोत्रं मे तर्प्पयेत्यनेन मंत्रेणालभते ततः पाणी प्रक्षाल्य तदुदकमंजलिना दापसव्यं कृत्वा दक्षिणामुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि पितरः शुंधध्वमित्यनेन मंत्रेण भूमौ निषिंचेत्पितृतीर्थेन अथ यज्ञोपवीती भूत्वोदकमुपस्पृश्य पवेहनादिना सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासꣳसुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति मंत्रेण आत्मानमनुलिप्य परिधास्ये यशो धास्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि शतं च जीवामि शरदः पुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति मंत्रेण अहतं धौतं वा यथालाभं वासः परिधाय धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च कमंडलुं यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुंडले इति मनुना ब्रह्मचर्ये प्राप्तस्य यज्ञोपवीतधारणस्य सतः स्नानकस्य पुनर्विधानात् द्वितीययज्ञोपवीतधारणं प्राप्तं तच्च पूर्वधृते सति न संभवति अतः तदुतीर्य जले प्रक्षिप्यापरं नवं उक्तलक्षणं त्रिसरद्वयं यज्ञोपवीतमित्यादिना मंत्रेण परिधाय यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशे यानया मतं अतो न तस्य नवेन संयोगः यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशेपि मंत्रादिकसंस्कारस्य विनष्टत्वात् ततो यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेंद्रापवृहस्पती यशो भगश्च माविदद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति मंत्रेण उत्तरीयं वास

गृ·सू आछाद्यद्वितीयवस्त्रालाभेपूर्वस्यैवोत्तरवर्गेणाअनेनैवोत्तरीमंत्रेणोत्तरीयंवासष्परिधत्ते याआहरज्जमदग्निःश्रद्धायैका
भा·हे मायैंद्रियायत्ताअहंप्रतिगृह्णामियशसाचभगेनचेतिपुष्पाणिअन्यतः प्रतिगृह्य यद्यशोसरसामिंद्रश्चकारविपुलंपृथुतेन
७२ संग्रथिताःआसुमनसआवध्नामियशोमयीतिमंत्रेणशिरसिवध्वा युवासुवासाइत्यनयर्चाउष्णीषेणशिरोवेष्टयतेअलं
करणमसिभूयोलंकरणंभूयादितिदक्षिणाकुंडलंकृत्वानेनैववामकर्णेपरिधाय वृत्रस्यासिकनीकस्सुर्द्दाआसिचक्षुर्मेदे
हीतिमंत्रेणदक्षिणेप्रक्षिप्यसौवीरांजनंप्रक्षिप्यनेनैववामंचअङ्क्ते रोविष्णुरिसीत्यादर्शेमुखंविलोक्य वृहस्पतेश्छदिरसि
पाप्मनोमामंतर्धेहितेजसोयशसोमामंतर्धेहीत्यन्यस्माच्छत्रंप्रतिगृह्णाति प्रतिष्ठेस्थोविश्वतोमायातमित्युपानहौ युगप
त्पादयोःप्रतिमुच्य विश्वाभ्योमानाष्ट्राभ्यस्परिपाहिसर्वतइतिवैणवंदंडमादत्तेपूर्वदंडंत्यक्त्वा अत्रमानपूजादिब्राह्मणेरद
क्षिणादानांतंआचार्यकृत्यंकलशादभिषेकादिदंडग्रहणांतंस्नानकर्तुःवासःछत्रोपानहग्रहणमतिरिक्तानिदंतप्रक्षा
लनादीनिमंत्रवंतिसदाभवंति वासःप्रभृतीनिनुनूतनान्यवनत्तआचार्यःस्नानकस्यनियमानूश्रावयेत् त्रिरात्रव्रतानिच
स्नातकश्चव्रतानियथोक्तानिकुर्यादितिसमावर्त्तनं अथातःपंचमहायज्ञाः अथसमावर्त्तनानंतरंकृतविवाहस्यपंचमहायज्ञे रामः
ष्वधिकारःअतोहेतोःपंचसंख्याकाःमहायज्ञामहायज्ञशब्दवाच्याःकर्मविशेषापंचमहायज्ञामारभ्यास्यंतेइतिशेषःतत्र ७२

पंचसुब्रह्मणो स्वाहेत्येवमादिहोमात्मकाः पूर्वो देवयज्ञाः ततो मणिके त्रीनित्येवमादिवलिरूपो भूतयज्ञः ततः पितृभ्यः स्वधा नम इति वलिदानं पितृयज्ञः हंतकारातिथिपूजादिको मनुष्ययज्ञः पंचमो ब्रह्मयज्ञः एते पंच महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः स्नातकेना कथमेतस्यपेक्षायामाह वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् विश्वेदेवा देवता अस्येति वैश्वदेवमन्नं तस्मात् केते देवभूतपितृमनुष्यादयः स्मृतिषु तेभ्यश्चात्र दत्वा भोजननिषेधात् तेभ्यो दत्वा गृहपतेः शेषभुजित्वविधानात् तस्माद्यदन्नं अहरहः शालाग्नौ लौकिकेग्नौ वा यथाधिकारं पच्यते तद्वैश्वदेवमन्नं तस्मादुद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा पर्युक्ष्य आवसथ्यस्य पर्युक्षणं कृत्वा स्वाहाकारैः सह वक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्जुहुयात् अत्र पर्युक्षणोपदेशः कुशकंडिकेतिकर्तव्यतानिरासार्थः जुहोतिषु स्वाहाकारोपदेशश्च वत्सादिभ्यो निवृत्यर्थः संस्त्रवप्रदासार्थो वा वलिदानं तु नमस्कारेण कुर्यात् पितृभ्यः स्वधा नम इत्यत्र आचार्येण बलिदाने नमस्कारस्य दर्शितत्वात् ब्रह्मणे प्रजापते गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इत्येते पंच होमाः भूतगृह्येभ्यः भूतानि च गृह्याणि च तानि भूतगृह्याणि तेभ्यो भूतगृह्येभ्यः होमानंतरं दद्यादिति शेषः कथं मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै मणिके मणिकसमीपे सामीप्ये सप्तमीयं त्रीन् वलीन् दद्यादिति शेषः कथं पर्जन्याय नमः अद्भ्यो नमः पृथिव्यै नम इति धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमो विधात्रे नम इति द्वौ बली दद्यात् प्रतिदिशं

वायव्येदिशांच प्रतिदिशंदिशंदिशंप्रतिवायवेनमइति एकैकंवलिंदद्यात् दिशांचदिग्भ्यश्चप्रतिदिशंप्राच्यैदिशेनमइत्येवमा
दितत्तल्लिंगोल्लेखेनैकैकंवलिंदद्यात् मध्येत्रीन्ब्रह्मणेन्तरिक्षायसूर्यायमध्येप्रतिदिशंदत्तानांवलीनामंतरालेत्रीन्वलीन्
दद्यात् कथंब्रह्मणेनमः अंतरिक्षायनमः सूर्यायनमइति विश्वेभ्योदेवेभ्योविश्वेभ्यश्चभूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः तेषांब्रह्मादीनां
त्रयाणांवलीनामुत्तरतः उत्तरप्रदेशेविश्वेभ्योदेवेभ्योनमः विश्वेभ्योभूतेभ्योनमइतिद्वौबलीदद्यात् उषसेभूतानांचपतयेपरंपर
तयोरप्युत्तरतः उषसेनमः भूतानांपतयेनमइतिबलिद्वयंदद्यात् केचित्तुविश्वेभ्यश्चभूतेभ्यः भूतानांपतयेइत्यत्रचकारमंत्रांतर्गं
तमाहुः पितृभ्यः स्वधानमइतिदक्षिणतः एषामेवब्रह्मादिवलीनांदक्षिणतः दक्षिणप्रदेशेपितृकर्मत्वात्प्राचीनावीतीदक्षिण
मुखः पितृभ्यः स्वधानमइतिमंत्रेणैकंवलिंपात्रेअवशिष्टेनान्नेनदद्यात् पात्रंनिर्णिज्योत्तरापरस्यांदिशिनिनयेद्यक्ष्मैतत्तइ
ति उद्धरणपात्रंनिर्णिज्यप्रक्षाल्यनिर्णेजनजलंतेषामेवब्रह्मादिबलीनांउत्तरापरस्यांवायव्यांदिशिनिनयेत् उत्सृजेत् क
थंयक्ष्मैतत्तेनिर्णेजनमितिमंत्रेण उद्धृत्याग्रंब्राह्मणायावनेज्यादद्याद्धंततेइति वैश्वदेवार्थादन्नादुद्धृत्यअवदायअग्रंषोड
सग्रासपरिमितिंग्रासचतुष्टयपर्याप्तंवाअन्नंब्राह्मणायविप्रायनक्षत्रियवैश्याभ्यां अवनेज्येत्यवनेजनंदत्त्वाहंततेइत्य
नेनमंत्रेणदद्यात् अत्रपंचमहायज्ञाइत्युपक्रम्यचतुर्णांक्रमेणानुष्ठानमुक्तं पंचमस्यब्रह्मयज्ञस्यपंचमहायज्ञाइत्यनेनाउ

ष्ठानस्यवक्तुमुपक्रांतत्वात् तदनुष्ठानंसावसरंवक्तव्यंनोक्तं अतोविचार्यते ब्रह्मयज्ञस्यस्मृत्यंतरेत्रयः कालाउक्ताः यथाह
कात्यायनः यश्चश्रुतिजपः प्रोक्तोब्रह्मयज्ञस्तुसस्मृतः सचार्वाक्तर्पणकार्यः पश्चाद्वाप्रातराहुतेः वैश्वदेवावसानेवानान्य
त्रेतिनिमित्तकात् इतिस्नानविधावीपउपविश्यदर्भेषुदर्भपाणिः स्वाध्यायंचयथाशक्त्यादावारभ्यवेदमितितेनात्रोपक्रमोपि
ब्रह्मयज्ञविधेः तर्पणात्प्राक् उक्तत्वात् अत्रतस्याकथनमदोषः सअत्रयदिक्रियेततदातेनैवविधिनाकर्तव्यः तत्रचेत्कृ
तस्तदात्रनकर्तव्यः विकल्पेनहिकालाः स्मर्यंते अतोनसमुच्चयः किंच नहुतंतिंनहोमंचस्वाध्यायंपितृतर्पणं नैकः श्रा
द्धद्वयंकुर्यात्समानेहनिकुत्रचित् इत्यनेनअपिसमुच्चयनिषेधात् तस्मात्प्रातर्होमानंतरंवातर्पणात्पूर्वंवावैश्वदेवांतेवा
सकृद्ब्रह्मयज्ञंकुर्यादितिसिद्धम् एतावदर्शिष्यते वैश्वदेवावसानेयदाक्रियतेतदाकोऽवसरः चतुर्णामंतइतिचेत् नहं
तकारादेर्नृपयज्ञस्यरात्रावपिस्मरणात् नास्यानश्नन्गृहेवसेत् इत्यादिनातस्मादनिर्दिष्टकालेपिब्रह्मयज्ञोमनुष्ययज्ञा
त्पूर्वंकर्तव्यः यथार्हंभिक्षुकानतिथींश्चसंभजेरन् यथार्हंयोयदर्हतितत्तदनतिक्रम्य यथार्हंतद्यथाभवतितथाभिक्षुकान्
परिव्राजकब्रह्मचारीप्रभृतीन् तत्रउपकुर्वाणकब्रह्मचारिणीं अक्षारलवणं इतरेषांचयथोचितं अतिथीन् अध्वनी
नान्श्रोत्रियादीन्संभजेरन् भिक्षाभोजनादिदानेनतोषयेरन् गृहमेधिनः वालज्येष्ठागृह्यायथार्हमश्नीयुः वालोज्येष्ठः

प्रथमोयेषांगृह्याणांतेबालज्येष्ठाः तेचतेगृह्या गृहेभवापुत्रादयः यथार्हंयथायोगंपअश्नीयुः भुंजीरन् पश्चाद्गृहपतिःप
त्नीच पश्चाद्गृह्येषुपूर्वमाशितेषुसत्सुपश्चाद्गृहपतिः गृहस्वामीपत्नीचतत्भार्याअश्नीयातां पूर्वोवागृहपतिःवाअथवा
गृहपतिःस्वामीपत्न्याःपूर्वोवाअश्नीयात् कुतः तस्मादुस्वादिष्टंगृहपतिंपूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादितिश्रुतेः तस्मात्स्वात्अ
न्नात्यत्तद्द्रव्यंतदन्नंगृहपतिःपत्न्याःपूर्वं अतिथिभ्यः अशितेभ्यः इतिश्रुतेः वेदवचनात् अहरहः स्वाहाकुर्यादन्नाभावे
केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्योमनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् अहरहप्रतिदिनंदेवेभ्यः अन्नेनस्वाहाकुर्यात् देवतोद्देशेनअन्नं
जुहुयात् अन्नाभावेकेनचित्द्रव्येणाकाष्ठपर्यंतेनापिपितृभ्यः स्वधाकुर्यादन्नेन तदभावेनेनचिद्द्रव्येणोदपात्रपर्यंतेन
एवंमनुष्येभ्योहंतकारंअप्यर्थात् एवंपंचमहायज्ञानांअहरहर्नित्यत्वेनकर्तव्यतावगम्यते इतिसूत्रार्थः अथपद्धतिःत
तःपंचमहायज्ञनिमित्तंमातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकंश्राद्धंकृत्वावैश्वदेवार्थंपाकंविधायसमुद्धृत्याभिघार्यपश्चादग्नेः
प्राङ्मुखउपविश्यदक्षिणंजान्वाच्यमणिकादकेनाग्निंपर्युक्ष्यहस्तेनद्वादशपर्वपूरकमोदमादायब्रह्मणेस्वाहा इदंब्रह्मणे
प्रजापतयेस्वाहा इदंप्रजापतये गृह्याभ्यःस्वाहा इदंगृह्याभ्यः कश्यपायस्वाहाइदंकश्यपाय अनुमतयेस्वाहाइदमनुम
तये इतिदेवयज्ञः इतिपंचाहुतीर्हुत्वामणिकसमीपेप्राक्संस्थमुदकंसंस्थंबाहुतशेषेणान्नेनबलित्रयंदद्यात् तद्यथा

पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यः पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै इति दद्यात् ततो द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमः इदं धात्रे विधात्रे नमः इदं बिधात्रे इति द्वौ वली दत्वा प्रतिदिशं वायवे नमः इत्यनेनैव चतसृदिक्षु चतुरो वलीन् दद्यात् इदं वायवे न मम इति त्यागः ४ दिशां च प्राच्यै दिशे नमः दक्षिणायै दिशे नमः प्रतीच्यै दिशे नमः उदीच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै दिशे इदं दक्षिणायै दिशे इदं प्रतीच्यै दिशे इदमुदीच्यै दिशे इत्यादिदिग्भ्यश्च वलीन् दद्यात् दत्तानां वलीनामंतराले ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे अंतरिक्षाय नमः इदमंतरिक्षाय सूर्याय नमः इदं सूर्यायेति प्राक्संस्थं वलित्रयं दद्यात् ततो ब्रह्मादीनां बलित्रयाणामुत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः इति द्वौ वली दद्यात् तयोरुत्तरः उषसे नमः इदमुषसे भूतानां च पतये नमः इदं भूतानां च पतये इति द्वौ वली दद्यात् इति भूतयज्ञः ततः ब्रह्मादीनां वलीनां दक्षिणप्रदेशे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम

इति मंत्रेणैकं वलिं पात्रे अवशिष्टान्नेन दद्यात् इति पितृयज्ञः तत्पात्रं प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं ब्रह्मादिवलीनां वायव्येन नयेत् यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं इत्यनेन मंत्रेण इदं यक्ष्मणे ततः काकादिवलीन् वहिर्दद्यात् तद्यथा ऐंद्रवारुणवायव्याः

गृ·स्
भा·ह
७५

सौम्यावैनैर्ऋतास्तथावायसाःप्रतिगृह्णंतुभूमौपिंडंमयार्पितंइदंवायसेभ्यःश्वानौद्वौश्यामशवलौवैवस्वतकुलोद्भवौताभ्यांपिंडंप्रदास्या
मिस्यातामेतावहिंसकौ इदंश्वभ्यां देवामनुष्याःपशवोवयांसिसिद्धाःसयक्षोरगदैत्यसंघाःप्रेताःपिशाचास्तरवःसमस्तायेचान्न
मिच्छंतिमयाप्रदत्तं इदंदेवादिभ्यःपिपीलिकाःकीटपतंगाद्याःबुभुक्षिताःकर्मनिबंधबद्धाःतृप्त्यर्थमन्नंहिमयाप्रदत्तंतेषामिदंतेमु
दिताभवंतु इदंपिपीलिकादिभ्यःपादौप्रक्षाल्याचम्यअतिथिप्राप्तौपादप्रक्षालनपूर्वकंगंधमाल्यादिभिरभ्यर्च्यअन्नंपरिवेष्यहंत
तेन्नमिदंमनुष्यायेतिसंकल्प्यतमाशयेत् तदभावेषोडशग्रासपरिमितंचतुर्ग्रासपरिमितंवाअन्नंपात्रेकृत्वानिवीतीभूत्वोद
ङ्मुखउपविष्टोहंततेन्नमिदंमनुष्यायेतिसंकल्प्यकस्मैचिद्ब्राह्मणायदद्यात् मनुष्ययज्ञसिद्ध्ये ततोनित्यश्राद्धंकुर्यात् तद्यथा
स्वागतवचनेनषट्ब्राह्मणान्द्वौवाएकंवाभ्यर्च्यपादौप्रक्षाल्यआचम्यगृहंप्रवेश्यकुशांतर्हितेष्वासनेषूदङ्मुखानुपवेशयेत् ततः
स्वयमाचम्यप्राङ्मुखउपविश्यपुंडरीकाक्षंश्रीवासुदेवंचसंस्मृत्यसावित्रींपठित्वाअद्येहेत्यादिदेशकालौस्मृत्वाप्राचीनावीतीद
क्षिणामुखःसव्यन्वाच्यअमुकसगोत्राणांअस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानांअमुकाऽमुकशर्मणांतथाऽमुकगोत्राणांअस्म
न्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानांअमुकामुकशर्मणांनित्यश्राद्धमहंकरिष्येइतिप्रतिज्ञायनित्यश्राद्धंकुर्यात् ततोयथार्हंभि
क्षुकादिभ्योन्नंसंविभज्यबालज्येष्ठाश्चगृह्यायथायोग्यमश्नीयुःततोजायापतीअश्नीनःपूर्वोवागृहपतिःपत्नीतोनित्यादीनाशयित्वाश्नीया ॥

रामः
७५

दिति अथातोध्यायोपाकर्म अथ पंचमहायज्ञकथनानंतरं अध्यायस्य अध्ययनस्य उपाकर्म उपाकरणंमारभ्यतेइति शेषः तच्चाग्निमतोऽध्यापनप्रवृत्तस्यैव भवति छंदांस्युपाकृत्याधीयीतेति वचनात् उपाकरणस्य चावसथ्याग्निसाध्यत्वात् निरग्नेर्नाधिकारः तथा च छंदोगपरिशिष्टं कात्यायनः न स्वेग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिं स्वगर्भसंस्कृतार्थाश्च यावन्नासौ प्रजायते इति स्वेन आत्मना आहितः आधानसंस्कृतोग्निः स्वः तस्मिन्स्वेऽग्नौ अन्यस्य संबंधी संस्कारको होमः अन्यहोमः स न स्यात् न भवेत् किं पर्युदस्य एकां समिदाहुतिं समिध आहुतिः समिदाहुतिः तां मुक्त्वा वर्जयित्वा सा च समिदाहुतिः उपाकर्मणि आचार्यस्याग्नौ शिष्यकर्तृका भवति तेनावसथ्याग्नावुपाकर्म भवतीति गम्यते अतः अध्यापयतोपि निरग्नेः साग्नेरपि अनध्यापयतो नाधिकारः यत्तु लोके ब्रह्मचारिणं पुरस्कृत्य उपाकर्म प्रवर्तते लौकिकाग्नौ तन्न स्वाचारं विहाय मूलं न दृश्यते ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यां ओषधीनामपामार्गादीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ सति श्रवणेन युक्तायां पौ श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणमासस्य शुक्लपंचदश्यां अत्र ओषधिप्रादुर्भावः श्रवणश्च पौर्णमास्या एकविशेषणं तत्र तयोः प्रायशः संभवात् एवं च सति पौर्णमास्या एव प्राधान्यं तस्माद्विशेषणाभावेपि पौर्णमास्यां भवति श्रावणस्य पंचमीं हस्तेन वा ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः श्रावणमासस्य पंचमी हस्तेन युक्तां वा प्राप्य भवति तत्रापि प्रायेण हस्तो भवति अतः श्रा

गृ॰स॰
भा॰ह॰
७६

वणीपूर्णिमाश्रावणपंचमीवाविशिष्टाअविशिष्टावाउपाकर्मणः कालः अन्येतुकालचतुष्टयमाहुः अथश्रवणेनवाश्रावण्यां
पौर्णमास्यांवाश्रावणस्यपंचमींवाहस्तेनवेति ओषधिप्रादुर्भावस्तुसर्वत्रापेक्षितः ओषधिप्रादुर्भावेसतिश्रवणेनइत्यादिआज्यभा
गाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति पृथिव्याअग्नयइत्यृग्वेदेंतरिक्षायवायवइतियजुर्वेदेदिवेसूर्यायेतिसामवेदेदिग्भ्यश्चंद्रमसइत्यथर्ववे
देब्रह्मणेछंदोभ्यश्चेतिसर्वत्रप्रजापतयेदेवेभ्यऋषिभ्यःश्रद्धायैमेधायैसदसस्पतयेऽनुमतयइतिच आज्यभागाविष्ट्वाआज्यभाग
होमानंतरं आज्याहुतीर्जुहोति तत्रऋग्वेदेअधीयमानेपृथिव्यैअग्नयइतिद्वेआहुतीर्जुहोति यजुर्वेदअधीयमानेंतरिक्षायवा
यवापवइतिद्वे सामवेदेअधीयमानेदिवेसूर्यायेतिद्वे अथर्ववेदेअधीयमानेदिग्भ्यश्चंद्रमसइतिद्वे ब्रह्मणेछंदोभ्यश्चेतिद्वे आहुती
सर्वत्रप्रतिवेदमावर्त्तयेत् सर्वेषुवेदेषुअधीयमानेषुएकतंत्रमेवात्तथाप्रजापतयइत्यादिकाश्चसप्तचशब्दात्सर्वत्रएवमेकैक
शोवेदाध्यापनोपाकरणपक्षे यदापुनश्चतुर्णामपिवेदानांतंत्रेणोपाकरणाकर्मतदाब्रह्मणेछंदोभ्यश्चेतिप्रतिवेदाहुतिद्वय
मावर्त्तेतप्रजापतयेदेवेभ्यइत्याद्यास्तंत्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात् एतदेवव्रतादेशनविसर्गेषु एतत्उपाकर्मणिविहितंपृथि
व्याइत्यादिअनुमतयइत्यंतंहोमकर्मव्रतादेशनंवेदारंभःविसर्गःसमावर्त्तनं व्रतादेशनानिचविसर्गाश्चव्रतादेशनविस
र्गास्तेषुभवति सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिःसर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वाहुत्वौदुंबर्यास्तिस्रस्तिस्रःसमिधआदध्युरार्द्राःसपला

रामः
७६

शाघृताक्ताः सावित्र्यासदसस्पतिमित्यनेनमंत्रेण अक्षताश्चधानाश्चताः अक्षतधानाः ताः आचार्योजुहोति त्रिस्त्रिवा
रंसर्वेचशिष्याः एतंमंत्रअनुसहपठेयुः तथाहुत्वाएकैकामाहुतिंहुत्वाऔदुंबर्यः उदुंबरवृक्षोद्भवाः स्तिस्रस्तिस्रः आ
र्द्राः सरसाः सपलाशाः पत्रसहिताः घृताक्ताः आज्यलिप्ताः समिधः सर्वेआचार्यप्रमुखाशिष्याः आदध्युः अग्नौसावि
त्र्याप्रसिद्धयाप्रक्षिपेयुः भेदेन नतुयुगपत् ब्रह्मचारिणश्चपूर्वकल्पेन तत्रयेब्रह्मचारिणः शिष्याः तेपूर्वकल्पेनसमि
द्धाधानोक्तमंत्रेणआदध्युः अत्रातिस्रस्तिस्रइतिवीप्सानसमिद्विषयाकिंतुआधानत्प्रकृषविषयातेनप्रत्याहुतिंएकै
कामादध्युः शन्नोभवंत्वित्यक्षतधानाअखादंतः प्राश्नीयुः शन्नोभवंतुवाजिनइत्यनयर्चाअक्षतधानाअखादंतः
दंतैरनवखंडयंतः प्राश्नीयुः दधिक्राणवइतिदधिभक्षेयुः दधिक्राण्णोअकारिषमित्यृचादधिभक्षयेयुः सयावंतंगणमि
च्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेनजुहुयात्सावित्र्याशुक्रज्योतिरित्यनुवाकेनवासआचार्योयावंतंयावत्संख्याकंशिष्या
णांगणंसमूहमिच्छेत् तावत्संख्याकान्तिलान्आकर्षफलकेनऔदुंबर्य्याणवाहमात्रेणसर्प्पाकृतिनासावित्र्यासवितुर्देव
तयागायत्रछंदस्कयाप्रसिद्धयाजुहुयात् यद्वाशुक्रज्योतिरित्यनुवाकेनजुहुयात् गुणफलमेतत् अतोधानाभ्यःस्विष्टकृ
तिहुत्वामहाव्याहृत्यादिनवाहुतीर्हुत्वा प्राशनांतेप्रत्यङ्मुखेभ्यउपविष्टेभ्यउँकारमुक्त्वात्रिश्चसावित्रीमध्यापयादीन्प्रब्रूया

हृषिमुखानिबह्वृचानांपर्वाणिछंदोगानां सूक्तान्यथर्वणानांसंस्रवप्राशनानंतरंप्रत्यङ्मुखेभ्यः आसीनेभ्यःशिष्येभ्यःसा
मर्थ्यान्स्वयंप्राङ्मुखउपविश्यउंकारंप्रणवमुक्त्वाउच्चार्यतत्सवितुरित्यादिकांचसावित्रींत्रिरुक्त्वामंत्रब्राह्मणयोःअध्ययना
मादीन्प्रब्रूयादध्यापयेत् इतियजुर्वेदोपाकरणे ऋग्वेदोपाकरणेतुबह्वृचानांशिष्याणांऋषिमुखानिमंडलादीन्ब्रूया
त्छंदोगानांसामगानांशिष्याणांसामोपाकरणेपर्वाणिपर्वणामादीन्प्रब्रूयात् अथर्वणानांशिष्याणांअथर्ववेदोपाकर
णेसूक्तानिसूक्तादीन्प्रब्रूयात् सर्वेजपंतिसहनोस्तुसहनावतुसहनइदंवीर्यंवदस्तुब्रह्म इंद्रस्तद्वेदयेनयथानविद्विषाम
हृतिसर्वेआचार्यशिष्याश्चसहनोस्त्वित्यमुंमंत्रंजपंति त्रिरात्रंनाधीयीरन्लोमनखानामनिकृंतनमेकेप्रागुत्सर्गात्उपाक
र्मानंतरंत्रिरात्रंनाधीयीरन्अध्ययनंनकुर्युःत्रिरात्रमेवलोम्नांनखानांचअकृंतनंअछेदनं एकेआचार्याःलोमनखा
नामनिकृंतनप्रागुत्सर्गात् उत्सर्गकर्मतःअर्वाक्इच्छंतिउत्सर्गश्चअर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरित्येवंवक्ष्यमाणमिति
सूत्रार्थः अथप्रहुतिःश्रावण्यांपूर्णमास्यांश्रवणयुक्तायांश्रवणरहितायांवाश्रावणस्यशुक्लपंचम्यांहस्तयुक्तायामयुक्ता
यांवाउपाकर्मअध्यायोपाकर्मभवति तच्चअध्यापनंकुर्वन्एवऔपासनिकस्यनत्वन्यस्य तत्रप्रथमप्रयोगेविहितमातृपू
जापूर्वकंश्राद्धंआचार्यः आवसथ्याग्नौपवेशनाद्याज्यभागांतेविशेषमनुनिष्ठेत् तंदुलस्थानेअक्षतधानाआसादयेत्

प्रोक्षणकालेप्रोक्षेच्च तथोपकल्पयति उदुंबरीःसमिधः दधि आकर्षफलकंतिलान्भक्षार्थंधानाःततआज्यभागांते वे
दाहुत्यादीननुमंत्र्यतानांवेदारंभवद्धोमंविदध्यात् एकदासर्व्ववेदोपकारणोप्रति वेदमाज्याहुतिद्वयंद्वयंहुत्वाहुत्वाब्रह्मणेछं
दोभ्यइत्याहुतिद्वयंपुनःपुनर्जुहुयात् प्राजापत्याद्याअनुमंत्र्यताःसप्ताहुतीस्तंत्रेण अथसदसस्पतिमित्यनयर्चास्रुवेण
आसादिताभिरक्षतधानाभिरेकामाहुतिंआचार्योजुहोति इदंसदसस्पतये शिष्याअपिमंत्रंगुरुमनुमंत्रंउपांशुपठंतितत
आचार्यःशिष्याश्चसर्वेऔदुंबरीमार्द्रासपलाशाघृताक्ताएकैकांसमिधंतत्सवितुरित्यादिकयासावित्र्याअग्नावादध्युः ब्र
ह्मचारिणश्चशिष्याःअग्निकार्यमंत्रेणतथैवसमिदंआदध्युः एवंद्विरपरंधानाहोमंविधायएकैकांसमिधमादध्युःतत।
आचार्यःशिष्याश्चउपकल्पितधानाभ्यस्तिस्रोऽक्षतधानाअनवखंडयंतोभक्षयेयुःशन्नोभवंतुवाजिनइत्यनयर्चातत
आचम्यततोदधिक्राव्णोअकारिषमित्यनयर्चादधिभक्षयेयुःततआचमनानंतरंआचार्योयावंतंशिष्यगणंकामयेत
तावतस्तिलानाकर्षफलकेनादायसावित्र्याजुहुयात् इदंसवित्रे शुक्रज्योतिरित्यनेनानुवाकेनवातिलान्जुहुयात् त
त्रेदंमरुद्भ्यइतित्यागः ततोहुतशेषधानाभ्यःस्विष्टकृतंहुत्वामहाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांतान्नवाहुतीर्हुत्वासंस्रवप्राशनंब्र
ह्मणेदक्षिणादानंयथोक्तंकुर्यात् ततःप्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यःशिष्येभ्यःप्राङ्मुखआचार्यउपविष्टउंकारमुक्त्वात्रिवारं

गृ॰सू॰ चसावित्रीमुक्त्वाइषेत्वाकृष्णोसीत्येवंमंत्रस्यअध्यायनामादीन्प्रतीकान्ब्रूयात् तथाचव्रतमुपेष्यन्सर्वैकपालान्येवान्यत
भा॰हर॰ रउपदधातीत्येवंचब्राह्मणस्य ऋग्वेदानांमंडलादीन् छंदोगानांपर्वादीन् आथर्वणानांसूक्तादीन् ततःसर्वेआचार्याः
७८ शिष्याश्चजपंति सहनोस्तुसहनोवतुसहनइदंवीर्यंवदस्तुब्रह्म इंद्रस्तद्वेदयेनयथानबिद्विषामहेइति अमुंमंत्रंतद
नंतरंत्रिरात्रमनध्यायंकुर्युः यतःअनध्यायेष्वध्ययनेप्रज्ञामायुःप्रजांश्रियं ब्रह्मवीर्यंबलंतेजोनिकृंततियमःस्वयंमंत्र
वीर्यस्यक्षयभयादिंद्रोवज्रेणहंतिच ब्रह्मराक्षसतांचेतिनरकंचभवेत् ध्रुवं लोमनखानांनिकृंतनं नकर्त्तरयेयुः त्रिरात्रमेव
प्रागुत्सर्गाद्वालोमनखानांचनिकृंतनंबर्जयेयुः अतः मंत्रब्राह्मणयोःशुक्लकृष्णपक्षेउत्सर्जनंयावत् निरंतरंमंत्रब्रा
ह्मणंचअधीयीरन् आचार्येणाध्याप्यमाणाशिष्याः इत्युपाकर्मइदानींत्रिरात्रंनाधीयीरन्नित्यनध्यायप्रसंगात् अ
नध्यायानाह वातेमावास्यायां सर्वानध्यायः वातेवायौप्रचंडेवातिसतिवातमात्रस्यसर्वदाविद्यमानत्वात् नानध्या
यनिमित्तता अमावास्यायांदर्शेचसर्वानध्यायः सर्वेषुवेदेषुवेदांगेषुअनध्ययनंअध्ययननिवृत्तिःसर्वानध्यायः
मतांतरेयद्गुरुमुखाच्छिक्ष्यंतेशिल्पश्रमादितत्राप्यनध्यायः यतःशिल्पिनःस्थपत्यादयःश्रमिणोमल्लादयःअनध्या राम॰
यमन्यंतेतद्दृश्यते अतोयत्किंचिदुपाध्यायतःअधीयतेश्रूयतेवाशिक्ष्यतेवातत्रसर्वत्रानध्यायःसचानध्यायःगुरोःसकाशा ७८

तत्रअनधीताध्ययनेअध्यापकधर्मप्रकरणात् नगुणनेपि केचित्तुसर्वशब्दस्यगुणनादिविषयतांमन्यंते तन्मतेनापूर्वाध्ययनंनाधीतस्याभ्यसनमिति श्राद्धाशनेचोल्कावस्फूर्जितभूमिचलनाग्न्युत्पातेऋतुसंधिषुचाकालं नकेवलममावास्यायांअपितुश्राद्धाशनेच श्राद्धान्नस्यभोजनेअशनेभक्षणेच उल्काज्वालाकृतिःपतंतीतारका अवस्फूर्जंतीविद्योतमानाविद्युत् भूमिःपृथिवीतस्याश्चलनंकंपः भूमिचलनं अग्निःप्रसिद्धः उल्काचअवस्फूर्जश्चभूमिचलनंच अग्निश्चउल्कावस्फूर्जभूमिचलनाग्नयः तेषांउत्पातःउत्पतनंतस्मिन् ऋतुसंधिषुऋतूनांसंधयःअंतरालानिऋतुसंधयः तेषुचसर्वानध्यायइत्यनुवर्त्तते किंयावत् आकालं यस्मिन्कालेयस्यनिमित्तस्यउल्कादेरापतनंअपरदिनेतावत्कालपर्यंतंआकालं केचित्तुश्राद्धाशनेयावदन्नंनजीर्यतितावदनध्यायमाहुः ऋतुसंधिशब्देनएकस्यऋतोअंतः अपरस्ययावदप्रवृत्तिःसकालउच्यते तत्राकालिकतानोपपद्यते ततश्चपूर्वस्यर्तोः अंत्यारात्रिःउत्तरस्यआद्यमहःतावाननध्यायःउत्सृष्टेष्वभ्रदर्शनेसर्वरूपेचत्रिरात्रंत्रिसंध्यंवा उत्सृष्टेषुछंदःसुवक्ष्यमाणेनविधिनाछंदसामुत्सर्गेकृतेअनध्यायाः अभ्रस्यअतिशयितस्यमेघस्यदर्शनेआविर्भावेविद्युदभ्रवायुवृष्टिगर्जितानांयुगपत्प्रवृत्तिःसर्वरूपंतस्मिन्सर्वरूपेचत्रिरात्रंत्रीण्यहोरात्राणिवात्रिसंध्यंसंध्यात्रयंअनध्यायइतिचकारेणानुगृह्यते अन्येषांपक्षेअभ्रदर्शनेत्रिसंध्यंसर्वरूपेत्रिरात्रमितिव्यवस्थितोविकल्पः भुक्त्वार्द्रपाणिरुदकेनिशायां

भुक्त्वाऽशिल्वायावदार्द्रपाणिस्तावदनध्यायइत्यनुषंगः उदकेयावतिष्ठतितावत् निशायांमहानिशायांमहानिशाचविज्ञे
यामध्यस्थंप्रहरद्वयमितिस्मरणात् रात्रेःपूर्वोत्तरौयामौवेदाभ्यासेनतौनयेदितिवचनेनरात्रेःपूर्वचतुर्थयामयोःवेदाभ्यास
विधानातद्वितीयतृतीयप्रहरयोःपरिशेषादनध्यायइत्यर्थान्महानिशालभ्यतेसंधिवेलयोःअहोरात्रयोःसंधिवेलयोः
संध्याकालयोरित्यर्थः अतःशवेग्रामे अंतर्मध्येशवःमृतशरीरंयस्यसःतस्मिन्ग्रामेतावदनध्यायःअंतर्दिवाकीर्त्यादि
वा अन्हिकीर्त्यपठनीयंपदप्रवर्ग्यादित्तद्दिवाकीर्त्यंतस्मिन्विषये अंतःग्राममध्येअनध्यायःपक्षांतरेतु संनिहितोदिवाकी
र्त्यश्चंडालोयत्रसोंतर्दिवाकीर्त्योदेशःतत्रानध्यायःधावतोभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषुचतत्कालंधावतःशीघ्रंग
च्छतःअभिशस्तःब्रह्महत्यादिपापेनाभियुक्तःपतितःब्रह्महत्यादिनापापेनअभिशस्तश्चपतितश्चअभिशस्तपतितौतयोर्द
र्शनेआश्चर्यमद्भुते अभ्युदयःपुत्रजन्मविवाहादिःएतेषुधावनादिनिमित्तेषुतत्कालंयावन्निमित्तंतावत्कालमनध्यायःनी
हारेवादित्रशब्दआर्त्तस्वनेग्रामांतेश्मशानेश्वगर्दभोलूकसृगालसामशब्देशिष्टाचरितेषुचतत्कालंनीहारेधूमिकायां॥
वादित्राणांमृदंगादीनांशब्दे आर्तस्यदुःखितस्यस्वनेशब्देग्रामस्यांतेसीम्निश्मशानेप्रेतभूमौश्वाचगर्दभश्चउलूक
श्चसृगालश्चसामचश्वगर्दभोलूकसृगालसामानितेषांशब्देश्रूयमाणे शिष्टाचरितेवशिष्ठस्यश्रोत्रियस्यआचरितेऽ

मनेतत्कालंयावत्तन्निमित्तंतावत्कालमनध्यायः गुरोप्रेते ऽपोभ्यवेयाद्दशरात्रंचोपरमेत् गुरौआचार्येप्रेतेमृतेअपोजलंअ
भ्यवेयात्प्रविशेत् स्नानपूर्वकमुदकदानायदशरात्रंदशाहानिअध्ययनादुपरमेत् सतानूनप्त्रिणिसहब्रह्मचारिणिचत्रिरा
त्रं तानूनप्त्रंनामसोमयागेऋत्विजांदीक्षितसचआज्याभिमर्शनलक्षणंकर्मसमानंतानूनप्त्रंयेनास्तिइतिसतानूनप्त्रीत
स्मिन्तानूनप्त्रिणिप्रेते समानेतुल्येब्रह्मणिवेदेचरतिसःसब्रह्मचारीतस्मिन्ब्रह्मचारिणिसहाध्यायिनिसमानाचार्येप्रे
तेत्रिरात्रमनध्यायः एकरात्रमसब्रह्मचारिणिनसब्रह्मचारीअसब्रह्मचारीतस्मिन् असब्रह्मचारिणिभिन्नाचार्येस
हाध्यायिनिप्रेतेएकरात्रमनध्यायः अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः अर्द्धःषष्ठोमासोयेषांमासानांतेअर्द्धषष्ठाःतान्
अधीत्यपठित्वाउत्सृजेयुः पूर्वेश्रावणपादेउपाकृतानिछंदांसि अर्द्धसप्तमासान्वा अर्द्धसप्तमोयेषांतेअर्द्धसप्तमासास्ता
मासान्वाअधीत्यउत्सृजेयुरितिपूर्वोक्तेनसंबंधः अत्रछंदसामुत्सर्गोपदेशात् अंगाध्ययनमनुज्ञायते अथेमामृचंजप
तिउभाकवीयुवाइति आचार्येणसहशिष्याःउभाकवीयुवाइतीमामृचंजपंति उभाकवीयुवयोनोधर्मःपरापत् परिस
ख्यमसधर्मिणोविसख्यानिविसृजामहेइति इमामृचंजपंति त्रिरात्रंसहोपोष्यविप्रतिष्ठेरन् त्रिरात्रंसहएकत्रउषित्वा
विप्रतिष्ठेरन् विप्रवासंकुर्युः विशेषेणप्रवासंकुर्युरितिसूत्रार्थःपौषस्यरौहिण्यामध्यमायांचाष्टकायमध्यायानुत्सृ

जेरन् पौषमासस्यरोहिणीनक्षत्रेमध्यमायामष्टकायां पौष्याऊर्ध्वाष्टकायांअष्टम्यांवाअधायान्त्वाध्यायानुत्सृजेर
न् पूर्वमुपाकृतानान्पुनरुपाकरणायावन्नाधीयीरन्नित्यर्थः उदकांतंगत्वाद्भिर्देवान्छंदांसिवेदानृषीन्पुराणानाचार्यो
नांधर्मानितरणानाचार्यान्संवत्सरंचसावयवंपितृनाचार्यांत्स्वांस्वतर्पयेयुः कथमुत्सृजेरन्नित्यपेक्षायामुच्यतेउदकांतंनद्या
मुदकसमीपंगत्वाउदकसमीपगमनात्स्नानंलक्ष्यते ननुपक्षद्वयंश्रावणादिसर्वानद्योरजस्वलाः तासुस्नानंनकुर्वीत
वर्जयित्वासमुद्रगाइतिछंदोगपरिशिष्टेनदीस्नानस्यनिषेधात् कथंनद्यादुच्यतेसत्यं उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेतस्नानेत
थैवच चंद्रसूर्योपरागेचरजोदोषोनविद्यते इत्यपवादवचनात् नदोषः ततोयथाविधिस्नात्वामाध्यान्हिकंकर्मदेवागातु
विदइत्येतत्प्राकृनिर्वर्त्यसप्तर्षिपूजांवंशाउपठनानंतरंदेवास्तृप्यंतांछंदांसितृप्यंतामित्येवंआचार्यातान्यज्ञोपवीति
नस्तर्पयेयुः आचार्यसहिताः शिष्याः ततः प्राचीनावीतिनोदक्षिणामुखानामगोत्रोच्चारणपूर्वकंस्वांस्वपितृपितामह
प्रपितामहान्तर्पयेयुः अनंतरंस्नानवस्त्रनिष्पीडाचम्यदेवागातुविदइत्यनयर्चासमापयेयुः सावित्रींचतुरनुद्रुत्य
विरताःस्मप्रतिप्रब्रूयुः ततः सावित्रींतत्सवितुरित्यादिताकांचतुःकृत्वोऽनुद्रुत्यपठित्वाविरतास्मइत्याचार्यप्रमुखाः
शिष्याः सर्वेनुब्रूयुः क्षपणंप्रवचनंचपूर्ववत् क्षपणंअनध्ययनंलोमनखानामनिकृंतनंच प्रवचनंअध्याय

दीनां पठनं पूर्ववत् उपाकरणाकालवत् ततस्त्रिरात्रानंतरं शुक्लपक्षेषुछंदांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वंगानि ततःपुनरर्द्धषष्ठमासानर्द्धसप्तमान्वामासानधीत्यएवमेवोत्सर्गंविधायउभाकवीयुवेत्यादिकांऋचंजपित्वात्रिरात्रमेकत्रमवस्थाप्ययथेष्टंविप्रतिष्ठेरन् पृथक्पृथक्गच्छेयुः ततःपुनरुपाकरणकालेउपाकृत्यअध्ययनंयावदुत्सर्गंइतिसूत्रार्थः पुण्याहेलांगलयोजनं प्रथमंकर्षणप्रवृत्तस्यैतत्कर्मोच्यते पुण्याहेउदगयनेशुक्लपक्षादिव्युदासेन चंद्रतारानुकूलेदिवसेलांगलस्यहलस्ययोजनंप्रवर्त्तनं ज्येष्ठयाचंद्रदेवत्या पक्षांतरमाह यद्वात्रपुण्याहेपिज्येष्ठयानक्षत्रेणयुतेलांगलयोजनंक्रतः इंद्रदेवताज्येष्ठायतः इंद्रायत्नाचकर्षिरिति एतच्चमात्पूजाभ्युदयिकश्राद्धपूर्वकं इंद्रंपर्जन्यमश्विनौमरुतउदलाकाश्यपांस्वातिकारींसीतामनुमतिंचदध्नातंडुलैरक्षतैरिष्ट्वानडुहोमधुघृतेप्राशयेत् तत्रइंद्रादीननुमत्यंतान्देवताविशेषान्दध्नातंडुलैरक्षतैः अक्षतायवाइष्ट्वानमोंतैर्नाममंत्रैः बलिहरणेनसंपूज्यअनडुहोवृषभान्षंडादीन्मधुघृतेमिलितेनप्राशयेत् तद्यथा दधितंडुलगंधाक्षतान्पात्रेकृत्वाशुचिराचांतः प्राङ्मुखउपविश्यकृषिक्षेत्रैकदेशेगोमयोपलिप्तेहस्तेनगृहीत्वाइंद्रायनमः पर्जन्यायनमः अश्विभ्यांनमः मरुद्भ्योनमः उदलाकाश्यपायनमः स्वातिकार्यैनमः सीतायैनमः अनुमयैनमः यथामंत्रंत्यागाइदमादिकानमोरहिताः एवमष्टौबलीन्प्राक्संस्थान्दद्यात् ततोबलीवर्दान्

मधुघृतेपात्रेकृत्वातस्मीं प्रत्येकंप्राशयेत्‌लेहयेत्‌ सीरायुंजंतीतियोजयेच्छुनंसुकाफाइतिकृषेचफालंवालभेत् सीरा
युंजंती पनयच्चीवृषभोहलेयोजयेद्दक्षिणोत्तरक्रमेणशूनंशुफलाइत्सनपच्चीभूमिंकृषेत् यद्वाशुनंसुफालाइतिफा
लमभिमृशेत् तल्लिंगत्वान्मंत्रयोःनचाग्न्युपदेशात् नवाएतौयोजनेकर्षणेमंत्रौभवतःकुतःअग्नौअग्निचयनेएनयोःउ
पदेशात्नचअग्निप्रकरणेआम्नानयोस्त्रोपदेशःनवातिदेशःवपनातुद्वंगाश्च इतोपिमंत्रौनभवतःअग्निप्रकरणेवी
जवपनेयेमंत्रायाओषधीरित्याद्याविनियुक्ताःतेषामपिअत्रानुषंगःस्यात्यदिलिंगमात्रेणोपदेशातिदेशाभावेपिनियु
ज्यनेनदावपनमंत्राअपितल्लिंगत्वाद्धिनियोजनीयाभवेयुःनचैतदिष्यतेअग्न्युमभिषिच्याकृष्टतदाकृषेयुःअंग्न्ये
स्वंवलिवर्हे अभिषिच्यगंधमालादिभिर्भूषयित्वाअकृष्टंअविलिखितंतत्क्षेत्रंआकृषेयुःविलिखेयुः ततोब्राह्मणभोज
नमितिलांगलयोजनं इतिसूत्रार्थःअथापरंकर्मांतरं स्थालीपाकस्यपूर्ववद्देवतायजेदुभयोर्व्रीहियवयोःप्रवपन्सी
तायज्ञेचास्थालीपाकस्यचरोःपूर्ववल्लांगलयोजनोक्तदेवताइंद्रादिकाःयजेतकिंकुर्वन्प्रवपन्सीउतिंकुर्वन् कयोःव्री
हियवयोर्व्रीहियवयोर्वपनकाले अत्रस्थालीपाकस्यश्रपणोपदेशाभावात् सिद्धस्योपादानं ततोब्राह्मणभोजनं इति
सूत्रार्थःअथप्रयोगःतत्रप्रथमप्रयोगेमातृपूजाभ्युदयिकानंतरंआवसथ्याग्नौब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांतेतंडुलस्थाने

पूर्वसिद्धंस्थालीपाकमासाद्यप्रोक्षणकालेप्रोक्षेत् तत आज्यभागानंतरंस्थालीपाकेनलांगलयोजनदेवताभ्योजुहुयात्
त्तद्यथा। इंद्रायस्वाहा। इदमिंद्राय तथापर्जन्यायस्वाहा। इदंपर्जन्याय अश्विभ्यांस्वाहा। इदमश्विभ्यां मरुद्भ्यःस्वाहा। इदंमरुद्भ्यः उ
दलाकाश्यपायस्वाहा। इदमुदलाकाश्यपाय स्वातिकायैस्वाहा। इदंस्वातिकायै सीतायैस्वाहा। इदंसीतायै अनुमत्यैस्वाहा।
इदमनुमत्यै ततोग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेतिहुत्वा आज्येननवाहुतीश्चहुत्वाप्राशन ब्रह्मणेदक्षिणादानब्राह्मणभोजनानिकुर्या
त् इतिव्रीहियववपनकर्म। सीतायज्ञेचएताएवदेवताः स्थालीपाकेनयजेत् इत्यतिदेशः अथातःश्रवणाकर्म अथेदानींआ
वसथ्याग्निसाध्यकर्मणांप्रकृतत्वात् श्रवणाकर्मोच्यतइतिशेषः श्रावण्यांपौर्णमास्यां तच्चश्रावणमासस्यशुक्लपंचदश्यां
कर्त्तव्यं स्थालीपाक ॥ श्रपयित्वाक्षतधानाश्चैककपालंपुरोडाशं स्थालीपाकंचरुं अक्षतधानाः अक्षतानांसतुषाणांय
वानांधानाः अक्षतधानाः अक्षतधानाः ताश्चश्रपयित्वाएककपालंएकस्मिन्कपालेश्रप्यतइत्येककपालंतंपुरोडाशंच
श्रपयित्वेत्यनुषज्यते अन्यथातद्भूतोपादानंस्यात् अतश्चधानापुरोडाशयोः श्रपणोपदेशात् भर्जनकपालयोरपिआसाद
नप्रोक्षणेभवतः अर्थवत्ताप्रोक्षणमविशेषेणोपदिश्यते धानानांभूयसींपिष्ट्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोत्यपश्वेतयदाज
हिपूर्वेणचापरेणचसमन्तच्चारुणीरिमाःप्रजाःसर्वाश्चराजबांधवैःस्वाहा नवैःश्वेतस्याध्याचारेहिददर्शकंचन श्वेतायवैदर्व्यायनमः ॥

स्वाहेति धानानां भर्जितानां यवानां मध्ये भूयसीः वह्वीः पिष्ट्वा सक्तुत्वमापाद्य आज्यभागौ हुत्वा अपश्वेतपदाजहि नैवेश्वेतस्या
भ्याचार इति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां प्रतिमंत्रं द्वे आज्याहुती जुहोति स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षा
भ्यश्चेति अनंतरं स्थालीपाकस्य चरोश्च तस्य आहुतीर्जुहोति यथा विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः धानावंतमिति धा
नानां धानावंतं करंभिणमित्यनयर्चा धानानामेकामाहुतिं जुहोति घृताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहोत्याग्नेयपांडुपार्थिवानां स
र्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवायवांतरिक्षाणां सर्पाणामधिपतये स्वाहा अतिभूः सौर्यादिव्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहे
ति घृतेन आज्येन अक्ताः अभिघारिताः घृताक्ताः तान्सक्तून्सर्पेभ्यः आग्नेयपांडुपार्थिवेत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं एकैकामेव
तिस्र आहुतीर्जुहोति सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ततः एककपालं पुरोडाशं सर्वहुतं यथा भवति तथा ध्रुवाय
भौमाय स्वाहेत्यनेन मंत्रेण जुहोति ततः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः स्विष्टकृद्धोमः प्राशनांते सक्तूनामेकदेशं शूर्पे न्युप्योपनि
ष्क्रम्य वहिः शालायां स्थंडिलमुपलिप्योल्कायां ध्रियमाणायामंतरागतेत्युल्कावाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयेति प्राशनांते सं
स्रवप्राशनानंतरं सक्तूनां एकदेशं वलित्रयपर्याप्तं शूर्पे शरेषीकावंशान्यतममये इच्छापारिमाणे न्युप्य कृत्वा उपनिष्क्रम्य शा
लायाः सकाशान्निर्गत्य वहिः अंगणे स्थंडिलं भूमिं स्वयमेव गोमयेनोपलिप्य अत्र सर्पानवनेजयतीत्यस्याः क्रियायाः उपलेप

नक्रियायाश्चएककर्तृकत्वेनपूर्वकालीनस्योपलेपनस्यल्यबंतत्वं समानकर्तृकयोः पूर्वकालेपाणिनिनाल्यप्स्मरणा
त्तेनअत्रस्थंडिलस्यस्वपपूर्वमुपलेपनं उल्कायांध्रियमाणायांज्वलतिकाष्ठेन्येनध्रियमाणेमातरागमतआवसथ्यस्य
ममचअंतरालेमागच्छतइत्युक्त्वाअभिधायवाग्यतोमौनीसर्पान् आग्नेयपश्वेत्तअभिभूरित्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः अवनेनिक्ष्व
इत्येतदंतैः प्राक्संस्थानवनेजयति अवनिक्तान्स्रुचीन्करोति यथावनिक्तंदर्भोपघातं सक्तून्सर्पेभ्योबलिं हरत्याग्नेयेत्या
दिअधिपतएषतेबलिरितियथावनिक्तंयेषुदेशेषुअवनेजनंकृतंयथावनिक्तंमनतिक्रम्येत्यर्थः दर्वीप्रादेशमात्राअंगु
ष्ठपर्वविस्तीर्णायापालाशाद्यन्यतमयज्ञियवृक्षोद्भवयाउपघातंउपहत्योपहत्यगृहीत्वागृहीत्वाआग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मं
त्रैः एषतेबलिरित्येतदंतैः प्रतिमंत्रंसर्पेभ्योबलिंहरतिददाति उपघातमितिणमुल्प्रत्ययांतः उपपूर्वोहंतिर्ग्रहणार्थः अथ
स्रुवेणोपहत्याज्यमितिवत् अवनेज्यपूर्ववत्कंकतैः प्रलिखत्याग्नेयेत्यादिप्रलिखस्वेत्यंतं अवनेज्य अवनेजनंदत्वाकथं
पूर्ववत्कंकतैर्वैकंकतीयैः प्रादेशमात्रैः त्रिभिरेकतोदंतैः समुच्छ्रितैः आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः प्रलिखस्वेत्यंतैर्यथासं
ख्यंप्रतिबलिंप्रलिखतिकंडुयति अंजनानुलेपनं स्रजश्चांजस्वानुलिंपस्वस्रजोपिनह्यस्वेति अंजनंकज्जलंलौ
किकदीपजंत्रैककुदंसौवीरंवाइतिप्रसिद्धंवाअनुलेपनंसुरभिचंदनादिस्रजः पुष्पमाला आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रै

अंजस्वअनुलिंपस्वस्रजोपिनह्यस्वेत्येतैः प्रतिमंत्रंप्रतिवलिहरणमेकैकंयथाक्रमंददाति सक्तुशेषꣳस्थंडिलेन्युप्योदपा
त्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोस्तुसर्पेभ्यइतितिसृभिः सक्तुशेषंयच्छूर्पेन्युप्यानीतंवल्यर्थंवलिदानायोपलिप्तेकदेशेन्युप्य
शूर्पेणैवक्षिप्त्वाउदपात्रेणाजलपात्रेणाउपनिनीयप्रवाह्यनमोस्तुसर्पेभ्यइतितिसृभिर्ऋग्भिः सर्पानुपतिष्ठते वल्यभिमुख
स्तिष्ठन्प्राङ्मुखस्तिष्ठन्स्तौतिसयावत्कामयेतनसर्पाअभ्युपेयुरितितावत्संततयोदधारयानिवेशनंत्रिःपरिषिंचन्परीपा
द्यश्वेतपदाजजहीतिद्वाभ्यांसः गृहपतियावत्तयावंतंदेशंसर्पाःनागाःनाभ्युपेयुर्नसंचरेयुः इतिकामयेतइच्छेत् तावंतं
देशंसंततयाअनवच्छिन्नयाउदधारयासलिलधारयानिवेशनंगृहंपरिषिंचन्त्रिःपर्यायात्त्रीन्वारान्गृहस्यसमंतात्
प्रादक्षिण्येनपरिक्रम्यगच्छेत् कथंअपश्वेतपदाजहीतिद्वाभ्यांमंत्राभ्यां दर्वींसूर्पंप्रक्षाल्यप्रतप्यप्रयच्छति दर्वींपूर्वोक्तांशू
र्पंचप्रक्षाल्यप्रक्षालयित्वाप्रतप्यसक्तूनापयित्वासन्निधानादुल्कायामेव प्रयच्छतिददातिउल्काधारायसन्निधानादेव द्वारदे
शेमार्जयंतआपोहिष्ठेतितिसृभिर्ऋग्भिः द्वारदेशेशालायाद्वारेआपोहिष्ठेतितिसृभिःऋग्भिःब्रह्मयजमानोल्काधारामार्ज
यंतेअद्भिरात्मानमभिषिंचंतिब्रह्मयजमानोल्काधाराःबहुबचनोपदेशात् अनुगुप्तमेतꣳसक्तुशेषंनिधायततोस्तमिते
स्तमितेग्निंपरिचर्यदर्व्योपघातꣳसक्तून्सर्पेभ्योवलिꣳहरेदाग्रहायण्याः एतंप्रकृतंसक्तुशेषंहोमावशिष्टान्सक्तून्अन्यग्

प्तं सुरक्षितं यथा भवति तथा निधाय स्थापयित्वा ततस्तस्मात् श्रवणाकर्मकालात् प्रभृति अस्तमिते सूर्ये प्रतिदिनं अग्निं
आवसथ्यं परिचर्य सायंहोमेन आराध्य दर्व्योपघातं शूर्पेत्युप्तान् सक्तून् सर्पेभ्य उक्तप्रकारेण बलिं हरति किमवधि आग्रहा
यण्याः आग्रहायणीपौर्णमासीं यावत् अथवा आग्रहायणीशब्देन तत्कालावधिकं आग्रहायणीकर्म लक्ष्यते तत्र हि ब
लीनामुत्सर्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् भाष्यकारस्तु नत्त इति तेभ्यः सक्तुभ्यः दर्व्योपहृत्यो पहत्यास्तमिते अग्निपरिचरणं कृत्वा ब
लिं हरेदाग्रहायणीं यावदित्याह स्म बलिहरणं च अवनेजनदानप्रत्यवनेजनैः कंकतविलेखनं नैखतं हरंतं नान्तरेण गच्छेयुः
तं गृहपतिं बलीन् हरंतं आवसथ्याग्निं च अंतरेण मध्येन गच्छेयुः प्राणिनः ततः श्वादयोऽपि अलं निवार्याः दर्व्याचमनं प्रक्षा
ल्य निदधाति दर्व्याः आचमनं मुखप्रक्षाल्य निदधाति स्थापयति प्रत्यहं दर्वीमुखप्रक्षालनोपदेशात् शूर्पप्रक्षालनाभा
वः धानाः प्राश्नंत्यसंस्यूताः धानाः भर्जितान् यवान् प्राश्नंति भक्षयंति बहुबचनोपदेशात् ब्रह्मयजमानोल्काधारणः
कथंभूताः असंस्यूताः दंतैरलग्नाः अचर्वयित्वा इत्यर्थः ततो ब्राह्मणभोजनं इति सूत्रार्थः अथ प्रयोगः तत्र श्रावणपू
र्णिमायां श्रवणाकर्म तस्य प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधाय आवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् यथा ब्रह्मोपवे
शनादिप्राशनांते अयं विशेषः चरुस्थाल्यानंतरं भर्जनकपरं ततः एकं कपालं नयातंदुलानंतरं यवान् ततस्तंदुलपिष्टान्या

सादयेत् प्रोक्षणाकालेयथासादितंप्रोक्षेत् उपकल्पयतिच दृषदुपलेशूर्पौउदपात्रंदर्व्वीकंकतत्रयंअंजनं अनुलेपनं
स्रजश्चेतिततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणीनिधानांतेचरुदेशस्यात्तरतोभर्जनमधिश्रित्यतदुत्तरतः कपालमुपधायआ
ज्यंनिरूप्यचरुपात्रेप्रणीतोदकासेचनपूर्वकंतंदुलप्रक्षेपंकृत्वाप्रणीतोदनपिष्टानिसंपूयपुरोडाशंकृत्वाब्रह्मद्वारा
आज्यमधिश्रित्यस्वयंचरुमन्येनभर्जनेयचानपरेणैककपालेपुरोडाशमधिश्रित्यपुरोडाशंप्रथयित्वायावत्कपालेसर्वे
षांपर्यग्निकरणंकुर्यात् ततःस्रुवंसंस्कृत्याज्यमुद्वास्यचरुंचोद्वास्याज्यस्योत्तरतःस्थापयित्वाधानाउद्वास्यचरोरुत्तरतोनि
धायपुरोडाशमुद्वास्यधानानामुत्तरतःस्थापयेत् ततआज्योत्पवनावेक्षणप्रोक्षण्युत्पवन निकृत्वाधानानांभूयसी
धानादृषदुपलाभ्यांपिष्ट्वाअल्पाःपृथक्स्थापयित्वाघृतेनसक्तून्अक्त्वापमयनकुशादानाद्याज्यभागांतंकर्मकुर्या
त् ततःआज्येनअपश्वेतपदाजहिपूर्वेणचापरेणच सप्तचवारुणीरिमाःप्रजाःसर्वाश्चराजबांधवैःस्वाहेति इदंश्वेत
पदेइतित्यागंविधाय नवैश्वेतस्याभ्याचारेहिदर्शनकंचन श्वेतायवैदर्व्यायनमःस्वाहेतिमंत्रेणद्वितीयामाहुतिंहुत्वा
इदंश्वेतायवैदर्व्यायेत्युक्त्वास्थालीपाकेनचतस्रआहुतीर्जुहोति तद्यथा विष्णवेस्वाहा इदंविष्णवे श्रवणायस्वाहाइदंश्रव
णायश्रावण्यैपौर्णमास्यैस्वाहाइदंश्रावण्यैपौर्णमास्यैस्वाहा इदंश्रावण्यैपौर्णमास्यै वर्षाभ्यःस्वाहाइदंवर्षाभ्यःइतिअथधा

नावंतं करंभिणमित्यृचा धानानामेकाहुतिं हुत्वा इदमिंद्रायेत्युक्त्वा सक्तूनामाहुतित्रितयं जुहुयात् यथाग्नेयपांडुपार्थिवा
नांꣳसर्प्पाणामधिपतये स्वाहा इदंशब्दयुक्ताः स्वाहाकाररहितोयमत्र एव त्यागः त्रिष्टुभ्श्वेतवायवांतरिक्षाणांꣳसर्पाणाम
धिपतये स्वाहा अभिभूः सौर्यदिव्यानांꣳसर्पाणामधिपतये स्वाहा ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति सर्वं पुरोडाशं स्रुवे कृत्वा जुहुयात् इदं
ध्रुवाय भौमायेति त्यक्त्वा चरुधानासक्तुभ्य उत्तरतः किंचित्किंचिदादाय स्विष्टकृतं विधाय महाव्याहृतिहोमसंस्रवप्राशनं ब्रह्मणे द
क्षिणादानांतं कुर्यात् अथ हुतशेषसक्तूनामेकदेशं शूर्पे प्रक्षिप्यादायोदपात्रं दर्वीं कंकतत्रयांजनानुलेपनस्रजश्च शालापा
वहिर्निष्क्रम्य ब्रह्मणा उल्काधारेण सह स्वांगणे हस्तमात्रं स्थंडिलं स्वयमुपलिप्य लौकिकाग्न्युल्कायां ध्रियमाणायां मांतरेणगम
तेति प्रैषमुच्चार्य वाग्यतः स्थंडिले उदपात्रमादायाग्नेयेत्यादिना अधिपतेऽवनेनिक्ष्वेत्यंतेन एकत्रावनेजनार्थं जलं दत्वा श्वेतवाय
वेत्यादिना अधिपतेऽवनेनिक्ष्वेत्यंतेन द्वितीयं अभिभूः सौर्येत्यादिना तथैव तृतीयं सर्पानवनेजयति ततोऽवनेजनस्थानेषु अवनेज
नक्रमेण एतैरेव मंत्रैरेष ते बलिरित्यंतैस्त्रिभिः प्रतिमंत्रं बलिं हरति ततः पूर्ववदवनेज्य कंकतत्रयेण प्रलिखस्वेत्यंतैः एतैरेव मंत्रैः
प्रतिबलिं प्रतिमंत्रं प्रलिखति ततो आंक्ष्वेत्यंतैरुक्तमंत्रैः प्रतिबलिं प्रतिमंत्रं अंजनं ददाति तथैवानुलिंपस्वेत्यनुलेपनं एवमेव
स्रजो नह्यस्वेति पुष्पमालां दत्वा सक्तुशेषं स्थंडिले क्षिप्त्वा उदपात्रजलेन प्रक्षाल्य नमोस्तु सर्वेभ्य इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पा

गृ·सू· त्तिष्ठन्नुपतिष्ठते ततः सगृहपतिरेतावंतं देशं सर्पा न प्रविशेयुरिति यावत्कामयेत् तावंतं देशं संततोदकधारया त्रिः परिषिं
भा·ह· चन् गृहं परीयात् अपश्वेतपदा जहीति पूर्वोक्तमंत्राभ्यासकृत् द्विस्तूष्णीं ततो दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्योल्कायां सकृत्प्रतप्योल्का
८५ धारायां प्रयच्छति अथ शालाद्वारि आपो हि ष्ठेति ऋचेन ब्रह्मयजमानोल्काधाराः मार्जयेत जलेनात्मानं ततो धानाः प्राश्नंति
ब्रह्मयजमानोल्काधारा अनवखंडयंतः ततो ब्राह्मणभोजनमेतावच्छ्रवणाकर्म· अथ प्रत्यहबलिहरणप्रयोगः सक्तुशेषं
सुगुप्ते भांडे स्थापयितान्ततः स्तमिते शूर्पे कृत सायंहोमः शूर्पे सक्तु दर्वीकं कतत्रयं निधायोदपात्रं गृहीत्वा सोल्काः शालाया
वहिः सूपलेपनादि परिलेखनांतं वलिहरणं अनुदिनं पूर्ववत्कुर्यात् आग्रहायणीं यावत् मांनरागमतेति प्रेषाभावेपि कश्चिन
अंतरेण न गच्छेत् दर्वीमुखमेव प्रक्षालयेदिति अहरहर्वलिदानविधिः प्रोष्ठपद्यामिंद्रयज्ञः प्रोष्ठपदी भाद्रपदी प्रकरणात्
पौर्णमासी तस्यां इंद्रयज्ञनामधेयं कर्म भवति औपासनाग्नौ पायसमैंद्रं श्रपयित्वाऽपूपांश्च पायसं पयसा सिद्धं चरुं ऐंद्रं इं
द्रदेवत्यं श्रपयित्वा यथाविधि पत्न्या अपूपाश्च चतुरः श्रपयित्वा तांश्च चतुरः प्रतिदिशं स्तरणार्थं हि हैनैंद्रमित्यनेन न देवतातद्धि
तेन इंद्राय स्वाहेति होमस्य मंत्रांतरस्य चानुक्तत्वात् अत्र पायसश्रवणापदेशात् पयश्च प्रणीयते अपूपैस्तीर्त्वाज्यभागाविष्ट्वाज्या रामः
हुतीर्जुहोतींद्रायेंद्राण्या अजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रोष्ठपदाभ्यश्चेति अपूपैः प्रतिदिशमग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यभागौ हु ८५

त्वाइंद्रायेत्यादिभिःस्वाहांतैःपंचभिर्मंत्रैःप्रतिमंत्रंपंचाहुतीर्जुहोति अत्रानुक्तोपिपायसेनइंद्रायस्वाहेत्येकाहुतिर्होमः
अन्यथापायसश्रवणमदृष्टार्थंस्यात् प्राशनांतेमरुद्भ्योबलिंहरत्यहुतादोमरुतइतिश्रुते ततःस्विष्टकृदादिप्राशनांतेम
रुद्भ्यःएकोनपंचाशत्संख्येभ्योदेवताभ्यःबलिंददाति ननुमरुतांदेवतात्वेसतिकथंहोमसंबंधरहितत्वबलिदानार्हत्वंच
श्रृणुअहुतादोमरुतइतिश्रुतेःअहुतमदंतीत्यहुतादःमरुतादेवाःइतिश्रुतेःवेदवचनात् आश्वत्थेषुपलाशेषुमरुतोश्व
त्थेषुतस्थुरितिवचनात् मरुद्भ्योबलिंहरतीत्युक्तंतस्याधिकरणमुच्यते अश्वत्थस्यइमानिआश्वत्थानितेषुपिप्पलोद्भ
वेषुपात्रेषुबलिंहरतीतिशेषःननुबलिहरणंभूमौअन्यत्रदृश्यते इहकस्मादश्वत्थपत्रेष्वितिशंकतेआह मरुतःशुक्र
ज्योतिप्रभृतयःयस्मात् अश्वत्थेतस्थुःस्थितवंतःइतिवचनात् श्रुतेःशुक्रज्योतिरितिप्रतिमंत्रंविमुखेनचमनसानामा
न्येषामेतानीतिश्रुतेःमंत्रापेक्षायामाह शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिर्मंत्रैःनमस्कारांतैःप्रतिमंत्रंविमुखेनचउग्रश्चभीमश्चेत्येव
मादिनाअध्येतृप्रसिद्धेनमनसामनोव्यापारेणबलिंहरतीतिशेषःकुतःएभिर्मंत्रैर्बलिहरणं एषांमरुतांएतानिशुक्रज्यो
तिश्चचित्रज्योतिश्चेत्येवमादीनिविक्षिपइत्येतानिनामानिइतिश्रुतेःवेदवचनात् इंद्रंदैवीरितिजपति बलिहरणांतेइंद्रंदैवी
रित्येतामृचंजपति ततोब्राह्मणभोजनमितिसूत्रार्थःअथप्रयोगःभाद्रपदपौर्णमास्याप्रथमप्रयोगेमातृपूजापूर्वकमा

भ्युदयिकं विधायावसथ्याग्नौ इंद्रयज्ञारंभकर्मकुर्यात् तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांते विशेषः सक्षीरं प्रणयनं मूलेदे
शेपयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत् उपकल्पनीयानि तंडुलपिष्टं समाश्वत्थपर्णानि ततआज्यनिर्वापानंतरं प्रणीताभ्यः
क्षीरमुत्सिच्य चरुपात्रे तंडुलान्प्रक्षिप्य प्रणीतोदकेन पिष्टं संपूय चतुरोपूपान्निर्मायाज्यमधिश्रित्य तदुत्तरः कर्परे चतुरोपू
पानधिश्रयति आसादनक्रमेणोद्वासनादि ततउपयमनकुशादानात्पूर्वं अपूपैः अग्नेः पुरस्तात् दक्षिणतः पश्चिमतः
उत्तरतश्च एकैकेन परिस्तरणं कृत्वाज्यभागांते पंचाज्याहुतीर्जुहोति इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राण्यै स्वाहा इदमिंद्राण्यै अजायै
कपदे स्वाहा इदमजायैकपदे अहिर्बुध्न्याय स्वाहा इदमहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यः स्वाहा इदं प्रोष्ठपदाभ्यः ततः पायसेनइं
द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमिंद्रायेति त्यक्त्वा पायसेनैव स्विष्टकृद्धोमं विधाय महामाहृत्यादिहोमसंस्रवप्राशनद
क्षिणादानानि कुर्यात् अथाग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि प्रागग्राणि सप्ताश्वत्थपत्राणि निधाय तेषु मरुद्भ्यो बलीन्हरति पा
यसशेषं स्रुवेणादायादाय शुक्लज्योतिरित्येवमादिभिः षड्भिर्मंत्रैर्नमस्कारांतैरुग्रश्च भीमश्चेत्येतेनैव सप्तमेन च मनसोच्चा
रितेन च प्रतिमंत्रं सप्तसु पत्रेषु यथाक्रमं स्पष्टार्थं प्रयोग उच्यते त्यागस्तु शुक्रज्योतिश्चेत्यारभ्य ऋतपाश्चात्यंहानमः
इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते शुक्राय ऋतपसे त्यंहसे च ईदृङ्चान्यादृङ्इत्यादि सभरानमः इदमीदृशे

अन्यादृक्षेसदृक्षेप्रतिसदृक्षेमितायसंमितायसरभसेच ऋतश्चेत्यादिविधारयेनमः इदमृतायसत्यायध्रुवायधरुणायधर्त्रे
विधारयायच ऋतादित्यारभ्यगणोनमः इदमृतजितेसत्यजितेसेनजितेसुषेणायअंतिमित्रायदूरेअमित्रायगणायच इदृक्षास
इत्यारभ्ययज्ञेअस्मिन्नमः इदमीदृक्षेभ्यः एतादृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्योमितेभ्यः संमितेभ्यः सभरेभ्योमरुद्भ्यश्च स्वतवांश्चेत्या
दिउज्जेषीनमः इदंस्वतवसेप्रघासिनेसांतपनायगृहमेधिनेक्रीडिनेशाकिनेउज्जेषिणेच उग्रश्चेत्यारभ्यविक्षिपःस्वाहानमः
मनसाइदमुग्रायभीमायध्वांतायधुनयेसासहूभियुग्वनेविक्षिपायचेत्यपिमनसाततइंद्रंदैवीरित्येतामृचंजपतियजमानः
ततोब्राह्मणभोजनमिति आश्वयुज्यांपृषातकापृषातक्काइतिसंज्ञकंकर्मभवति पृषातकाआश्वयुज्यांपौर्णिमायाभवति
पायसमैंद्रंश्रपयित्वादधिमधुघृतमिश्रंजुहोतिसूत्रे तत्रऐंद्रंइंद्रदैवत्यंपायसंचरुंसंसाध्यदधिमधुघृतैर्मिश्रंकृत्वाआव
सथ्याग्नौजुहोति केभ्यइत्याह इंद्रायेंद्राण्याअश्विभ्यामाश्वयुज्यैपौर्णमास्यैशरदेचेति इंद्रायेत्यादिभिःपंचभिर्मंत्रैःस्वाहा
कारांतैःप्रतिमंत्रंपंचाहुतीर्जुहोति यथामंत्रवर्णत्यागः प्राशनांतेदधिपृषातकमंजलिनाजुहोत्यूनमेपूर्यतांपूर्णम्मेमाव्य
गात्स्वाहेतिततः स्विष्टकृत्प्रभृतिप्राशनांतेदध्नापृषातकंपृषदाज्यंदधिपृषातकंपृषदाज्यंदधिपृषातकमंजलिनाऊनम
इत्यादिनामंत्रेणजुहोति पृषदाज्यंघृतेदधिप्रक्षेपाद्भवति दधिमधुघृतमिश्रममात्याअवेक्षंतआपात्विंद्रइत्यनुवाकेनततो

दधिमधुघृतमिश्रंहुतशेषंपायसंअमात्या अमाचगृहंतत्रभवाअमात्यायजमानस्यगृह्याः भ्रातृपुत्रादयः आयातिंद्रोवस
उपनइत्यारभ्ययूयंपातस्वस्तिभिःसदानइत्यंतेनअनुवाकेनापेक्षितेपशंपति मातृभिर्वत्सानसꣳसृजताꣳरात्रितां अश्वयु
जीसंबंधिनीरात्रिंवत्सान् मातृभिर्जननीभिर्धेनुभिःसꣳसृज्यसंसृष्टान्कृत्वातां रात्रिमितिकालाध्वनोरत्यंतसंयोगेइत्युपप
दविभक्तिःद्वितीयातेनसंध्यायां वत्सान्सꣳसृज्यसकलांरात्रिंनवध्नीयात् आग्रहायणींचनकेवलंनामेवरात्रिंवत्ससंसर्गः
आग्रहायणींचमार्गशीर्षसंबंधिनीमपिरात्रिं ततोब्राह्मणभोजनमितिसूत्रार्थः अथप्रयोगः तत्रआश्वयुज्यांपौर्णमा
स्यांपृषातकाख्यंकर्मभवति तद्यथा प्रथमप्रयोगेमातृपूजाभ्युदयिकपूर्वकंआवसथाग्नौब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांते
विशेषः सक्षीराःप्रणीताःप्रणयेत् दधिमधुनीउपकल्पयेत् प्रणीताक्षीरेणपायसंश्रपयेत् ततउपयमनकुशा
दानादर्वीकृपायसेदधिमधुघृतानिश्रावयेत् आज्यभागानंतरंदधिमधुघृतमिश्रेणपायसेनइंद्रायस्वाहा इद
मिंद्रायेप अग्निभ्याꣳस्वाहा इदमग्निभ्यां आश्वयुज्यैपौर्णमास्यैस्वाहा इदमाश्वयुज्यैपौर्णमास्यै शरदेस्वाहा इदंश
रदे एवंपंचाहुतीर्हुत्वाततः एवपायसात्स्विष्टकृतंहुत्वामहाव्याहृत्यादिदक्षिणादानांतेस्थाल्याज्यंदधिआसिच्य
पृषदाज्यंकृत्वाअंजलिनादायजनंमेपूर्यतांपूर्णमेमाव्यगात्स्वाहेतिमंत्रेणकामाहुतिंजुहोति इदमग्नये ततोदधिमधुघृ

नमिश्रंहुतशेषंपायसंअमात्याःपुत्रादयःआयातिंद्रइत्यनुवाकेनयूयंपातस्वस्तिभिःसदानइत्येतेनअवेक्षंते ततोब्राह्मणभोजनंकृतेतत्कर्मांगतयाब्राह्मणमेकंभोजयिष्ये अथसीतायज्ञः अथेदानींसीतायज्ञकर्मव्याख्यास्यतइतिशेषः तत्रकृषिप्रवृत्तऔपासनिकोधिक्रियते व्रीहियवानांयत्रयत्रयजेततनोयंस्थालीपाकंश्रपयेत् तत्रसीतायज्ञेव्रीहयश्चयवाश्चव्रीहियवास्तन्मध्येयत्रयत्रयस्मिन्यस्मिन्व्रीहिकालेयवकालेवायजेतसीतायज्ञेनतन्मयंव्रीहिमयंव्रीहिकालेयवमयंयवकालेस्थालीपाकंचरुंश्रपयेत् कामादीजानोन्यत्रापिव्रीहियवयोरेवान्यतरंस्थालीपाकंश्रपयेत् कामात्इच्छातः अन्यत्रापियक्षादिप्रभृतिषुईजानोयागंकुर्वन्व्रीहियवयोरेवअन्यतरंएकतरंस्थालीपाकंश्रपयेत् नपूर्वचोदितत्वात्संदेहः अत्रव्रीहियवयोरन्यतरस्ययागमात्रसाधनद्रव्यत्वेनसंदेहःकुतःपूर्वचोदितत्वात्पूर्वोपदिष्टत्वात् कुत्रेतिचेत् व्रीहीन्यवान्वाहविषिइत्यत्रकल्पेअतोनसंदेहःकुतःपूर्वचोदितत्वात् पूर्वोपदिष्टत्वात् कुत्रेतिचेत् व्रीहीन्यवान्वाहविषिइत्यत्रकल्पे अतोनसंदेहःअसंभवाद्धिनिवृत्तिः ननुयावस्यचरोर्विनिवृत्तिर्दृश्यते कथमन्यतरंस्थालीपाकंश्रपयेदितिचेत् उच्यते यावस्यतरोर्यानिवृत्तिःसाअसंभवात्नशास्त्रात् अतोनापिअसंभवविनिवृत्तस्ययावस्यचरोःप्रतिप्रसवःयतःसामान्यशास्त्रविहितंक्वचिच्छास्त्रान्तरेणप्रतिषिद्धंपुनर्विधीयमानंहिप्रतिप्रसवमुच्यते इदंत्वसंभवात्प्रतिषिद्धंकथमसंभवइतिचेत् अनवस्रावितान्तरोष्मप

केईषदसिद्धेतंडुलपाकेचरुशब्दप्रयोगप्रत्ययात् अतोवाचनिकोपावस्थालीपाकोयत्रतत्रगुलिकाभिःसंपाद्यते यत्रपुनर्वि
कल्पःतत्रासंभवाद्विनिवृत्तिरिति क्षेत्रस्यपरस्तादुत्तरतोवाप्रचौदेशेकृष्टफलानुपरोधेनक्षेत्रस्यसस्यवतःपुरस्तात्पूर्वस्यांदि
शिउत्तरतोवाउदीच्यांवाप्रचौअमेध्यद्रुमरहितेदेशेकृष्टेफालेनविलिखिते फलस्यसस्यस्यअनुपरोधःअबाधःफलानुरो
धेनसीतायज्ञःकर्तव्यःग्रामेचोभयसंप्रयोगात् यद्वाग्रामेकर्तव्यःकुतःउभयसंप्रयोगात् उभयंक्षेत्रंग्रामश्चसंप्रयोक्तंअ
धिकरणतयासंबद्धुंशक्यतेफलानुपरोधेनकृष्टत्वेनवा पुरस्तादुत्तरतोवाप्रचौदेशे कृष्टइतिग्रामस्यापिविशेषणत्वेनसंबध्यते
अविरोधात् ननुक्षेत्रग्रामयोःएकतरोपादानेनअन्यतरस्यबाधःप्रसज्येत ततोविरोधइतिचेत् नअविरोधान्नविरोधः
अविरोधस्तस्मादविरोधस्तस्मादविरोधाद्विकल्पादेकतरोपादानेनदोषः व्यवस्थासंभवेहि अष्टदोषदुष्टोपिविकल्पः
आश्रीयतेन्यायविद्भिः यत्रश्रपयिष्यन्नुपलिप्तउद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधायतस्मिन्नग्नौदर्भैस्तीर्त्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती
र्जुहोतियत्रक्षेत्रेग्रामेवाचरुंश्रपयिष्यन्भवतिश्रपयितुमिच्छन्भवति तत्रउपलिप्तेगोमयोदकेनउद्धृतेस्फ्येनोल्लिखितेअ
वोक्षितेमणिकोदकेनसिक्तेअग्निमावसथ्यंस्थापयित्वा अत्रपुनरुपलेपनाद्युपदेशःदृष्टेपिप्राप्त्यर्थःनपुनःपरिसमूह
नोद्धरणनिवृत्त्यर्थःतस्मिन्नग्नौदर्भैस्तीर्त्वानेव्रीहिभिर्यवैर्वाग्निमिश्रामिलितादर्भास्तैस्तस्मिन्नग्नौदर्भैः अग्निंस्तीर्त्वापरिस्तीर्य

आज्यभागयागानंतरं वक्ष्यमाणमंत्रैः पृथिवी द्यौरित्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः क्रमेण पंचाज्याहुतीर्जुहोति स्थालीपाकस्य जुहोति
सीतायै जयायै शमायै भूत्यै इति मंत्रवत्प्रदानमेकेषां स्थालीपाकस्य इत्यवयवलक्षणा षष्ठी तेन स्य सीताद्याभ्यश्चतसृभ्यो देव
ताभ्यश्चतस्र आहुतीः क्रमेण तन्नामभिरेव चतुर्थ्यंतैः स्वाहाकारांतैश्च जुहोति एकेषामाचार्याणां मते मंत्रवदेव प्रधानं
होमः न स्वाहाकारः किं कारणं आह स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः जुहोतयः इति
श्रुतेः श्रुतौ श्रौते कर्मणि स्वाहाकारप्रदानत्वं इदं तु स्मार्तकर्म नानुवषट्कारेण चादेवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति सामान्यवचनात् गा
र्ह्येऽपि प्रवर्तनामिति चेत् न चात्र वषट्कारस्य प्रवृत्तिः किमिति याज्यापुरोनुवाक्यावत्त्वे वषट्कारस्य प्रवृत्तिरिति याज्यापुरोनुवा
क्यात्वे वषट्कारस्य श्रवणात् तेन सहपाठाच्च स्वाहाकारोऽप्यत्र निवर्तते न विनिवृत्तिः मंत्रवत्प्रदानमित्येतस्य पक्षस्य विनि
वृत्तिः निरासः अप्रवृत्तिः कुतः स्मार्तेऽपि कर्मणि स्मृतिकारैः स्वाहाकारस्य विधानात् यथाहच्छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः
स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसां हंतकारो मनुष्याणां स्वधाकारः स्वधाभुजामिति अथ सीतायज्ञे चेत्येनेन सूत्रेण
निर्दिष्टाभ्यो लांगलयोजनदेवताभ्यः तद्भूतोपात्तस्थालीपाकेनास्मिन्नवसरे जुहुयात् कुतः तत्स्थालीपाकहोमाधिकारात्
ततः स्विष्टकृदादि स्तरणशेषकूर्चेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिं हरति पुरस्ताद्यन आसत इत्यादि तत्र पुरस्ताद्य इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मं॰

श्चैस्तरणशेषभावउपसर्जनत्वंगताःप्राप्ताःतएवकुशास्तेषुस्तरणकुशेषुवलिंहरन्तिकेभ्यःसीतागोप्तृभ्यःसीतालांगलपद्धतीः
गोपायंतिपालयंतियेतेसीतागोप्तारस्तेभ्यःस्तरणशेषकूर्चाप्राच्यादिषुचतसृषुदिक्षुयथालिंगं प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण
चपूर्ववद्बलिकर्म प्रकृतात्प्रधानदेवतासंबंधिनोव्रीह्याद्यावाद्यःस्थालीपाकात् अन्योयःसिद्धोपात्तश्चरुस्तस्मान्स्यात्तेनाज्य
शेषेणच पूर्ववत्लांगलयोजनवत् वलिकर्म इंद्रपर्जन्यादिभ्योवलिहरणंकर्तव्यं स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात्स्त्रिय
श्चभार्यादिकाःउपयजेरन् वलिकर्मणानाभ्यएवदेवताभ्यःपूजांकुर्युःकृतएवतत् आचरितत्वात् प्राचीनाभिस्त्रिभिः
वलिकर्मणःकृतत्वात् संस्थितेकर्मणिब्राह्मणान्भोजयेत् संस्थितेसमाप्तेसीतायज्ञाख्येकर्मणिब्राह्मणान्विप्रान्त्रिप्र
भृतीन्भोजयेत् आशयेद्भक्ष्यभोज्यादिभिःद्विरुक्तिरत्रकांडसमाप्तिनिबंधना इतिसूत्रार्थःअथप्रयोगः अथसीतायज्ञः
कृषिंकुर्वतःसाग्नेःव्रीहिनिष्पत्तिकालेयवनिष्पत्तिकालेचभवति तत्रप्रथमप्रयोगेमातृपूजाभ्युदयिकेभवतःअनंत
रंक्षेत्रस्यपूर्वतउत्तरतोवाकृष्टेशुचौदेशेयत्रसस्यानिनवपंतितत्रेदंकर्मकुर्यात् यद्वाग्रामेपूर्वतउत्तरतोवाशुचिदे
शस्यकर्षणंविधायतत्रकर्तव्यं एवंदेशद्वयान्यतरेदेशेपंचभूसंस्कारान्कृत्वाऔपासनाग्निमुपसमाधायब्रह्मोप
वेशनादिकुर्यात् तत्रविशेषःव्रीहिकालेव्रीहिसस्यमिश्रैर्दर्भैरग्निंपरिस्तृणातियवकालेयवसस्यमिश्रैःतथाव्री

हिकालेव्रीहिमयंएकमेवचरुंयवकालेयवमयंश्रपयति अपरंस्थालीपाकेसिद्धमेवासादयति तंदुलानंतरंउपकल्पयति बलिपटलकंबलिपटलकमितिशूर्पादिकंवैणवंपात्रंकल्माषोदनःपक्कमुच्यते तंदुलानंतरंसिद्धचरुंप्रोक्षतिआज्यभागानंतरंपंचाज्याहुतीर्जुहोति यथापृथिवीद्यौःप्रदिशोदिशोयस्मैद्युभिरावृतातमिहेंद्रमुपह्वयेशिवानःसंतुहेतयःस्वाहा इदमिंद्राय यन्मेकिंचिदुपेप्सितमस्मिन्कर्मणिवृत्रहन् तन्मेसर्वंसमृध्यतांजीवतःशरदःशतंस्वाहा इदमिंद्राय संपतिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यंश्रैष्ठ्यंश्रीप्रजामिहावतुस्वाहा इदमिंद्राय यस्याभावेवैदिकलौकिकानांभूतिर्भवतिकर्मणांइंद्रपत्नीमुपह्वयेसीतांसामेस्त्वनपापिनीभूयात्कर्मणिकर्मणिस्वाहा इदमिंद्रपत्न्यै अश्वावतीगोमतीसूनृतावतीभर्तिया प्राणभृतोअनंद्रिताखमलमालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपह्वयेध्रुवांसामेस्त्वनयायिनीभूयात्स्वाहा इदंसीतायै अथप्रकृतस्यस्थालीपाकस्यचतस्रआहुतीर्जुहोति यथा सीतायैस्वाहा इदंसीतायै यजायैस्वाहा इदंयजायै शमायैस्वाहा इदंशमायै भूत्यैस्वाहाइदंभूत्यै अथसिद्धेनस्थालीपाकेनलांगलयोजनदेवताभ्योअष्टाहुतीर्जुहोति तद्यथाइंद्रायस्वाहाइदमिंद्राय पर्जन्यायस्वाहा इदंपर्जन्यायअश्विभ्यांस्वाहा इदमश्विभ्यां मरुद्भ्यःस्वाहा इदमरुद्भ्यःउदलाकाश्यपायस्वाहा इदमुदलाकाश्यपाय स्वाहेतिकायैस्वाहाइदंस्वातिकायै सीतायैस्वाहा इदंसीतायै अनुमत्यैस्वा

गृ·सू·
भा·ह·
९०

हा इदमनुमत्यै यथादैवतंत्यागः प्रकृतान्सिद्धान्नचरोःस्विष्टकृत ततोमहाव्याहृत्यादि ब्रह्मणोदक्षिणादानांतंकृ
त्वाक्षेत्रस्यपुरस्तादारभ्यप्रादक्षिण्येनप्रतिदिशंस्तरणशेषकुशानास्तीर्यतेषुमुख्येनचरुणायथास्तरणंवक्ष्यमा
णमंत्रैर्वलीन्हरन्ति यथापुरस्ताद्य एतन्त्र्यासतेसुधन्वानिषंगिणःतेत्वापुरस्ताद्गोपायंत्वप्रमत्ताअनपायिनीनमः एषां
करोम्यहंवलिमेभ्योहरामीमंइतिपुरस्ताद्वलिहरणमंत्रः इदंसुधन्वभ्योनिषंगिभ्यः अथदक्षिणतोनिमिषावर्मिणआसते
तेत्वादक्षिणतोगोपायंत्वप्रमत्ताअनपायिनोनमएषांकरोम्यहं वलिमेभ्योहरामीमं इतिदक्षिणतोवलिहरणमंत्रः इदम
निमिषेभ्योवर्मिभ्यः अथपश्चाद्भुवःप्रभुवोभूतिर्भूमिःपार्ष्णिःश्युनंकुरिःतेत्वापश्चाद्गोपायंत्वप्रमत्ताअनपायिनीन
मएषांकरोम्यहं वलिमेभ्योहरामीमंइतिपश्चिमतोवलिहरणमंत्रः इदमाभूम्याभूत्यैभूम्यैपार्ष्ण्यैश्युनंकुर्यैअथोत्तर
तोभीमावायुःसमाजवोतेत्वोत्तरतःक्षेत्रश्वलेगृहेध्वनिगोपायंत्वप्रमत्ताअनपायिनोनमएषांकरोम्यहं वलिमेभ्यो
हरामीमं इतिउत्तरतोवलिहरणमंत्रः इदंभीमेभ्योवायुसमाजवेभ्यः अथसिद्धचरुशेषंस्थालीनाज्यशेषेणसन्नीय
तेनेंद्रादिभ्योऽनुमत्यंतेभ्योलांगलयोजनदेवताभ्योवलिंहरति ततोवलिपटलकेनस्त्रियश्चेंद्रादिभ्योहलयोजनदेवता
भ्यःअनेभ्यश्चगृहव्यवहारसिद्धेभ्यःक्षेत्रपालादिभ्यःवलिदानंकुर्युः ततोब्राह्मणान्भोजयेत्त इत्यग्निहोत्रीहरिहर

राम
९०

विरचितायांपारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायांप्रयोगपद्धतौद्वितीयःकांडः॥ ॥❖॥❖॥❖॥०

श्रीगणेशायनमः अनाहिताग्नेर्नवप्राशनं अनाहिताग्निरावसथिकः तस्यनवान्नप्राशननिमित्तंनवप्राशनाख्यंकर्मव्याख्यास्यतइतिसूत्रार्थः नवप्राशनमितिसंज्ञात्वन्वर्थः ततश्चैतत्कृत्वानवंप्राश्यतेनकृत्वा अत्रकिंनवमात्रंनिषिध्यतेउतकानिपयानि इत्यपेक्षितेगृह्यसंग्रहकारः नवयज्ञाधिकारस्थाःश्यामाकाव्रीहयोयवाः नाश्नीयात्तानहुत्वैवमन्येष्वनियमःस्मृतः ऐक्षवःसर्वेशुंगाश्चनीवाराश्चणकास्तिलाः अकृत्वाग्रयणेश्नीयात्तेषांनोक्ताहविर्गुणाः इतिनवास्याग्रयणशब्दवाच्यता तेनपौर्णमासस्यामावास्यानियमोनास्ति व्रीहियवपाकोचितत्वात् शरद्वसंतावाद्रियेतेनवꣳस्थालीपाकꣳश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोतिशतायुधेत्यादिनवंशरदिनवंव्रीहिमयंवसंतेनूतनयवमयंस्थालीपाकंचरुंत्यक्त्वाज्यभागयोरंतेशतायुधायेचत्वारइत्येताभ्यांप्रतिमंत्रंद्वेआज्याहुतीर्जुहोति स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्योहुत्वाजुहोतिस्विष्टकृतेचस्विष्टमग्नइति अथस्थालीपाकस्यआग्रयणदेवताभ्यःइंद्राग्नीविश्वेदेवाद्यावापृथिवीइत्येताभ्यःप्रत्येकमेकैकामाहुतिंहुत्वास्विष्टमग्नइत्यनेनमंत्रेणस्विष्टकृद्धोमात्पूर्वंचकारात्पश्चाच्चाज्याहुतिंजुहोति मध्येस्थालीपाकेनसौविष्टकृतं अथप्राश्नात्यग्निःप्रथमइति ततोमहाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांतेअग्निःप्रथमइतिमंत्रेणसंस्रवंप्राश्नाति अत्रहुतशेषप्राशनेगुणविधिरवंमंत्रेणअन्नपतीययावाअन्न

पतिर्ह्यग्निर्देवतायस्याःसाअन्नपतीयाऋक्तयाअन्नपतीययाऋचाअन्नपतेन्नस्येत्यादिकयाविकल्पेनप्राश्नाति यद्वाअन्न
पतिशब्दोयस्यामृचिअस्तिसान्नपतीया अथयवानामेतमुक्तमिति अथव्रीहिप्राशनमंत्राभिधानानंतरंयवानांप्राशनेमंत्रमाह
एतमुक्तमित्यादिसुदानवइत्यंतंमंत्रंयवप्राशने पैठीनसिः अग्निमेवोपासीतनान्यदैवतंअग्निर्भूम्यामितिविज्ञायतेतेनप्रवसन्
यदिप्रवसेदुक्तमुपस्थानंयजमानस्यप्राशितमग्नौजुहुयात् नवेष्ट्यामेवोपासनिकस्य ततोब्राह्मणभोजनं इतिसूत्रार्थः
अथप्रयोगः तत्रशरदिवसंतेचअनाहिताग्नेःनवप्राशनंकर्मभवति प्रथमप्रयोगेमातृकापूजाभ्युदयिकेविदध्यात् आव
सथ्याग्नौब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांतेविशेषः नवंस्थालीपाकंश्रपयित्वाज्यभागानंतरंआज्याहुतिद्वयंजुहोति यथा शतायु
धायशतवीर्यायशतोतयेअभिमातिषाहे शतंयोनःशरदोजीजानिंद्रोनेषदतिदुरितानिविश्वास्वाहा इदमिंद्रायये चत्वारःप
थयोदेवयानाअंतराद्यावापृथिवीवियंति तेषांयोअज्यानिमजीजिमावहात्तस्मैनोदेवापरिधत्तेहसर्वेस्वाहा इदꣳसर्वेभ्यो
देवेभ्यः इन्द्राग्नी विश्वेदेवाद्यावापृथिवीस्थालीपाकेनाग्रयणदेवताः इन्द्राग्निभ्याꣳस्वाहा इदमिन्द्राग्निभ्यां उपांशु वि
श्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा इदंविश्वेभ्योदेवेभ्यः उपांशुद्यावापृथिवीभ्याꣳस्वाहा इदंद्यावापृथिवीभ्यां इतितिस्रआहुतीर्हु
त्वास्विष्टमग्नेअभितत्पृणाहिविश्वाश्चदेवःपृतनाअभिष्यक् सुगन्नुपथांप्रदिशन्नएहिज्योतिष्मध्येह्यजरंनआयुःस्व

हेत्यनेन मंत्रेण आज्याहुतिं जुहोति इदमग्नये ततः स्थालीपाकात् अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते हुत्वा पुनः भ
स्विष्टमग्न इत्यादिनाज्याहुतिं जुहोति इदमग्नइ इति त्यागः ततो महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यहोमांतं कृत्वा अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स
हि वेद यथा हविः शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवाः त्वया वशेन समशीमहि त्वा स नो मयोभूः
पिता आविशस्व शंतोकाय तन्वैस्योन इत्यनेन मंत्रेण संस्त्रवं प्राश्नाति अन्नपतेन्नस्य नो देहीत्यनयर्च्चा वा प्राश्नाति यवान्नप्राशने तु ए
तमु त्यं मधुना संयुतं यवꣳ सरस्वत्याꣳ अधि वनाय चक्रृषुः इंद्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इत्यनेन
यवसंस्त्रवं प्राश्नाति ततो ब्राह्मणभोजनं मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म मार्गशीर्ष्यां आग्रहयण्यां पौर्णिमायां आग्र
हायणीसंज्ञकमभवति स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुतीर्हुत्वाऽपराजुहोति यांजनाइत्यादि तत्र चरुं श्रपयित्वा श्र
वणाकर्मणि यथा द्वे आहुती जुहोति तथात्र अपश्वेतपदाजहीति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां हुत्वा ततोनंतरमपराः यांजना इत्यादिभिश्चत
भिर्मंत्रैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय चेति ततः स्थाली
पाकेन सोमायेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः स्वाहांतैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोतीति चकारः समुच्चयार्थः प्राशनांते सक्तुशेषꣳ शू
र्पेण्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनात् ततः स्विष्टकृतप्रभृति प्राशनांते बलिहरणार्थसक्तुशेषं शूर्पे कृत्वा उपनिष्क्रम

णप्रभृतिशालायाबहिर्निष्क्रमणादिआमार्जनात्‌द्वारदेशेमार्जनंयावत्‌ श्रवणाकर्मवत्कुर्यात्‌ मार्जनांतउत्सृष्टोवलिरित्या
हमार्जनस्यांतेअवसानेउत्सृष्टोवलिरितिवचनंब्रूयात्‌ एतावदाग्रहायणीकर्म अथान्यत्कर्माभिधीयते पश्चादग्नेस्स्रस्तर
मास्तीर्याहतंचवासआप्लुताहतवाससःप्रत्यवरोहंतिपश्चादग्नेःआवसथ्यस्यपश्चिमदेशेस्त्ररंप्रागग्रैःकुशैःस्रस्तरंआ
स्तीर्य विरचय्यतत्रास्तरमग्निशालातोगृहांतरेप्रज्यते अग्निशालायाहौपसथ्याएत्रिमंतरेणशयनप्रतिषेधात्‌ अहतंचवसनं
सकृत्प्रक्षालितंवस्त्रंतदुपरिआस्तीर्येतिसंवंधः आप्लुतास्नाताः अहतेनवेसदशेसकृत्प्रक्षालितेनप्रत्येकंवाससीयेषांते
अहतवाससःस्वामिप्रभृतयःप्रत्यवरोहंतिस्रस्तरंनिविशंते दक्षिणतःस्वामीजायोत्तरायथाकनिष्ठमुत्तरतःकथं
प्रत्यवरोहंतिसर्वेषांदक्षिणतःस्वामीगृहपतिर्भवति तस्योत्तराजायापत्नी तस्याउत्तरतःअपत्यानि इतिशेषःकथंयथा-
कनिष्ठंयोयस्मात्कनिष्ठःसतस्मादुत्तरतःतस्मादपियःसउत्तरतइति दक्षिणतोब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतउदपात्र॰शमी
शाखासीतालोष्ठाश्मनोनिधायाग्निमीक्षमाणोजपत्यग्निर्वीरतमइति तत्रस्वामीस्रस्तरंप्रत्यवरोहन्‌ दक्षिणतोग्नेःब्रह्मा
णंयथाविधिउपवेश्यउत्तरतउदपात्रंजलपूर्णभाजनं शमीवृक्षस्यशाखां सीतालोष्टंहलपद्धतिभवंमृच्छकलं अश्मा
नंप्रस्तरंनिधायस्थापयित्वाअग्निमीक्षमाणःआवसथ्यंपश्यन्‌ अयमग्निर्वीरतमोयंभगवत्तमःसहस्रसातमःसुवीर्यो

पंश्चैस्तैर्दधातुनाविंतेयंतंमंत्रंजपति पश्चादग्नेः प्रात्वमंजलिंकरोति दैवीन्नावमितितिसृभिः अग्नेः पश्चिमतः स्थित्वा प्रागग्र
मंजलिंकरसंपुटं विदधाति दैवींनावमित्यारभ्यमध्वारज्जाऽ॰सिसुकृतन् इत्यंताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः स्रस्तरमारोहंतिब्र
ह्माणमामंत्रयतेब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति स्रस्तरंयथोक्तं आरोहंति इदानींस्वामिप्रभृतयः पूर्वंयत्प्रत्यवरोहंतीतितद्विधानार्थं
तत्रस्वामिब्राह्मणं आमंत्रयते पृछति कथंब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेतिवाक्येनब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहंत्यायुः कीर्तिर्यशोवलम
न्नाद्यंप्रजामिति प्रत्यवरोहध्वमितिवाक्येन ब्रह्मणानुज्ञाताः प्रस्तृताः प्रत्यवरोहंतिस्रस्तरमभितिष्ठंति आयुः कीर्तिमित्य
नेनमंत्रेण अत्रस्त्रीणामपिमंत्रपाठः उपेताजपंतिसुहेमंतः सुवसंतइत्यादिकं तत्रयेउपेताः उपनीतास्तेजपंति सुहेमं
तइत्यादिकंमंत्रं स्योनापृथिविनोभवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राविशरसः संविशंतिस्रस्तरमारुह्य स्योनापृथिवीत्यनेनमं
त्रेणस्वामिजायापत्यानिप्राक्पूर्वंशिरोयेषांतेप्राक्शिरसः दक्षिणपार्श्वैः उदङ्मुखाः संविशंति स्वपंतिशेरतेस्रस्तरोपरि
इत्यर्थः उपोदुतिष्ठंत्युदायुषास्वायुषोत्पर्जन्यस्यपृथिव्याः सप्तधामतिरिति उपस्रस्तरसमीपेउत्तिष्ठंतिउत्थायतिष्ठं
तिउपपदमनर्थकंउदायुषास्वायुषेत्यनेनमंत्रेणस्रस्तरात् एवंद्विरपरंब्रह्मानुज्ञाताः एवमुक्तेनप्रकारेणब्रह्मन् प्रत्य
वरोहामेत्यारभ्यउत्थानपर्यंतं ब्रह्मानुज्ञाताः संतोद्विवारं अपरं अन्यत्स्रस्तरमारोहंतिसंविशंतिउत्तिष्ठंतिच अधः

शयीरंश्चतुरोमासान्यथेष्टंवा अतऊर्ध्वंचतुरोमासान् पौषमाघफाल्गुनचैत्रान् अधःखट्वामुदस्यभूमौशयीरन्गृहप
तिप्रमुखाः यथेष्टंवा अथवाइष्टमनतिक्रम्ययथेष्टंयथाकामं अधोवाखट्वायांवाशयीरन्नितिविकल्पार्थः इतिसूत्रार्थः
अथप्रयोगः मार्गशीर्ष्यांपौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्मभवति तत्रप्रथमारंभेमातृपूजाभ्युदयिकंविधायआवसथ्याग्नेः
ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांतेविशेषः शूर्पंसक्तून् उल्कांउदपात्रंदर्वींकंकतत्रयमंजनमनुलेपनंस्रजश्चेत्युपकल्प्यआज्य
भागानंतरंअतपराजहीत्याहुतिद्वयंश्रवणाकर्मवद्धुत्वाअपराश्चतस्रआज्याहुतीर्जुहोति वक्ष्यमाणैश्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रतिमं
त्रंयथायांजनाःप्रतिनंदंतिरात्रींधेनुमिवायतीं संवत्सरस्ययापत्नीसानोअस्तुसुमंगलीस्वाहा १ इदꣳरात्र्यै संवत्सरस्य
प्रतिमायांताꣳरात्रीमुपास्महे प्रजाꣳसुवीरांकृत्वादीर्घमायुर्व्यश्नवैस्वाहा २ इदꣳरात्र्यैसंवत्सरायपरिवत्सरायेदाव
त्सरायेद्वत्सरायवत्सरायकृणुतेबृहन्नमः तेषांवयंसुमतौयज्ञियानांज्योग्जीताअहतास्यामस्वाहा इदꣳसंवत्स
रायपरिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सरायवत्सरायच ग्रीष्मोहेमंतउत्तरोवसंतः शिवावर्षाअभयाशरन्नः तेषांव
यꣳसुमतौयज्ञियानांनिवातएषामभयेवसेमस्वाहा इदंग्रीष्मायहेमंतायवसंतायवर्षाभ्यःशरदेचनततःस्थाली
पाकेनचतस्रआहुतीर्जुहोति तद्यथासोमायस्वाहा इदंसोमाय मृगशिरसेस्वाहा इदंमृगशिरसे मार्गशीर्ष्यैपौर्णं

मास्यै स्वाहा इदं मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय स्वाहा इदं हेमंताय ततस्थालीपाकेन सौविष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिदक्षिणादानांते सक्तुशेषं शूर्पे न्युप्योपनिःक्रमणप्रभृति आमार्जनांतं श्रवणाकर्मवत्कृत्वा मार्जनांते उत्सृष्टो बलिरित्युच्चैर्ब्रूयात् ततस्तां रात्रिं वत्सान् स्वमातृभिस्सह संसर्जेत् इत्याग्रहायणीकर्म अथ स्वस्तरारोहणं तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिके विधाय स्वस्तरास्तरणप्रदेश गृहे सर्वमावसथ्याग्निं नीत्वा पंचभूसंस्कार पूर्वकं स्थापयित्वा अग्नेः पश्चिमया दिशि कुशैः स्वस्तरास्तरणं कुर्वीत स्वस्तरस्य स्तरणं अग्निशालायां गृहांतरे युज्यते अग्निशालायामोपवसथ्यरात्रिमंतरेणाशयननिषेधात् तस्योपरि नूतनं सकृत्प्रक्षालितं उदक्दशं वासः संस्तरेत् अग्निं दक्षिणेन ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरतमुदपात्रं शमीशाखां सीतालोष्टं अश्मानं च विधाय स्वस्तरपश्चिमतः स्वामी स्थित्वा तमुत्तरेण पत्नीं तामुत्तरेणापत्यानि यथाकनिष्ठं तत्र गृहपतिरग्निमीक्षमाणो जपति अयमग्निर्वीरतमोयं भगवत्तमः सहस्रसात्तमः सुवीर्योयꣳ श्रेष्ठ्ये दधातु नो इत्येतं मंत्रं ततः पश्चादग्नेः प्रांचमंजलिं करोति दैवीन्नावꣳꣳ स्वरित्रामनागसं इत्यादिभिर्मध्वारजाꣳसि सुक्रतू इत्यंताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः ततो ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति ब्रह्माणमामंत्र्य प्रत्यवरोहध्वमिति ब्राह्मणः प्रत्यनुज्ञाताः सर्वे स्नाताः अहतवाससः आयुः कीर्तियशोबलमन्नाद्यं प्रजामित्यनेन मंत्रेण स्वस्तरमारोहंत्यधिष्ठंति स्त्रियोपि मंत्रेण तमारुह्यानेषपे उपनीतस्तेसु हेमंतः सुवसंतः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतां नः

शिवानोवर्षाःसंतुशरदःसंतुनःशिवाइत्यमुंमंत्रंजपंति अथस्योनापृथिवीत्यनयर्चास्वामिप्रभृतयःस्त्रियउपनीताअनुप
नीताश्चसर्वेयथाक्रमेणदक्षिणपार्श्वैःप्राक्शिरसःसंविशंतिस्वपंति ततउदायुषास्वायुषोत्पर्जन्यस्यवृष्ट्यापृथिव्या
सप्तधामभिरित्यनेनमंत्रेणोत्तिष्ठंतिसर्वेततःस्वस्तरादुत्तीर्यब्रह्मानुमंत्रणप्रत्यवरोहणोपेतजपसंवेशनोत्थानानिवारद्वय
मेवंकुर्युःततआरभ्यचतुरोमासान्सर्वेअधःशयीरन्कामतोवाशय्यायांपुनरावसथ्यंपंचभूसंस्कारपूर्वकंस्वस्थानेस्थाप
येत्इतिस्वस्तरारोहणंमुख्यकालेयदावश्यंकर्मकर्तुंनशक्यते गौणकालेपिकर्तव्यंगौणोप्यत्रेदृशोभवेत्आसायम्प्रहुते
कालात्कालोस्तिप्रातराहुतेःप्रातराहुतिकालात्प्राक्कालःस्यात्सायमाहुतेःपौर्णमास्यकालोस्ति पुरादर्शस्यकालतःपौर्णमा
स्यस्यकालात्प्राग्दर्शकालेपिविद्यते वैश्वदेवस्यकालोस्तिप्राक् प्रघासविधानतःप्रघासानांचकालःस्यात्साकमेधीयका
लतःस्यात्साकमेधकालेपिआशुनासीरीयकालतःशुनासीरीयकालेपिआवैश्वदेवकालतःश्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैवयवै
रन्योन्यकालतःप्राग्पशुंयजतेवर्षंनतत्राग्रयणात्परःदक्षिणायनकालेवापश्विज्यावोत्तरायणे अन्योन्यकालतःपूर्वं
यस्तुपक्तेउभेअपिएवमागामीयागीयमुख्यकालादधस्तनःस्वकालादुत्तरोगौणःकालःपूर्वस्यकर्मणःयद्वागामिक्रि
यामुख्यकालस्याप्यंतरालवत् गौणकालतामिच्छंतिकेचित्प्राक्तनकर्मणिगौणेष्वेतेषुकालेषुकर्मचोदितमाचरेत्प्रायश्चित्त।

त्प्रकरणेप्रोक्तांनिष्कृतिमाचरेत् प्रायश्चित्तमकृत्वावागौणकालेसमाचरेत् नित्येष्टिमग्निहोत्रंचभारद्वाजीयभाष्यतःमु
ख्यकालेहिमुख्यंचेत्साधनंनैवलभ्यते तत्कालद्रव्ययोगस्यमुख्यत्वंगौणतापिवा मुख्यकालमुपाश्रित्यगौणमप्युपसा
धनं नमुख्यद्रव्यलोभेनगौणकालप्रतीक्षणं एकपक्षगतेयावान्होमसंध्योविपद्यते पक्षहोमविधानात्तंहुत्वातंतुमंती
यजेत् ऊर्द्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोष्टकाः ऊर्द्ध्वमुपरिआग्रहायण्याःमार्गशीर्ष्याःपूर्णिमायाःतिस्रःअष्टकाःत्रीण्यष्टकानिक
र्माणिभवंति तानिचसकृत् संस्कारकर्मत्वात् कुतःसंस्कारकर्मतेतिचेत् सुमंतुगौतमादिभिःअष्टकाःपार्वणश्राद्धंश्राव
ण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीतिपाकयज्ञसंस्थाइत्यादिनाअष्टकादीनांसंस्कारत्वेनस्मरणात् ननुसंस्कारकर्मणामपिपंचम
हायज्ञपार्वणस्थालीपाकपार्वणश्राद्धानांकुतोसकृत्करणमभ्यासश्रवणात् तथाहि अहरहःस्वाहाकुर्यादाकाष्ठादित्या
दिनापंचमहायज्ञादीनां पक्षादिष्वितिबहुवचनात् स्थालीपाकस्यमासिमासिवोशनमितिश्राद्धस्यचतथाष्टकानामभ्या
सःश्रूयते येनताःपुनःपुनरनुष्ठीयेरन् एवंचसतिचत्वारिंशत्संस्कारकर्मणांमध्येयेषां अभ्यासःश्रूयतेतान्यसकृद्भवंति
इतराणिसकृदितिनिर्णय ऐंद्रीवैश्वदेवीप्राजापत्यापित्र्येत्यपूपमांसशाकैर्यथासंख्यं एवंअष्टकाकर्माणिकर्तव्यत्वे
नविधायतत्रद्रव्यदेवतापेक्षायांद्रव्याणिदेवताश्चाभिधत्ते तत्रप्रथमाऐंद्रीइंद्रोदेवतायस्याइतिऐंद्रीइन्द्रदेवतेत्यर्थः

द्वितीयावैश्वदेवीविश्वेदेवादेवताअस्याइतिवैश्वदेवीविश्वेदेवंदैवत्येत्यर्थः तृतीयाप्राजापत्याप्रजापतिर्देवता अस्याइति
प्राजापत्याप्रजापतिदैवत्येतियावत् चतुर्थीपित्र्यापितरोदेवताअस्याइतिपित्र्यापितृदैवत्येत्यर्थः अपूपंचमांसंचशाकंचअपू
पमांसशाकाःतैःअपूपमांसशाकैःयथासंख्ययायस्याःयथासंख्यानांतामनतिक्रम्ययथासंख्यंयजेतेत्यध्याहारःएतदुक्तंभवति
प्रथमायांअपूपेनइंद्रंयजेत् द्वितीयायांमध्यमागवेतिवक्ष्यमाणत्वात् गोमांसेनविश्वान्देवान् तृतीयायांशाकेनप्रजापतिमितिअ
त्रतिस्रउपक्रम्यपित्र्येत्यनेनचतुर्थ्याअभिधानं अयुक्तमितिचेत् नउपक्रांतानांतिसृणांदेवताभिधानावसरेचतुर्थ्याअपिदेवता
याआचार्यस्यबुद्धिस्थत्वात् तदभिधानसदोषःअत्राष्टकाशब्दःकर्मवचनोपिकालोपलक्षकः यथावार्त्रघ्नीपौर्णमासीवृध
न्वतीअमावास्यात्यत्रकर्माभिधायकौपौर्णमासमावास्यशब्दौकालस्याप्युपलक्षकौअन्यथाआग्रहायण्याऊर्ध्वंतिस्रोष्टकाइ
त्यनेनप्रतिपद्येवाष्टकाकर्मप्राप्तिःस्यात् तस्मादष्टकाशब्देन अष्टम्युपलक्ष्यते तथाचश्रुतिःद्वादशपौर्णमास्याद्वादशाष्ट
काद्वादशामावास्याइति आश्वलायनस्मृतिश्चहेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाइति एवमष्टकाकर्म
सुद्रव्यदेवते अभिधायउद्देशक्रमेणतदितिकर्तव्यतामाह प्रथमाष्टकापक्षाष्टम्यांस्थालीपाकंश्रपयित्वाज्यभागावि
ष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति प्रथमाष्टकाअष्टकानामधेयंकर्मभवतिइतिसूत्रशेषःकदापक्षाष्टम्यांअत्रसौरादिभेदेनमासानामनेक

त्वात् अष्टम्योप्यनेका इति किंमाससंवंधिन्यां अष्टम्यां अष्टकानामधेयं कर्मेति संदेहापत्तौ पक्षाष्टम्यामित्याह पक्षेअपर
पक्षेपौर्णमास्यामूर्द्ध्वमिति वचनसामर्थ्यात् कृष्णाष्टमी पक्षाष्टमी न पुनः सौरसावननाक्षत्रमाससंवंधिनी तेषां शुक्लकृष्णप
क्षत्वाभावात् तस्यां पक्षाष्टम्यां कथं स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा उक्तविधिना संसाध्य आज्यभागौ आहुतिविशेषौ हुत्वा दश आ
हुतीः त्रिं॰शत्स्वसार इत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं जुहोति स्थालीपाकस्य जुहोति शंतापृथिवीत्यादि स्थालीपाकस्य चरोः जुहोति
शांताः पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति प्रतिमंत्रं अत्र ऐंद्री प्रथमाष्टकेति प्राधान्यमिन्द्रस्योक्तं अपूपे
त्यनेन हविषः यागावसरश्च नोक्तः सूत्रकृता अतः संदेहः कुत्र क्रियतामिति किं तावत्प्राप्तं साधनत्वात्प्रधानत्वादाज्यभा
गानंतरं क्रियतामिति न तत्र आज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रकारेण आज्याहुति विधानात् नहि तदंतेस्तु न त
थापि स्थालीपाकस्य जुहोतीति आज्यहोमानंतरं स्थालीपाकहोमाविधानात् तस्मात्तदनंतरं युज्यते तत अपूपेन इन्द्राय
स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् एवमुत्तरत्रापि एवं प्रथमाष्टकेति कर्तव्यतामनुविधायाधुना इयमेवेतरास्वप्यष्टकासु इति कर्त
व्यता इत्यभिप्रेत्य तासां विशेषमात्रमनुविधत्ते मध्यमा गवेत्यादिभिः सूत्रैः मध्यमा तिणाद्वितीयेत्यर्थः साच गवा गोपशुना
कर्तव्या इति सूत्रशेषः अत्राचार्येण यद्यपि गोपशुरुक्तस्तथापि अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नत्विति स्मरणात् तथा देव

रेणासुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानंपरस्यच समुद्रपानंस्वीकारः कमंडलुविधारणं महाप्र
स्थानगमनंगोपशुश्चसुराग्रहः अग्निहोत्रहवण्याश्चलेहोलीढापरिग्रहः असवर्णासुकन्यासुविवाहश्चद्विजातिषु वृत्त
स्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेवच प्रायश्चित्तभिधानंचविप्राणांमरणांतिकं सं
सर्गदोषः पापेषुमधुपर्कैः पशोर्वधः दत्तौरसेतरेषांतुपुत्रत्वेनपरिग्रहः शामित्रंचैवाविप्राणांसोमविक्रयणंतथादीर्घका
लब्रह्मचर्यंनरमेधाश्वमेधकौ कलौयुगेत्विमान्धर्मान्वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः इतिस्मरणात् गोपशोः अस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्वि
ष्टत्वात् कलौविशेषतोबर्जनीयत्वाच्चनगवालंभःकर्तव्यःकिंतुअनिषिद्धश्वांतरेण अवश्यकर्तव्याष्टकादिकर्मनिवर्त्त
नीयं तस्यैववपांजुहोतिवहवयंजातवेदःपितृभ्यइति तस्येइतिषष्ठीस्थानेचतुर्थीतस्याः गोवपांवहवयामित्यादिनामं
त्रेणजुहोति पुनर्विश्वेदेवेभ्यः स्वाहेत्यवदानानिजुहोतिशेषंपशुकल्पंपशुश्चेदित्यादिनाउपरिष्टाद्बृहस्पतिरूपंकालानु
निर्वापः श्रपणंदेवतातथा आदौयेविहिताः पक्षास्तइमेसर्वदाः स्मृताइत्येतस्यसंहितासूत्रदर्शनात् समूलत्वेत्वत्र
निर्वापादिसमभिव्याहारेणश्रौतमात्रविषयत्वात् वस्तुतस्तुनान्यस्यतंत्रेप्रततेऽन्यस्यतंत्रेप्रतीयतां इतिप्रापिकंस्यान
पनीयाधिकरणेन्यतंत्रमध्येग्निहोत्रदर्शनात् श्वोन्वष्टकासुसर्वासांपार्श्वसक्थिसव्याभ्यांपरिवृत्तेपिंडपितृयज्ञवत्

ष्वः अष्टम्यांउत्तरेद्युः अन्वष्टकां अनुपश्चात्भवंतीत्यन्वष्टकाः तासुसर्वासांचतसृणामष्टकानांकर्मभवति इतिशेषः के
नचक्रमेणेत्याहपार्श्वसक्थिसव्याभ्यामिति पार्श्वेचसक्थिचपार्श्वसक्थिनीचैतेसव्येचपार्श्वसक्थिसव्येताभ्यांपार्श्वसक्थि
सव्याभ्यां अत्रतुल्याधिकरणोविशेषणीभूतस्यसव्यशब्दस्योत्तरपदत्वंछांदसंपरिवृत्तेसर्वतः प्रच्छादितेआवसथ्याग्निस
दनेइतिकर्तव्यतापेक्षयामाह पिंडपितृयज्ञवत् अपरान्हेपिंडपितृयज्ञवत्तथातदुक्तंपिंडपितृयज्ञविधिनास्त्रीभ्यश्च
पिंडपितृयज्ञवत् इत्यनेनपितृपितामहप्रपितामहानांपिंडदानंप्राप्तं तेनाधिकमुच्यतेस्त्रीभ्यः मातृपितामहीप्रपिताम
हीभ्यः पिंडान्दद्यादितिचकारेणसमुच्चीयते अत्रसामान्योपिस्त्रीशब्दः पित्रादिसन्निधानात् मात्रादिपरोवसीयतेऽ
वगम्यते उपसेचनंचकर्षूषुसुरयातर्पणेनचांजनानुलेपनंस्रजश्चनकेवलंस्त्रीभ्यः पिंडान्दद्यात् किंतुउपसेचनंकु
र्यात् कयासुरयामद्येनकासुकर्षूषुनकेवलंसुरयातर्पणेनच तर्पयत्यनेनेतितर्पणासाधनं सक्त्वादितेन चकारउप
सेचनक्रियासमुच्चयार्थः करणाधिकरणयोश्चेतितर्पणशब्दोल्युडंतः अंजनंनेत्रेककुदंसुवीरांजनंप्रसिद्धं तदला
भेलौकिकंकज्जलं अनुलेपनंसुगंधिद्रव्यंचंदनादिस्रजः अप्रतिषिद्धसुरभिपुष्पमालाः चकारोदद्यादितिक्रिया
समुच्चयार्थः आचार्यांतेवासिभ्यश्चानपत्येभ्यइच्छन्यदिकामयेततदाआचार्यायअंतेवासिभ्यश्चशिष्येभ्यः पिंडान्द

द्यात् यदितेअनपत्याःस्युःमघ्यावर्षेचतुरीयाशाकाष्टका एवमष्टकात्रयंसामान्यतोविशेषतश्च अनुविधायपित्रोरु
द्देशक्रमप्राप्तांविशेषतश्चतुर्थीअष्टकामाहमघ्यामध्येवर्षेहस्तिकालेप्रोष्ठपद्याऊर्ध्वमष्टमीत्यर्थः तुरीयाचतुर्थीशा
काष्टकाशाकेनकालशाकाख्येननिर्वर्त्यअष्टकाशाकाष्टका इतिसूत्रार्थः अथाष्टकाकर्मपद्धतिः तत्रमार्गशीर्षाद्यू
र्ध्वंकृष्णाष्टम्यांमातृपूजापूर्वाभ्युदयिकश्राद्धंविधायावसथ्याग्नौकर्मकुर्यात् केषांचित्पक्षेअष्टकाकर्मसुआभ्युदयि
कंनास्तिनाष्टकासुभवेच्छ्राद्धमितिवचनात् तत्रब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांतेविशेषः तंडुलानंतरंपूर्वेऔपासनाग्निसिद्ध
स्यैवापूपस्यआसादनंप्रोक्षणंचप्रोक्षणकालेततःआज्यभागांतंकृत्वात्रिंशत्स्वसारइत्येवमाद्यादशाहुतीर्हुत्वास्था
लीपाकेनशंनापृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्रआहुतीर्हुत्वाअपूपादिंद्रायस्वाहेत्येकामाहुतिंदत्वास्थालीपाका
दपूपाच्चस्विष्टकृतंजुहोति तद्यथा आज्यभागानंतरंत्रिं॰शत्स्वसारउपर्यंतिनि ष्कृतं॰समानंकेतुंप्रतिमुंचमानाः
ऋतूंस्तन्वतेकवयःप्रजानतीर्मध्येछंदसःपरियंतिभास्वतीःस्वाहा १ इदंस्वसृभ्यःज्योतिष्मतीप्रतिमुंचतेनभोरात्रीदे
वीसूर्यस्यव्रतानि विपश्यंतिपशवोजायमानानानारूपामातुरस्याउपस्थेस्वाहा २ इदं॰रात्र्यै एकाष्टकातपसातप्यमानाज
जानगर्भंमहिमानमिंद्रं तेनदस्यून्व्यसहंतदेवाहंतासुराणामभवच्छचीभिःस्वाहा ३ इदमष्टकायैअनानुज्ञामनुज्ञांमा

मकर्त्तःसत्यंवदन्त्यन्विच्छयेनतत् भूयासमस्यसुमतौयथायूयमन्यावोअन्यामतिमाप्रयुक्तःस्वाहाइदंरात्रीभ्यः४अभून्मम
सुमतौविश्ववेदाआष्टप्रतिष्ठामविदद्धिगाधं भूयासमस्यसुमतौयथायूयमन्यावोअन्यामतिमाप्रयुक्तस्वाहाइदꣳरात्री
भ्यः५ पंचव्युष्टीरनुपंचदोहागांपंचनाम्नीमृतवोनुपंच पंचदिशःपंचदशेनक्लृप्ताःसमानमूर्ध्नीरधिलोकमेकꣳस्वाहा
इदꣳरात्रीभ्यः६ ऋतस्यगर्भःप्रथमाव्यूषुष्यपामेकामहिमानंबिभर्त्ति सूर्यस्यैकाचरतिनिष्कृतेषुघर्मस्यैकाचरतिनि
ष्कृतेषुघर्मस्यैकासवितैकांनियच्छतुस्वाहा इदꣳरात्र्यै७ याप्रथमाव्यौच्छत्साधेनुरभवद्यमेसानःपयस्वतीधुक्ष्वोत्त
रामुत्तराꣳसमाꣳस्वाहा इदंरात्र्यै८ शुक्रऋषभानभसाज्योतिषागाद्विश्वरूपाशबलीरग्निकेतुःसमानमर्थꣳस्व
श्पमानाबिभ्रतीजरामजरउषआगात्स्वाहा इदंरात्र्यैऋतूनां पत्नीप्रथमेयमागादह्नांनेत्रीजनित्रीप्रजानांएकास
तीबहुधाव्यौच्छत्साजीर्णात्वंजरयसिसर्वमन्यत्स्वाहा इदꣳरात्र्यै१० अथस्थालीपाकेनचतस्रआहुतयःशांना
पृथिवीत्यादिभिर्मंत्रैःप्रतिमंत्रंजुहोति तद्यथा शांतापृथिवीशिवमंतरिक्षꣳशन्नोद्यौरभयंकृणोतु शन्नोदिशःप्र
दिशआदिशोनोहोरात्रेकृणुतंदीर्घमायुर्व्यश्नवैस्वाहा इदंपृथिव्याअंतरिक्षायदिवेदिग्भ्यःप्रदिग्भ्यआदिग्भ्योहोरात्रा
भ्यांचआपोमरीचीःपरिपांतुसर्वतोधातासमुद्रोऽपहंतुपापं भूतंभविष्यदकृतान्दिश्वमस्तुमेब्रह्माभिगुप्तःसुरक्षितः

गृ·सू·
भा·ह·
९८

साथंस्वाहा इदमङ्ग्यो मरीचिभ्यो धात्रे समुद्राय ब्रह्मणे च २ विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च संतु ऊर्जे
प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मे पिपरमेष्ठीद धातु नः स्वाहा इदं विश्वेभ्यः आदित्येभ्यो वसुभ्यो देवेभ्यो रुद्रेभ्यो मरु
द्भ्यः प्रजापतये परमेष्ठिने च ३ अष्टकायै स्वाहा इदमष्टकायै ४ अथ पूपादेकाहुतिः इंद्राय स्वाहा इदमिन्द्राय स्था
लीपाकादपूपाच्च स्विष्टकृत् ततो महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यांतं होमं विधाय प्राशनादि समापयेत् श्वोन्वष्टकाक
मीवसथ्याग्नावेव तत्र नित्यवैश्वदेवानंतरं अपराह्णे प्राचीनावीती नीवीबंधनं कृत्वा दक्षिणामुखः परिवेष्टितेऽग्नि
समीपे अग्नेरुत्तरतः उपविश्याग्नेयादि दक्षिणांतमप्रदक्षिणमग्निं दक्षिणाग्रैः कुशैः परिस्तीर्य अग्नेः पश्चिमतः दक्षिण
संस्थानि पात्राण्येकैकश आसादयति यथा स्रुवं चरुस्थाली वा स्रुवपक्षे स्रुगनंतरं चरुस्थालीमुदकं आज्यं मेक्षणं सं
उदपात्रं सकृदाच्छिन्नानि क्रीतयोर्लब्धयोर्वा छागस्य पार्श्वसक्थ्योर्मांसं सुरां सक्तून् अंजनं अनुलेपनं स्रजः स्र
त्राणि च ततः पार्श्वसक्थ्योर्मांसं श्लक्ष्णं अणुशश्छित्वा प्रक्षिप्त्वा सादितोदकायां चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्याग्नावधिश्रित्य
प्रादक्षिणं मेक्षणेन चालयित्वा शृतं मांसं समासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणेन उद्वास्य पूर्वेणाग्निमानीयोत्तरतः स्था
पयेत् ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्षणेन मांसमादायाग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकमाहुतिं हुत्वा इदमग्नये कव्यवाहना

राम
९८

यितित्यागंविधायपुनर्मेक्षणेनमांसमादायसोमायपितृमतेस्वाहेतिहुत्वाइदंसोमायपितृमतइतित्यागंविधायमेक्ष
णमग्नौप्रास्याग्नेर्दक्षिणतःपश्चाद्वादक्षिणामुखउपविश्यसव्यंजान्वाच्योपलिप्यस्फ्येनापहताअसुरारक्षाꣳसिवेदिष
दइतिलेखांउल्लिख्यतथैवद्वितीयांउदकमुपस्पृश्ययेरूपाणीत्युल्मुकंप्रथमलेखाग्रेनिधायतथैवद्वितीयलेखायांउ
दकमुपस्पृशेत् ततउदपात्रमादायप्रथमलेखायांपितृतीर्थेनामुकसगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेत्येवंपिता
महप्रपितामहयोरवनेजनंदत्वाद्वितीयलेखायांअमुकसगोत्रेऽस्मन्माताअमुकीदेवीअवनेनिक्ष्वेत्येवंपितामहीप्रपि
तामह्योःअवनेजनंदत्वासकृदुपमूललूनानिदक्षिणाग्राणिवर्हिर्लेखयोरास्तीर्य तत्रावनेजनक्रमेणामुकगोत्रास्म
त्पितरमुकशर्मन्नेतत्तेमांसंस्वधानमइतिपिंडंदत्वापितामहप्रपितामहयोश्चैवंप्रदायापरलेखायांअमुकगोत्रेऽ
स्मन्मातःअमुकदेविएतत्तेमांसंस्वधानमइतिपिंडंदत्वापितामहीप्रपितामहीपिंडद्वयंप्रदायप्रतिपिंडदानंइदंपित्रेइदं
पितामहायइदंप्रपितामहायइदंमात्रेइदंपितामह्यैइदंप्रपितामह्यैइतित्यागंविधायइच्छयास्त्रीपिंडसन्निधानेअवने
जनसकृदाच्छिन्नास्तरणपूर्वकंअनपत्येभ्यःआचार्यांतेवासिभ्यश्चयथाक्रमंमांसपिंडान्दद्यात् चकारादन्येभ्यः।
पिसपिंडाभिन्नःस्त्रीपिंडसन्निधानेअवटत्रयंखात्वातेषुअमुकगोत्रअमुकीदेवीदेसुरांपिबस्वेत्येकत्रावटेसुरांप्रसि

च्यतथैवपितामही प्रपितामही इतरयोरवटयोरासिंच्यसक्तूनादायामुकगोत्रेऽमुकिदेविदेत्तृप्यस्वेति मातृप्रभृतिभ्यः
सक्तून्प्रवरं प्रक्षिप्य ततस्तथैव अंजस्वेति मातृप्रभृतिभ्योंजनं दत्वा अनुलिंपस्वेत्यनुलेपनं च दत्वा स्त्रजोपिनह्यस्वेति स्र
जो दत्वाऽत्रपितरइत्यर्धर्चं जपित्वा पराङावृत्य वायुंधारयनातमनात् उदङ्मुखआसित्वा तेनैवावृत्यामीमदंतेत्यर्धर्चं
जपित्वा पूर्ववदवनेज्य नीवीविस्रस्य नमोवइति प्रतिमंत्रमंजलिंकरोति गृहान्नइत्याशिषंप्रार्थ्यैतद्वइति प्रतिपिंडं
सूत्राणि दत्वोर्जमिति पिंडेष्वयोनिषिच्य पिंडानुत्थाप्य उखायामवध्रायावजिघ्रति सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रास्योल्मुके च
प्रक्षिप्योदकं च स्पृष्ट्वाचम्य आन्वष्टक्यं श्राद्धं कुर्यात् उखाताम्रमयी मृन्मयी वा शिल्पिभ्यः स्थपतिभ्यश्च आदूदीनम
तीसदा उखामांसस्तान्नाप्योखाचतोखापश्रूउखापिंडपितृयज्ञोखा इत्येकाष्टका पौष्याऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां द्वितीयाष्ट
का तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकं आभ्युदयिकं कृत्वा आवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् तत्र ब्रह्मोपवेशनं प्रणीताप्रण
यनपरिस्तरणं विधाय पात्राण्यासादयति पवित्रच्छेदनानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं आज्यस्थाली द्वे चरुस्थाल्यौ संमा
र्गकुशाः उपयमनकुशाः समिधः स्रुवः आज्यं काष्मर्यमय्यौ हस्तमात्र्यौ वयाश्रण्यौ शाखाविशाखे अष्टकाचरुतं
डुलाः हस्तमात्रं वारणं शूलं पशुश्रपणार्थमुखाताम्रमयी मृन्मयी वा पाम्सुकचरुतंडुलाश्च इत्येतानि अथोपकल्पनीय।

न्युपकल्पयंति प्लक्षशाखा पलाशशाखा त्रिहस्तप्रमाणा आममात्रा कौशी त्रिगुणा रशना उपाकरणतृणमेकं दर्भतरुणं द्विगुणा रशना कौशी आममात्री पशुश्छागः पान्नेजनी उदकपूर्णा स्थाली असिः शस्त्रं हिरण्यशकला निघट्ट पदाज्यार्थं दधि चेति ततः पवित्रकरणादि प्रोक्षणांते विशेषः विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पाशुकचरुतंडुलानां प्रोक्षणं आज्यनिर्वापानंतरमष्टकाचरुपात्रे तंडुलान्प्रक्षिप्य पाशुकचरुपात्रे तंडुल चरुप्रक्षेपं कुर्यात् ततो ब्रह्माज्यं स्वयमष्टकाचरुमन्यः पत्नी वा पाशुकचरुं युगपदग्नौ उदक्संस्थमधिश्रपयंति ततः पर्यग्निकरणादि प्रोक्षणपुस्तवनांतं यजमान एव कुर्यात् अथाग्नेः पश्चाद्दक्षिणेन आरभ्य उदक्संस्थाः प्रागग्राः कुशास्तरणोपरि प्लक्षशाखा आस्तीर्य अग्नेः प्रादक्षिण्येन पुरस्ताद्गत्वा पलाशशाखामग्निकुंडलग्नां उदङ्मुखोपविष्टः वितस्तिमात्रां निखाय त्रिगुणरशनामादाय प्रादक्षिण्येन पलाशशाखां त्रिर्वेष्टयति अथोपाकरणतृणेन विश्वेभ्यो देवेभ्य उपाकरोमीति पशुमुपाकरोति स्पृशनि शरीरे द्विगुणरशनया शृंगमध्ये तं तूष्णीं दक्षिणकर्णाधस्ताद्बध्नाति विश्वेभ्यो देवेभ्यो नियुनज्मीति पलाशशाखायां पशुं नियुनक्ति अथ प्रोक्षणीरादाय ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामंत्र्य ओं प्रोक्षेति ब्रह्मणानुज्ञातो विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीजलं पशोरास्ये कृत्वा शेषं पशोरधस्तादुत्प्रोक्षति सिंचति अथ यथागतमागत्य स्वासने उपविश्य उपयमनकुशानादाय समिधोभ्याधाय पर्युक्ष्य ब्रह्मणान्वारब्ध आघारौ हुत्वा आज्यलिप्तेन

तस्रुवाग्रेणललाटेत्र्यंसयोःश्रोणयोश्चपशुंसमनक्ति अंजनंकरोति ततोसिमादायस्रुवेणैवसंयोज्यासिस्रुवाग्राभ्यांपशोर्लला
टमभिस्पृशन्ति ततोग्नेरुल्मुकमादाय त्र्यायप्रदक्षिणंपरिगच्छन्पशुमाज्यंशाखामग्निंपर्यग्निकृत्वोल्मुकमग्नौप्रास्यनावत्र
तिपरीत्यअप्रादक्षिण्येपनागत्यआस्तनततृणद्वयमादायपशुंशिरसउन्मुच्यकंठेवध्वापलाशशाखातनतउन्मुच्यरशनयावाम
करेणधृत्वादक्षिणेनवपाश्रपणीभ्यामन्वारब्धमुदङ्गुन्नयति तत्रैकंतृणंभूमौधृत्वातस्मिन्प्रत्यक्शिरसंप्राक्शिरसंवाउदक्पादंप
शुंनिपात्यस्वासनेउपविशन्ति यजमानःपरःकश्चिन्मुखंसंगृह्यसंज्ञपयति संज्ञप्यमानेयजमानःपूर्णाहुतिवदाज्यंसंस्कृत्यस्वा
हादेवेभ्यइत्येकामाहुतिंहुत्वा इदंदेवेभ्यइतित्यागंकृत्वासंज्ञप्तेदेवेभ्यःस्वाहेतितेनैवाज्येनद्वितीयांदत्वाइदंदेवेभ्यःअपरायं।
चाहुतीस्तूष्णींजुहोति इदंप्रजापतयेतित्यागःपंचसु ततउत्थायपशुंमोचयित्वावपाश्रपणीभ्यांनियोजनीत्यजंति ततःपा
त्रेजननीमादायपशोःप्राणान्स्वयमेवशुंधतियथापात्रेजननीजलमादायादायमुखंदक्षिणोत्तरनासिकेदक्षिणोत्तरेचक्षु
षीदक्षिणोत्तरौकर्णौनाभिंमेढ्रंपायुंएकीकृत्यपादांश्चक्रमेणशुंधतिशेषंपशोःपश्चान्निषिंचन्तिततःपशुमुत्तानंकृत्वाना
भ्यग्रेउदगग्रंतृणंनिधायअसिधारयातृणमभिनिधायछिनत्ति अथद्विधाभूतस्यतृणमूलमादायउभयतोलोहितेनाक्तंनि
रस्यवपासुत्त्विदंतिअनंतरंवपाश्रपण्यावादायप्रोर्णोति ततछिन्नंनिवपांतांचप्रक्षाल्यअग्नेरुत्तरतस्थित्वा प्रतप्यशाखा

ग्नेरंतरेणाहुत्वाऽग्नेर्दक्षिणतः स्थित्वा वपां श्रपयति श्रप्यमाणं च स्रुवेणाज्यं गृहीत्वाभिघार्य पक्वां हृत्वा ब्रह्माणं प्रदक्षिणीकृत्य स्वासने उपविश्य स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा वपायां प्राणदानं विधाय प्लक्षशाखाश्वासादयति आलभेत च ततः ब्रह्मणान्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा त्रिंशत्स्वसार इति दशाहुतीरन्वारब्धो हुत्वा अष्टकाचरुणा शंतापृथिवीत्यादिकाश्चतस्रो हुत्वा वपाहोमाय वामहस्तस्थे स्रुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां द्विधाऽवदाय गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्य वह वपां जातवेदः पितृभ्यः इति प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखस्य वपाहोमः इदं पितृभ्यः इदं जातवेदस इति वा त्यागं विधाय यज्ञोपवीती भूत्वोदकं स्पृष्ट्वा वपाश्रपण्यौ विपर्यस्ते अग्नौ प्रास्य पशुं विशास्ति तद्यथा हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यं बाहुं पार्श्वे यकृत्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति ११ सर्वावदानपक्षे दक्षिणबाहुं गुदतृतीयां सव्या श्रोणिरिति अंगानि स्विष्टकृदर्थानि यदा त्रीणि तदा हृदयं जिह्वा क्रोडमिति त्रीणि पंचावदानपक्षे हृदयं जिह्वा क्रोडं सव्यं बाहुं पार्श्वे इति पंच अवद्यति खंडयति तस्मिन्पक्षे शेषाणि स्विष्टकृतेऽवद्यति ततः अवदानानि प्रक्षाल्य शूलेन हृदयं प्रतप्य उखामग्नावधिश्रित्य अवदानानि प्रक्षिपति स्थाल्यामुदकं च ततः त्रिप्रश्रुते हृदयमुपरि कृत्वा पृषदाज्येन हृदयमभिघार्य इतराण्यवदानानि अंगवर्जितानि आज्येनाभिघारयति अथोखामुद्वास्य अवधानात्समुद्धृत्य कस्मिंश्चित्पात्रे हृदयादिक्रमेण उदकं संस्थानानि निधाय स्रुवेणाज्यमादा

यहृदयादीनांत्र्यंगवर्जितानांक्रमेणप्राणदानंकृत्वाशाखाग्योरंतरेणहृत्वाप्लक्षशाखासुहृदयादिक्रमेणोदकंसस्थान्यासाद
यति ततस्त्र्यंगवर्जितान्यालभंते अथप्रधानहोमार्थंस्रुवेणआज्यमुपस्तीर्यहिरण्यशकलमवधायहृदयादिभ्यः क्रमेणद्वि
र्द्विरवदायस्रुवेक्षिप्त्वास्थालीपाकाच्चसकृदवदायोपरिक्षिप्त्वातदुपरिहिरण्यशकलंदत्वासकृदभिघार्यविश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वा
हेतिजुहुयात् इदंविश्वेभ्योदेवेभ्यः ततःस्विष्टकृदर्थंस्रुवउपस्तीर्यहिरण्यशकलंदत्वात्र्यंगेभ्योद्विर्द्विरवदायस्रुवेकृत्वाचरु
हूयाच्चसकृत्सवदायहिरण्यशकलमवधायद्विर्द्विरभिघार्यअग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेतिजुहुयात् इदमग्नयेस्विष्टकृते इति
त्यागः असर्वावदानपक्षेप्रधानावदानशेषात् स्विष्टकृद्धोमइतिशेषः ततोमहाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांतानवाज्याहुतीर्हु
त्वाब्रह्मान्वारब्धोहुत्वासंस्रवꣳप्राश्यब्रह्मणेपश्वंगंदक्षिणांदद्यात् ततः स्मृत्यंतरोक्तंपंचविंशतिब्राह्मणभोजनंचदद्यात्
अंसेचपशोःसव्यपार्श्वसक्थिभ्यामपरदिनेअन्वष्टकाकर्मपूर्ववत् माघ्याऊर्ध्वंकृष्णाष्टम्यांततोयाप्राजापत्या
ष्टकासा यथाप्रथमाष्टका तत्रअपूपस्थानेकालशाकचरुस्तदग्निसिद्धएवतमासादयेत् आसादनकालेप्रोक्षणका
लेप्रोक्षयेत् ततोऽपूपयागस्थानेप्रजापतयेस्वाहेतिकालशाकंजुहुयात् शेषंसमानं कालशाकालाभेवास्तुकं अन्येद्युः
पूर्ववदन्वष्टकाकर्म प्रोष्ठपद्याःऊर्ध्वंकृष्णाष्टम्यांचतुर्थीपित्र्याशाकाष्टकासाचप्रथमाष्टकावत् एतावान्विशेष

षः चरुस्थालीद्वयंतंडुलानंनतरंकालिकशाकमासादयेत्कालकसाकचरसंवंधिमासादनादिहोमांतकर्मप्राचीनावी
तिर्दक्षिणामुखः कुर्यात् अन्यद्यज्ञोपवीती पूर्वाभिमुखकालकशाकचरुसंवंद्धकर्मकृत्वाउदकमुपस्पृशेत् अपूपहोमस्था
निपितृभ्यः स्वाहेतिशाकचरोरेकामाहुतिंजुहुयात् प्रातरन्वष्टकाकर्मपूर्ववत् अथातः शालाकर्म अथअष्टकाकर्मानंतरं
यतः आवसथ्याधानादीनिशालाग्नौसाध्यानिअनुविहितानिशालाकरणंचनोक्तं अतोहेतोः शालाकर्मशालायाःगृहस्यक्रि
याआख्यास्यतेइतिसूत्रशेषः पुण्याहेशालांकारयेत् पुण्यंपशुभमलमासावालवृद्धास्तमितगुरुशुक्रगुर्वादित्यसिंहस्थगुरु
क्षयमासदिनत्र्यहक्रूरग्रहाक्रांतयुक्तानक्षत्रादिदोषरहितंज्योतिः शास्त्रादिनोक्तग्रहारंभविहितमासपक्षतिथिवारनक्ष
त्रयोगकरणमुहूर्तेचंद्रताराबललग्नादिगुणान्वितंअहः पुण्याहंतस्मिन्पुण्याहेशालागृहंकारयेत् निर्मापयीत् पुनः पुण्या
हग्रहणंउदगयनशुक्लपक्षयोरनियमार्थंशालांकारयेदित्युक्तं तच्चशालाकरणंदेशमंतरेणनसंभवति इतिसामान
तोदेशोप्राप्तेयन्नाम्नातंस्वशाखायांपारक्यमविरोधियत् विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवदितिवचनात् पारस्कराचा
र्येणानुक्तमपिगोभिलगृह्यसूत्रोक्तदेशेविशेषंअविरोधात् अपेक्षितत्वाच्चात्रलिखामः तद्यथा कीदृशेदेशेशालांकारये
त् समेलोमशेअविभ्रंशिनि प्राचीनप्रवणेउदक्प्रवणेवाअसाराकंटकीकटुकौषधिवतिविप्रस्यगोरपांसो क्षत्रियसलो

हितपांसौवैश्यस्यकृष्णपांसौवास्तुशास्त्रमतेवैश्यस्यपीतपांसौकृष्णस्यशूद्रपांसौस्थिराश्रेष्ठाएकवर्णाअशुष्केअभूधरेम
रौनिर्जलेदेशेब्रह्मवर्चसकामस्यतृणयुक्ते पशुकामस्यमृदुत्वेतेशालासंमितेमंडलाद्वीपसंमितंवास्वयंखातंश्वभवंति वाय
शस्कामस्यबलकामस्यप्राग्द्वारांपुत्रपशुकामस्योदग्द्वारांसर्वकामस्यदक्षिणाद्वारांनप्रत्यक्द्वारांमुख्यद्वारसहितांपूर्वादि
तःप्रदक्षिणक्रमेणाश्वत्थप्लक्षवटोदुंवरवृक्षवर्जितंकारयेत् भवनस्यपूर्वादौवटोदुंवराश्वत्थप्लक्षाःसार्वकामिकाः
विपरीतास्त्वसिद्धिदाइति मत्स्यपुराणेतथाकंटकीक्षीरवृक्षश्चआसन्नःसफलोद्रुमःधनहानिंप्रजाहानिंकुर्वंतिक्रमशस्त
था नछिंद्याद्यादिनानंद्यानंतेरस्थापयेच्छुभान् पुंनागाशोकवकुलशमीतिलकचंपकान् दाडिमीपिप्पलीद्राक्षातथाकुसु
ममंडपंजंबीरपूगपनसद्रुममंजरीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिःयन्नालिकेरकदलीदलपाटलादिभिर्युक्तंतदत्र
भवनंश्रियमातनोति तस्याअवटमभिजुहोत्यच्युतायभौमायस्वाहेतिअत्रावटमित्येकवचनंअन्येषांत्रयाणामुपलक्षणार्थं
खातंअभिमुखेनजुहोतिअच्युतायभौमायस्वाहेति अत्रावटमित्येकवचनं अन्येषांत्रयाणामुपलक्षणार्थंसंस्कार्यत्वाविशे
षात्गृहंसंमार्ष्टीतिवदेकवचनं चत्वारोवटाःकृताइतिचेत् धवलगृहस्यस्तंभशालारूपस्यचतुर्षुकोणेषुचत्वारोमूलस्तंभाभ
वंतितेचशिलामुच्छ्रीयंतेशिलाश्चअवटेषितमनएवचत्वारंयतश्चतुर्षुकोणेषुआग्नेयादिषुचत्वारोवटाभवंतितेषुन्येनैवाज्यंनहो।

मः स्तंभमुच्छ्रयतीमामुच्छ्रयामीत्यादि स्तंभमुच्छ्रयति उत्थापयति अवटे मिनोतीत्यर्थः केन मंत्रेण इमामुच्छ्रयामीत्याग्नेयोवसान
इत्यनेन चतुरः ततोनेनैव मंत्रेण नैर्ऋत्यावटे वायव्यावटे चतुरः स्तंभानुच्छ्रयति इतरगृहेषु चतुर्षु कोणेषु शिलान्यास एव न भव
ति एभिर्मंत्रैः प्रपद्यते यतः शालां प्रपद्यते प्रविशति अभ्यंतरतोग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्यानंतरं उदपात्रं प्र
तिष्ठाप्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यृ
तं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति अभ्यंतरतः अर्द्धनिष्पन्नायाः शालायां मध्ये अग्निमावसथ्यं उपसमाधाय पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्थाप
यित्वा दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरतः अग्नेरुत्तरप्रदेशे उदपात्रं जलपूर्णं ताम्रादि भाजनं प्रतिष्ठाप्य निधाय अत्र पुनर्ब्रह्म
प्रवेशनवचनं उदपात्रप्रतिष्ठापनावसरज्ञापनार्थं स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा ब्रह्माणं ऋत्विजं आ
मंत्रयते संबोधयति कथं ब्रह्मन्प्रविशामीति आमंत्रितेन ब्रह्मणा प्रविशस्वेत्यनुज्ञातः प्रसूतः प्रविशति शालां प्रपद्ये
ऋतं पद्ये शिवं प्रपद्य इति मंत्रेण आज्यं संस्कृत्येह रतिरित्याज्याहुती हुत्वा पराजुहोति वास्तोष्पत इत्यादि अत्र प्राप्तम
प्याज्यसंस्कारविधानं आघारादर्वाक् इह रतिरिति आज्यहोमप्राप्त्यर्थं आज्यसंस्कारानंतरं पर्युक्षणांते इह रतिरिह रमध्व
ग्निधृतिस्वाहेत्येका उपसृजमित्यादि सुदीधरत्स्वाहेति द्वितीयामाहुतीं जुहोति वास्तोष्पत इति चतस्रभिर्ऋग्भिः पराः

प्रत्यृचवतत्तआज्याहुतीर्जुहोति ततआघारावाज्यभागौस्थालीपाकस्यजुहोतिअग्निमिंद्रमित्यादि ततः स्थालीपाकस्य च
राग्निमिंद्रमित्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रमंत्राहुतीर्जुहोति प्राशनांतेकांस्ये संभारानौथौदुंबरपलाशानिसतुराणिशाड्डु
लंगोमयंदधिमधुघृतंकुशणन् यवांश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत् ततः स्विष्टकृदादिसंस्रवप्राशनावसानकांस्ये कांस्यमयेपात्रे
संभारान्वक्ष्यमाणानोप्य कृत्वा औदुंबरपत्राणिसतुराणिसक्षीराणिशाड्डुलंदूर्वां गोमयंअरेगिरायदिगोः सक्तंतद्दधिमधुघृ
तंयवान् निगदव्याख्यातान् आसनानि चउपस्थानानि च आसनोपस्थानानि वास्तुशास्त्रोपदिष्टानि प्रोक्षेत् अभिषिंचेत् इ
त्यर्थः अत्र आसनानि नागदंतादीनि स्थानाउपस्थानानि देवतास्थानानि पूर्वे संधावभिमृशति श्रीश्चत्वेति ततः शालायाः पू
र्वसंधौ अभिमृशति पूर्वसंधिप्रवेशं आलभते श्रीश्चत्वेति मंत्रेण एवं दक्षिणसंधौ यज्ञस्त्वेति मंत्रेण तथैव पश्चिमसंधौ अन्नं
चत्वेति ततहूदुत्तरे अर्कश्चेति निष्क्रम्य दिश उपतिष्ठते एवं शालायाः पूर्वादिसंधि अत्र अभिमर्शनं कृत्वा बहिर्निष्क्रम्य दिशः प्रा
चीप्रमुखाश्च ततः केताच मासुकेता चेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रदक्षिणक्रमेण प्रतिमंत्रंनूपतिष्ठते स्तौति निष्ठितां प्रपद्यते ध
र्मस्थूणेति निष्ठितां निर्मितां संपूर्णामिति यावत् प्रपद्यते प्रविशति धर्मस्थूणेत्यादिना सतुर्वसनइत्यंतेन मंत्रेण ततो ब्राह्मण
भोजनमिति सूत्रार्थः अथ प्रयोगपद्धतिर्लिख्यते अथ शालाकर्मोच्यते तत्र पुण्याहे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं

कृत्वापूर्णाहुतीवदाज्यंसंस्कृत्यस्तंभस्थानावटेषुचतुर्षुप्रत्यवटमाग्नेयकोणादारभ्यअच्युतायभौमायस्वाहेत्यनेनमं
त्रेणैकैकामाज्याहुतिंजुहुयात् इदमच्युतायभौमायेतिप्रत्याहुतित्यागः अथहोमक्रमेणअवटेषुतूष्णीं शिलांस्था
पयित्वातदुपरिइमामुच्छ्रयामीत्यादिनामंत्रेणश्रेयोवसानइत्यंतेन इमामुच्छ्रयामिभुवनस्यनाभिंवसोर्धारांप्रत
रणीवसूनांइहैवध्रुवांनिमिनोमिशालांक्षेमेतिष्ठतुघृतमुक्षमानाअश्वावतीगोमतीसूनृतावत्युच्छ्रयस्वमहतेसौभगा
यआत्वाशिशुराक्रंदत्वागावोधेनवोवश्यमानाःआत्वाकुमारस्तरुणआवसोजगदैःसहआत्वापरिस्रुतःकुंभआदध्नः
कलशैरुपक्षेमस्यपत्नीबृहतीसुवासारयिंनोधेहिसुभगेसुवीर्यम्अश्वावद्गोमदूर्जस्वत्पर्णंवनस्पतेरिवअभिनःपूर्यतां
रयिदिदमनुश्रेयोवसानइत्यनेनमंत्रेणहोमक्रमेणैवचतुर्षुअवटेषुचतुरःस्तंभानुच्छ्रयतिमिनोतिस्तंभाभावेअनेनै
वमंत्रेणप्रत्यवटंशिलांस्थापयेत् अहेनिष्पन्नायांशालायांतन्मध्यप्रदेशेपंचभूसंस्कारपूर्वकंआवसथ्याग्निंस्था
पयित्वाब्रह्माणमुपवेश्यउत्तरतउदपात्रंप्रतिष्ठाप्यप्रणीताप्रणयनंविधायकुशकंडिकापूर्वकंचरुंश्रपयित्वा।
प्रोक्षण्युत्पवनांतेवहिर्निष्क्रम्यद्वारसमीपेगृहाभिमुखंस्थित्वा ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्माणमामंत्र्यप्रविशस्वेति
ब्रह्मणानुज्ञातःऋतंप्रपद्येशिवंप्रपद्यइतिमंत्रेणशालायांप्रविशेत् अथस्वासनेउपविश्यउपयमनकुशानादायसमि

दाधानपर्युपक्षणानि कृत्वा इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति आज्याहुतिं जुहुयात् इदमग्नये इति त्यागं
विधाय उपसृज्ञं धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति मंत्रेण पुनर्जुहुयात् इदमग्नये अपरा
श्चतस्र आहुतयो वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवानः यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्प
दे स्वाहा इदं वास्तोष्पतये वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिंद्रो अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति न
न्नो जुषस्व स्वाहेति द्वितीयां इदं वास्तोष्पतये वास्तोष्पते शग्मया सꣳसदा ते सक्षीमहि रणमया गातुमत्या पाहि क्षेम उत्त यो
गे वरन्नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहेति तृतीयां इदं वास्तोष्पतये अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् सखा सु
शेव उ से व एधि नः स्वाहेत्यनेन चतुर्थीं जुहुयात् इदं वास्तोष्पतय इति च तत्स्वत्यागः ततः आघारावाज्यभागौ हुत्वा चरु
णा अग्निमिंद्रं इत्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः षडाहुतीर्जुहुयात् तद्यथा अग्निमिंद्रं बृहस्पतिं विश्वांश्च देवानुपह्वये सरस्वतीं
च वाजिनीं च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा इदमग्नये इंद्राय बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः सरस्वत्यै वाज्यै च सर्पदेवजनान्स
र्वान्हिमवंतꣳ सुदर्शनं वसूꣳश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा इदं सर्पदेवज
नेभ्यो हिमवते सुदर्शनाय वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य ईशानाय जगदेभ्यश्च पूर्वान्हमपरान्हं चोभौ मध्यंदिना सह प्रदोषमर्ध

त्रंचव्युष्टांदेवीमहापथां एतान्त्सर्वान्प्रपद्येहंवास्तुमेदत्तवाजिनःस्वाहा इदंपूर्वान्हायमध्यंदिनायप्रदोषायार्द्धरात्राय
व्युष्टायैदेव्यैमहापथायैच कर्तारंचविकर्तारंविश्वकर्माणमोषधीश्चवनस्पतीन् एतान्सर्वान्प्रपद्येहंवास्तुमेदत्तवाजि
नःस्वाहा इदंकर्त्रेविकर्त्रेविश्वकर्मणेओषधीभ्योवनस्पतिभ्यश्च धातारंचविधातारंनिधीनांचपतिꣳसहएतान्सर्वान्प्र
पद्येहंवास्तुमेदत्तवाजिनःस्वाहा इदंधात्रेविधात्रेनिधीनांपतये चस्योनꣳशिवमिदंवास्तुदत्तंब्रह्मप्रजापतीन्सर्वाश्चदे
वताःस्वाहाइदंब्रह्मणेप्रजापतयेसर्वाभ्योदेवताभ्यश्च ततःस्थालीपाकेनस्विष्टकृद्धोमंनिदध्यात्ततोमहाव्याहृत्यादि
प्राजापत्यांतानवाज्याहुतीर्हुत्वासंस्रवप्राशनंकृत्वाब्रह्मणेदक्षिणांदत्वाकांस्यपात्रेअनुपहतेसक्षीराण्यौदुंबरीयपत्राणि
दूर्वांगोमयं दधिमधुघृतकुशयवांश्चसंभारान्कृत्वाआसनानिनादंत्तादिस्थानानि उपस्थानिदेवतास्थानानिप्रोक्ष
तैःसंभारैःअथपूर्वेसंधौश्रीश्चत्वायशश्चपूर्वेसंधौगोपायेतांइतिमंत्रेणअभिमर्शनंकरोतिततोदक्षिणेसंधौयज्ञ
श्चत्वादक्षिणाश्चदक्षिणेसंधौगोपायेतामिति अनंतरंपश्चिमेसंधौ अन्नंचत्वाब्राह्मणाश्चपश्चिमेसंधौगोपायेतामि
तिअथोत्तरसंधौ ऊर्क्चत्वासूनृताश्चोत्तरेसंधौगोपायेतामिति अथगृहान्निष्क्रमप्रवक्ष्यमाणैःमंत्रैःयथालिंगदिशउप
तिष्ठतेकेताचमासुकेताचपुरस्ताद्गोपायेतामित्यग्निर्वैकेतादित्यःसुकेतातौप्रपद्येताभ्यांनमोस्तुतौमापुरस्ताद्गोपायेतामितिमं

गृ·सू
भा·ह
१०५

त्रेणप्राचीदिशमुपस्थायाथदक्षिणतःगोपायमानंचरक्षमाणाचदक्षिणतोगोपायेतामितिदक्षिणांदिशमुपस्थायाथ
पश्चिमांदीदिविःत्यहव्वैगोपायमानंॅरात्रीरक्षमाणातोप्रपद्येताभ्यांनमोस्तुतेमादक्षिणतोगोपायेतामिप्राणोजागृविस्तो
प्रपद्येताभ्यांनमोस्तुतेमापश्चाद्गोपायेतामितिमंत्रेणोपस्थाय अथोत्तरं अस्वप्नश्चमाणवद्रागश्चोत्तरतोगोपायेतामिति
चंद्रमावाअस्वप्नोवायुररणवद्राणस्तौप्रपद्येताभ्यांनमोस्तुतेमोत्तरतोगोपायेतामिति चंद्रमावाअस्वप्नोवायुरनवद्रा
णस्तौप्रपद्येताभ्यांनमोस्तुतोमोत्तरतोगोपायेतामितिमंत्रेणउपतिष्ठते ततःसमाप्तायांशालायांज्योतिर्विदुपदिष्टशुभे
हनिप्रवेशनववेश्मनइतिवचनात् मातृपूजाभ्युदयिकेविधायब्राह्मणैःकृतस्वस्त्ययनोमंगलतूर्यगीतशांतिपाठनस
जलकलशब्राह्मणपुरःसरःशुक्लमाल्यानुलेपनस्ताहृशशाकलपुत्रपौत्रादिसमेतःसुशकुनसूचिताभ्युदयःतोर
णाढ्यांशालांद्वारेणप्रविशति घर्मस्थूणाराजॅश्रीस्तूपमहोरात्रेद्वारफलकेइन्द्रस्यगृहावसुमंतोवरूथिनस्तानहंप्रप
द्येसहप्रजयासहपशुभिर्यन्मेकिंचिदस्युपहतःसर्वगणःसखायःसाधुसंवृतस्तांत्वाशालेरिष्टवीराम् गृहांतःसंतुसर्वत
इत्यनेनप्रविशेत् ततोब्राह्मणभोजनं इतिशालाकर्म अथातोमणिकावधानं अथशालाकर्मानंतरंयतःशालायांमणिके
नभवितव्यंअंतःमणिकावधानंव्याख्यास्यते उत्तरपूर्वस्यांदिशिपूपवद्ववटंखात्वाकुशानास्तीर्यास्तानरिष्टकांश्चामा

एमः
१०५

निचाभिमंगलानि च तस्मिन्मिनोति मणिकꣳसमुद्रोसीति तत्रशालायां उत्तरपूर्वस्यां ऐशान्यां दिशि यूपवत् अभ्रादा
नपरिलेखपूर्वकमवटं मणिकबुध्नीवस्थानपर्याप्तंगनखखात्वा निखायाततः प्राचः पांसून्पोह्यावटस्योपरि प्रागग्रान्दी
र्घान्कुशानास्तीर्यकृत्वा अक्षतान्यवान् अरिष्टकान् अरिष्टफलानि अन्यानि च मंगलानि शङ्खवृद्धिसिध्यर्थकादीनि ओ
प्यचकारः समुच्चयार्थः तस्मिन्नवटे मनिकं उदकधानीं मिनोति स्थापयति समुद्रोसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभूरित्येतावदा
तामंत्रेण अप आसिंचत्यापोरेवतीः क्षयथाहिवस्वः क्रतुंचभद्रं विभृथामृतंचारायश्चस्थस्वपत्तसपत्नीः सरस्वतीतद्गृ
णतेवयोधाइति तस्मिन्मणिके अप उदकं नद्यादेः अभ्रूदाहृतं आसिंचति अपोरेवतीरितिमंत्रेण प्रक्षिपति आपोहिष्टे
तिचतिसृभिः आपोहिष्ठामयोभुवइत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पुनर्मणिके सकृदप आसिंचति ततो ब्राह्मणभोजनम् अ
थपद्धतिः ततो मणिकावधाननिमित्तमातृपूजापूर्वकं अभ्युदयिकंश्राद्धंकृत्वा अग्नेरीशानप्रदेशे देवस्यत्वा सवितुः प्रसवे
ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्यां आददे नार्यसीति मंत्रेण अभ्रिमादाय इदमहꣳरक्षसांग्रीवाऽअपिकृन्तामीत्यवटं भांडाग्र
मानं परिलिख्य उदकस्पर्शं कृत्वा खात्वा प्राचः पांसूनपास्य कुशानास्तीर्य अक्षतान् रिष्टकान् ऋद्धिवृद्धिहरिद्रादूर्वादिमं
गलद्रव्यं निक्षिप्य तदुपरि समुद्रोसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभुरित्येतावता मंत्रेण मणिकमवटे अवधाय आपोरेवतीः क्षयथाहिव

गृ·सू·
भा·ह्·
१०६

स्वःक्रतुंचभद्रंविभृथामृतंचरण्यचस्थःस्वपपत्युस्सपत्नीसरस्वतीतद्गुणतेवयोधाइत्यंतेनमंत्रेणआपोहिष्ठामयोभुव
इत्यादित्रचेनचमणिकेअपआसिंचति ब्राह्मणमेकंचभोजयेदितिमणिकावधानम् अथातःशीर्षरोगभेषजंअथम
णिकावधानानंतरंशिरोरोगवान् किंचित्कर्मकर्तुंनशक्नोतिअतःशीर्षणिमूर्धनिरोगस्तस्यभेषजंप्रतीकारःआख्यायतेपा
णीप्रक्षाल्यभ्रुवौविमार्ष्ट्यचक्षुर्भ्यांथ्थंश्रोत्राभ्यांगोदानाच्छुबुकादधियक्ष्मंथ्थंररायाद्विवृहामीममिति यदिस्वस्यपरस्यवा
शिरसिपीडाभवतितत्रपाणीस्वकीयौहस्तौप्रक्षाल्यअद्भिरवनेलिज्यभ्रुवौयुगपत्ताभ्यांपाणिभ्यांविमार्ष्टिप्रोक्षतिअन्यस्यवा
स्वयंकरोतिचक्षुर्भ्यांश्रोत्राभ्यांगोदानाच्छुबुकादधियक्ष्मंथ्थंशीर्षंथ्थंररायाद्विवृहामीममित्यनेनमंत्रेणअर्द्धंचेदवभेदकविरूपा
क्षःश्वेतपक्षोमहायशाःअथोचित्रपक्षःशिरोमास्याभितोप्सीरिति अर्द्धंचेत्शीर्षंव्यथते तदापूर्ववत्पाणीप्रक्षाल्यदक्षिणेन
पाणिनापदिश्शिरसोदक्षिणभागेरुक्तदादक्षिणंवामेवामंअवभेदकविरूपाक्षश्वेतपक्षोमहायशाःअथोचित्रपक्षःशिरोमा
स्याभितापीरित्यनेनमंत्रेणएकांभ्रुवंविमार्ष्टिसोम्योहैवभवतिहिस्फुटं एवंकृतेसोम्यःशिरोरोगरहितएवभवतिउत्तूलपरिमेहःअनू
त्सपदुर्विनीतस्यदासस्यपरिसमंतात् मेहःसेवनंवशीकरणंकर्मकथ्यतेयथा स्वपतोजीवविषाणेस्वंमूत्रमासिच्यापसलवित्रिः
परिषिंचन्नरीपात्परित्वागिरेरहंपरिमातुःपरिस्वसुःपरिंपित्रोश्चभ्रात्रोश्चसख्येभ्योविसृजाम्यहं उत्तूलपरिमीढोसिपरिमीढः

राम:
१०६

क्वगमिष्यसिइतिततः सदासः यदास्वपिनितदागवादेः पशोर्जीवतः विषाणेशृंगेस्वंमूत्रंआसिच्यकृत्वातस्यस्वपतः अपसल
चित्रिः अपसव्येनअप्रादक्षिण्येनविषाणस्थंमूत्रंपरिसमंतात्सिंचन्उक्षन्त्रिस्त्रीन्वारान्वपरीयात्परिभ्रमेत्परिस्वागिरे
हंपरिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्चभ्रात्रोश्चसखिभ्योविसृजाम्यहंउन्नूलपरिमीढोसिपरिमीढः क्वगमिष्यसीत्यनेनमंत्रेण
संपदिभ्रम्यादावाग्निमुपसमादायघृताक्तानिकुशेंद्वानिजुहुयात् परित्वाहुलनोहुलानिवृत्तेंद्रवीरुद्रइंद्रपाशेनछित्वाम
द्यामुत्काथान्यमानयेदिति सदासः यदिअस्मिन्कर्मनिकृतेपिभ्रम्यात् स्वेच्छयाविचरेत्तदा तहुसार्थमिदंकर्मकुर्यात्तथा
पंचभूसंस्कारपूर्वकंदावाग्निंवनदहनंस्थापयित्वाब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांतेआघारावाज्यभागौमहाव्याहृतितिसर्वप्राय
श्चित्तप्राजापत्यस्विष्टकृदंतास्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वाकुशेद्वानिजुहुयात् कुशानांइन्द्वादिकंडलाकाराणिपत्राणिघृताक्ता
नित्रीणिपरित्वाहुलइत्यादिनाअथान्यमानयेदित्यनेनमंत्रेणसकृदेवजुहुयात् इदमिंद्रायेतित्यागः ततः संस्रवप्राशनं
ब्रह्मणेदक्षिणादानांतंकुर्यात् क्षेम्योह्येवभवतिअस्मिन्कर्मणिकृतेहिस्फुटंक्षेम्यः वश्यः दासएवभवति संपद्येत इ
त्यूलदासवश्यकर्म शूलगवः स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्योयशस्यआयुष्यः अथस्वर्गादिकामस्यशूलगवाख्यंकर्मयाग
विशेषमनुविधास्यन्नाह शूलगवइतिसचस्वर्ग्यः स्वर्गापहितः पशव्यः पशुभ्योहितः पुत्र्यः पुत्रेभ्योहितः धन्यः धनाय

हितःपशस्यःपशसेहितःआयुष्यःआयुषेहितःअयमर्थःयदायजमानःस्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्यमनन्तम
कामोभवतितत्तदानेनशूलगवाख्येनयजेत अनेककामानांयुगपदुत्पसंभवात् औपासनमरण्यं॰हृत्वावितानं॰सा
धयित्वारौद्रंपशुमालभतेसांडंऔपासनंआवसथ्याग्निंअरण्यंअटवींहृत्वातत्रवितानंत्रेताग्निविन्याससाधयित्वाशु
ल्वोक्तप्रकारेणविरच्यरुद्रंरुद्रोदेवताअस्येतिरौद्रस्तंरौद्रंपशुंछागंआलभतेसंज्ञपयतिकथंभूतंसांडंसहअंडाभ्यांवर्त्त
तइतिसांडस्तंअनपुंसकमित्यर्थःगोवीशब्दात्वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौनैवछागःपशूरौद्रःअपितुसांडोगौःकुतःशब्दात्
शूलगवइत्येतस्मांच्छब्दात्वपा॰श्रपयित्वास्थालीपाकमवदानानिचरुद्रायवपामंतरिक्षायवसां॰स्थालीपाकमि
श्राण्यवदानानिजुहोतिअग्नयइत्यादिवपांपक्कांस्थालीपाकंअवदानानिचहृदयादीनिसहैवश्रपयित्वाननुपशु
तंत्रेविहस्यशामित्रेऽग्नौऽवदानंश्रपणंवपाश्रपणंचाहवनीयेदृष्टंअत्रतन्माभूदितिवपा॰श्रपयित्वास्थालीपा
कमवदानानिसहश्रपणमुच्यते रुद्रायवपामंतरिक्षायवसांतत्ररुद्रायवपांजुहोतिअंतरिक्षायवसांजुहोसप्या
हारःस्थालीपाकमिश्राण्यवदानानिजुहोत्यग्नयइत्यादिअवदानहोमावसरेहृदयादीन्यवदानानिस्थालीपाकेणच
रुणामिश्राणिसंयुतानिजुहोतिअग्नौप्रक्षिपतिनवकृत्वअग्नयेस्वाहेत्यादिभिर्वक्ष्यमाणैर्नवभिर्मंत्रैःअग्नयेरुद्रायश

र्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भर्वाय महादेवायेशानायेति वनस्पतिस्विष्टकृदंते देव्याघारणं वनस्पतिश्च स्विष्टकृच्च व
नस्पतिस्विष्टकृतौ तयोर्वनस्पतिस्विष्टकृतोरंते व्याघारणं कर्त्तव्यं तत्र व्याघारणं दिशं वसया कुर्यात् तत्र वनस्पतिहोमः।
स्विष्टकृद्धोमादर्वाक् एष द्राज्येन भवति पशोस्तथा दृष्टत्वात् स्विष्टकृद्धोमश्च सर्वावदानपक्षेंऽगेभ्यः असर्वावदानपक्षे त्र्यं
गेभ्य एवावशिष्टेभ्यः अत्र सूत्रे व्याघारणमेव निबद्धं तत्र द्रव्यदेवतापेक्षायां सर्वपशुप्रकृतिभूताग्नीषोमीये दर्शनात् वसाद्र
व्यं दिशो देवव्याघारणधर्मेतया लभ्यते व्याघारणांते पत्नीः संयाजयंतीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपति
मिति व्याघारणस्य दिशामभिघारणस्य अंतेऽवसाने पत्नीः पंच वक्ष्यमाणाः संयाजयंति जायान्या पश्चांगेण कथं इन्द्रा
ण्या इत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः स्वाहाकारांतैः प्रतिमंत्रं लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो बलिं हरति यस्ते रुद्र
इत्यादि ततो महाव्याहृत्यादिहोमांते लोहितं तस्यैव पशो रुधिरं पालाशेषु पलाशपत्रेषु कूर्चेषु आसनेषु प्राक्संस्थेषु
उदक्संस्थेषु वा रुद्राय सेनाभ्यः रुद्राय देवतायै सेना रुद्राय सेनाः अलुक् समासः ताभ्यो बलिमुपहारं हरंति ददति या
स्त इत्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः षट्सु पलाशकूर्चेषु प्रतिमंत्रं प्रत्येकं उवध्यं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यंति अधो वा निखनंति ऊवध्यं
पुरीषाधानी पोटी इति प्रसिद्धं लोहितेन रक्तेन लिप्तं संसृष्टं लोहितलिप्तं अग्नौ आहवनीये प्रास्यंति प्रक्षिपंति वा अधः भूमौ

गृ·सू· निखनतिनिदधाति अनुवातंपशुमवस्थाप्यरुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यांवानुवाकाभ्यां अनुवातेवातमनुलक्षीकृत्य
भा·हृ· वाताभिमुखमित्यर्थः पशुं अवशिष्टंपशुशरीरं अवस्थाप्यनिधायरुद्रैर्नमस्तइत्यध्यायेनाम्नातैः उपतिष्ठतेयद्वा प्रथमोत्त
१०८ माभ्यांअनुवाकाभ्यांमंत्रसमुदायाभ्यां प्रथमोनुवाकः नमस्तइत्यारभ्यषोडशर्चः उत्तमोअंतिमः द्रापेअंधसस्पतइत्या
रभ्यविंशतिकंडिकात्मकः नैतस्यपशोर्ग्रामंहरंति एतस्यरौद्रस्यपशोर्मांसंग्रामंनहरंतिग्रामंप्रतिननयंतियाज्ञिकाः
किंतुआरण्यएवोत्सृजंति एतेनैवगोयज्ञोव्याख्यातः एतेनैवशूलगवेनैवगोयज्ञोगोयज्ञनामधेयोयागःव्याख्यातः क
थितः तत्रद्रव्यविशेषमाह पायसेनानर्थलुप्तः पायसेनपयसासंसिद्धेनचरुणा अनर्थलुप्तः शूलगवप्रधानदेवताहो
मलोपरहितः तस्यतुल्यवयागोर्दक्षिणा तस्यपशोःतुल्यवया शूलगवपशोःवयसातुल्यंसमंवयजन्मातिक्रांतिकालो
यस्यगोः सतुल्यवयागोपुंगवः दक्षिणाप्ररिक्तयद्द्रव्यंब्राह्मणेदेयमितिसूत्रार्थः अथप्रयोगः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआ
युष्कामानांशूलगवपशुबंधोविहितः तत्रमातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकंश्राद्धंकृत्वा औपासनाग्निमादायारण्यंगच्छेत्त
त्रशुचौदेशेगार्हपत्यायतनंसप्तविंशत्यंगुलंवृत्तंविधायतन्मध्येनिखानशंकौ अष्टौएकादशद्वादशवास्वकीयानिप रामः
दानिपदानिप्राचींगत्वा तदंतेशंकुंनिखायतयोःशंक्वोःउभयतःपाशांरज्जुंप्रसार्यहवनीयायतनंरचयेत् तद्यथायावत्स १०८

माणा रज्जुः स्यातावान्नैवागमो भवेत् आगमार्द्धे च शंकुः स्यात्तदर्द्धे च निरंछनमिति शुल्ववचनानुसारेण अत्रायं रचनाप्रकारः
पूर्वस्माच्छंकोः द्वादशांगुष्ठपर्वपरिमितं देशं पूर्वतः पश्चिमतश्च परित्यज्य तत्र शंकुद्वयं निखाय चतुर्विंशत्यंगुलां रज्जुं परिमा
य तावतीमेवमधिकां गृहीत्वा उभयतः पाशौ कृत्वा रज्जोरागमार्द्धे शंकुस्थानं सत्रादिनांकयित्वा अपरागमार्द्धे निरंछनं आर्ष
णसूत्रगुणमोप्य पूर्वार्द्धापरार्द्धयोः शंक्वोः तस्या रज्ज्वाः पाशद्वयं निक्षिप्य निरंछेन गुणेन दक्षिणत आकृष्य शंकुस्थाने शंकु
निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतो नीत्वा तथैवाकृष्य शंकुस्थाने अपरं शंकुं निहमात् अथ रज्ज्वाः पाशौ परिवर्त्य पूर्ववत् निरंछ
नगुणेन दक्षिणत आकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतो नीत्वा तथैवाकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निहमात्
एवं चतुरस्रं चतुर्विंशत्यंगुलायामविस्तारमाहवनीयायतनं संपद्यते ततो गार्हपत्याहवनीयांतरालसंमितां रज्जुं षड्गुणां
सप्तगुणां वा विधाय षष्ठांशं सप्तमं वा तत्राधिकं निक्षिप्य प्रसार्य त्रिगुणीकृत्य अपरवितृतीये शंकुस्थानज्ञानार्थमंकयित्वा
गार्हपत्याहवनीयमध्यगतयोः शंक्वोः पाशौ प्रतिमुच्य गार्हपत्यायतनाद्दक्षिणत आकृष्य अपरवितृतीयांके शंकुं निखाय
तस्मिन्शंकौ अन्यरज्जुपाशं प्रतिमुच्य षोडशांगुलानि परिमाय वृत्तं मंडलं विरच्य तन्मध्यशंकोश्चत्वार्यंगुलान्युत्तरतः परित्य
ज्य तत्र पूर्वापरायतां मंडलसंमितां रज्जुं निपात्य रेखामुल्लिखेत् एवं धनुषाकृति दक्षिणाग्न्यायतनं संपद्यते अथ तामेव रज्जुंप

गृ·सू· रित्वर्त्मेआहवनीयादुत्तरतःवितृतीयेनाक्रुष्यवितृतीयस्थानेउत्करंकुर्यात् एवंवितानंसाधयित्वातेषुपंचभूसंस्कारान्कृ
भा·हे· त्वागार्हपत्यायतनेऔपाशनाग्निंस्थापयित्वामृन्मयेनपात्रेणगार्हपत्यैकदेशमादायाहवनीयायतनेआहवनीयंप्रणयेत्
१०९ ततःएवमेवदक्षिणाग्निरवेरेदक्षिणाग्निंआहवनीयस्यदक्षिणतोब्रह्मासनमास्तीर्यशूलगवेणरौद्रेणपशुनाहंयक्ष्ये तत्रमे
त्वंब्रह्माभवेतिब्राह्मणंप्रार्थ्यभवामीतितेनोक्तःआसनेतंउपवेशयउत्तरतःप्रणीताप्रणीयपवित्रच्छेदनानिपवित्रेप्रोक्षणीपा
त्रंवज्रंअंतर्द्धानतृणं इत्येतानिपंचआसादयेत् ततःरज्जुशंकुशम्याअग्निंपुरीषाहरणंउदकंसिकताःआच्छादनवस्त्रंइत्य
र्थेउपकल्पयेत् ततःपवित्रेकृत्वाप्रोक्षणीःसंस्कृत्यवज्रमंतर्धानतृणंचप्रोक्ष्यप्रोक्षणींनिधायवस्त्रमादायवेदिंमिमीतेस्फ
नेआहवनीयस्यदक्षिणतःप्राचीत्र्यरत्नींपश्चिमतश्चतुररत्निंउत्तरतस्त्र्यरत्निंपूर्वतश्चत्र्यरत्निं एवंपरिमितांवेदिंत्रिभिःकुशैः
परिसमुह्यउत्तरतोवज्रेणोत्करंपरिलिख्यतदंतके वज्रंनिधायतदुपरिवेदितृणंकृत्वासतृणंवज्रमादायदक्षिणहस्तेनस
व्येपाणावाधायदक्षिणेनालभ्यतेनवज्रेणपृथिवीमात्मानंवासंस्पृशन्वेद्यामुदग्रंनिधायतदुपरितेनप्रहृत्यतद्वज्रेणपुरी
षमादायवेदिंप्रेक्ष्यपुरीषमुत्करेकृत्वापुनस्तथैवप्रहृत्यपुरीषमादायवेदिंप्रेक्ष्यममुंपुरीषमुत्करेकरोतिएवमेवद्वितीयंकरोति राम:
पुरीषकरणांतेदक्षिणोत्तराभ्यांपाणिभ्यांउत्करेभिन्यासंकरोति ततस्तृतीयंप्रहरणादिचतुर्थंकृत्वाब्रह्मन्पूर्वंपरिग्रहंपरिग्रही १०९

ष्यामित्यामंत्रितेनब्रह्मणापरिग्रहाणेत्यनुज्ञातः स्फ्येनवेदिंदक्षिणतःप्राचींपश्चिमतःउदीचींउत्तरतःप्राचींपरिगृह्णातिअ
थवेद्यांप्राचीस्तिस्रोलेखा उल्लिख्यअनामिकांगुष्ठाभ्यांदक्षिणाप्रभृतिभ्योलेखाभ्यःपृथक्पृथक्पुरीषमादायोत्करेप्रक्षिप
क्रमेणलेखाःसंमृशति तत्रैतेवेदिमानादिपदार्थाःस्वयंकर्तृकाःमंत्ररहिताश्चऋत्विगंतराभावात्समाम्नायाभावाच्चअथाह
वनीयस्यपुरस्तादुत्तरवेदिस्थानेपंचभूःसंस्कारान्कृत्वापूर्वार्द्धेशंकुंनिखायद्वात्रिंशदंगुलांशम्यामादायचतुरस्त्रांउत्तरवेदिंश
म्यामात्रीमिमीते ततस्तथैवशम्ययाउत्तरतश्चात्वालंमिमीते तद्यथा पश्चादुदीचींशम्यानिपात्यलेखामुल्लिखेत् पुरस्तात्स्फ्ये
नतावतींलेखामुल्लिख्यतथैवदक्षिणतःप्राचीमुत्तरतःप्राचींशम्यांनिपात्यरेखांउल्लिखेत् उदीचींशम्यांनिपात्य एवंचतु
रस्रशम्याप्रमाणंचात्वालंसंपद्यते ततश्चात्वालमध्येस्फ्याग्रेणप्रहृत्यपुरीषमादायउत्तरवेदौसंकुसमीपेप्रक्षिप्यअभिमास
निधायपुनरेवंद्विपरंप्रहृत्यपुरीषमादायोत्तरवेदिपुरीषप्रक्षेपातिमासान्कृत्वाचतुर्थवेलायां अभ्याचात्वालंखात्वायावतापुरु
षणशम्यामात्रीउत्तरवेदिःऊर्ध्वापूर्यतेतावत्पुरीषाहरणेनचात्वालादादायप्रक्षिपेत् एवमुत्तरवेदिंरचयित्वामध्येप्रादेशमात्रींच
तुरस्रांनाभिंकृत्वाप्रोक्षणीभिःप्रोक्ष्यसिकतामुपकीर्यवाससाछादयति अथ गार्हपत्येपूर्णाहुतिवदाज्यंसंस्कृत्यपंचगृहीतं
गृहीत्वाआज्याप्रोक्षणपाहवनीयसोपयमनीकाधिश्रित्येध्मस्याग्नीनुद्यम्यउत्तरवेदिसमीपंगत्वा पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणतउत्तरतश्चान

गृ॰सू॰ रवेदिंप्रोक्षणीभिःप्रोक्ष्यप्रोक्षणीशेषमुत्तरवेदेःआग्नेयकोणसमीपेवहिर्वेदींनिनीयपंचगृहीतेननाभिंआघारयतिकोणेहिरण्यं
भा॰ह॰ पश्पनूपथापूर्वंदक्षिणसंस्थासक्तंआघार्योत्तरपरसंस्थान्ततोदक्षिणपरसंस्थान्ततःपूर्वोत्तरसंस्थामध्येवाघार्यशेषमाज्यंस्त्रुवमुद्य
११० म्यार्ध्वमुक्षिपति ततोनाभिंपैतुदारवैःपरिधिःपरिदधाति यथा प्रथमंउदगग्रेणापश्चिमतः ततःप्रागग्रेणदक्षिणतः ततःप्रा
गग्रेणोत्तरतः ततोनाभिमध्येगुल्गुलंसुगंधितेजनंवृष्णेस्तुकाःशीर्षधन्याःअभावेन्यानिदधाति तदुपरियउपयमनीगतमग्निं
स्थापयतिउपयमनींतत्समीपेनिवपति चात्वालेप्रणीयमानमग्निंब्रह्मानुगच्छति ततोयजमानःप्रणीताउत्तरवेदेःउत्तरेणकु
शासनेप्रणीयाहवनीयंपरिस्तीर्यगार्हपत्यंचपात्राण्यासादयति आज्यस्थालीसंमार्गकुशाःसन्नहनावच्छादनानिपरिधयःउ
पयमनकुशाःसमिधःस्त्रुवःआज्यंवपाश्रपण्यौचरुस्थालीमूलंउखातंडुलाःदक्षिणार्थंतुलवयागोश्चेति उपकल्पनीया
न्युपकल्पयति वहिर्लक्षशाखापलाशशाखात्रिगुणरशनाउपाकरणात्रिणांद्विगुणरशनागोपशुःअसिःपात्रेजनिःदधिहिर
ण्यशकलानिषट्पलाशपत्राणिचेति ततःआसादनक्रमेणपात्राणिप्रोक्षतिरुद्रायत्वाजुष्टंप्रोक्षामीतितंडुलान्प्रोक्षतिआज्य
स्थाल्यामाज्यंनिरूप्यगार्हपत्येऽधिश्रित्यपर्यग्निंकुर्यात् ततोवेदिंमध्येसंग्रहीतां अभ्रारवात्वाब्रह्मन्नुत्तरंपरिग्रहंपरिग्रहीष्यामी रामः
तिब्रह्माणमामंत्र्यपरिगृहाणमेतितेनअनुज्ञानपूर्ववत्स्फ्येनदक्षिणपश्चिमोत्तरतोवेदिंपरिगृह्यानुमार्ष्टिआहवनीयमप ११०

रेणप्रोक्षणीरासाद्यप्रणीतोदकेनपाणीअवनिज्यप्रणीतानांपश्चिमतःप्रागग्रंस्फ्यंनिधायतदुपरिइध्मावर्हिषीआसाद
यतिततस्त्रुवंप्रथमंसंमृज्याभ्युक्ष्यपुनःप्रतप्यनिदध्यात् आज्यमुद्वास्यप्रोक्षणीनामपरेणकृत्वाउत्पूयावेक्ष्यप्रोक्षणीरुत्सृ
यंवेदिंप्रोक्ष्यवर्हिश्चप्रोक्ष्यप्रोक्षण्येकदेशेनवर्हिर्मूलानिसिक्त्वावर्हिर्विस्त्रस्यसंनहनंचविस्त्रस्यदक्षिणस्यांवेदिश्रोण्यांनि
धायसंहननावच्छादनेरवच्छाद्यवेदिंस्तृणाति तद्यथा वर्हिःपूलकंत्रिधाविभज्यप्रथमंभागंदक्षिणेनोत्थाप्यांकेकृत्वाहिद्वि
तीयंभागंदक्षिणेनोत्थापितंसव्येनसंगृह्यअंकस्थितंप्रथमभागंदक्षिणेनादायवेद्यांस्तृणात्युदक्संस्थंतथैवतृतीयंभा
गंगृहीत्वाअंकेकृत्वासव्यस्थितंदक्षिणेनादायअंकगतंसव्येनसंगृह्यपूर्वस्तृतवर्हिर्मूलानिद्वितीयवर्हिर्भागाग्रैश्छादयन्स्तृ
त्वातृतीयभागंदक्षिणेनादायस्फ्योपग्रहेणतथैवस्तृणाति पश्चादपवर्गंततउपरिछिन्नसशाखास्तृणाति अथाहवनीयंक
ल्पयति ततोमध्यमदक्षिणोत्तरान्परिधीन् आहवनीयेपरिधायआहवनीयमवेक्ष्यअग्रेणाहवनीयंपरीत्यपलाशशा
खांनिखनति तांत्रिगुणरशनयात्रिःपरिव्ययति तत्रशकलमुपगूहति रुद्रायत्वोपाकरोमीत्युपाकरणंतृणेनपशुमुपा
करोति ततोद्विगुणरशनयांतराशृंगंपशुंबध्वारुद्रायनियुनज्मीनिसाखायांनियुनक्ति अथरुद्रायत्वाजुष्टंप्रोक्षामीतिपशुं
प्रोक्षणीभिःप्रोक्ष्यशेषंआस्यउपगृह्यअधस्तादुपोक्षति ततउपयमनकुशानादायसमिधोभ्याधायप्रोक्षणीभिःपर्युक्ष्यपूर्ववाघार

गृ॰सू॰
भा॰ह॰
१११

माघार्यउत्तरांतेस्त्रुवाग्रेणललाटांसश्रोणिषुपशुंसमानक्ति ततःचात्वालेस्त्रुवेसिभ्यांपशोर्ललाटमुपस्पृशति स्वरूपमवगृह्य
असिंएकतःघृतेनाभ्यज्यनिदधात् अथाहवनीयस्योत्तरतःस्फ्येनशामित्रायपरिलिख्य आहवनीयस्योल्मुकेनपश्वाज्यशा
मित्रदेशशाखाचात्वालाहवनीयान्पर्यग्निंकुर्यात्त्रिः उल्मुकमाहवनीयेप्रक्षिप्यतावत्प्रतिगच्छेत् पुनराहवनीयादुल्मु
कमादायपशुंकृत्वेवधावपाश्रपणीभ्यामन्वारभ्यउदग्गच्छेत् तत्रवेदितृणद्वयमादायशामित्रेउल्मुकंनिधायशामित्रस्य
पश्चात् एकंतृणंआस्तीर्यतत्रपशुंप्राक्शिरसंप्रत्यक्शिरसंवाउदक्पादंनिपात्यअवाश्यमानंमुखंसंगृह्यतमनेनशामि
त्रेणसंज्ञपयतिसत्यन्यास्मिन्पुरुषे शमितरियजमानआहवनीयंप्रत्येत्यपूर्णाहुतिवदाज्यंसंस्कृत्यस्वाहादेवेभ्यइत्येकामा
हुतींआहवनीयेहुत्वासंज्ञप्तेपशौदेवेभ्यःस्वाहेतितेनैवाज्येनअपरांहुत्वा तूष्णीमपएःपंचजुहोति अथवपाश्रपणी
भ्यांनियोजनींचत्वाले प्राश्यपानेजनीभिःपशोःप्राणशोधनंस्वयमेवकरोति यथामुखंनासिकेचक्षुषीद्वेकर्णौद्वौना
भिंमेढ्रंपायुंसंहत्यपादान्एकैकंपानेजनीजलेनस्पृशतिशेषेणशिरःप्रभृतिमुखनासिकेप्रभृतिकर्णपर्यंतंपुनस्तथै
वाप्याय्यतेनांगानिनिषिच्यशेषंपशोःपश्चाद्भागेनिषिंचति ततउत्तानंपशुंकृत्वानाभ्यग्रेतृणंनिधायप्रज्ञातयासिधारया
भिधायतृणांतंचछित्वातृणमूलेउभयतोलोहितेनाङ्क्त्वातृणंभूमौनिरस्यतदुपरिसव्यंपादंकृत्वापुनरागत्योपविश्यवपामुत्खिद्यव

रामः
१११

पाश्रणीभ्यांप्रोणूर्यस्थित्वाऽज्येनाभिघार्यप्रक्षाल्यपशुंविशास्तिहृदयादीनिसर्वाणित्रीणिवापंचवायथाकामंअवदानान्यवद्य
जाघनींचावद्यश्वभ्रेउपह्याममवधायलोहितंचावधायचरौतंडुलानोप्यवपांशामित्रेप्रतथ आहवनीयस्योत्तरतःस्थित्वाऽऽह
वनीयेचप्रतथशाखाग्न्योरंतरेणाहृत्यदक्षिणतःस्थित्वास्रुवेणाज्येनाभिघारयन्श्रपयति गार्हपत्येस्थालीपाकंशामित्रेहृदयादी
निअवदानानिचरुंच तत्रहृदयंशूलेचरुंपर्यग्निंकृत्वावपामभिघारयति अथत्रिःप्रच्युतेपशौहृदंउपरिकृत्वाएषदोज्ञेनहृद
याभिघार्यइतराण्यवदानान्याज्येनसर्वाणिचत्र्यंगवर्जमभिघार्यस्थालीपाकमुद्वास्यअनंतरंस्रुवेणवपायाअंगानांचप्राणादानं
कृत्वावपादीनिक्रमेणसाद्यत्र्यंगानिशाखाग्न्योरंतरेणाहृत्यवेद्यामासाद्यवपामवदानानिचालभ्यब्रह्मणान्वारब्धआज्यभागौहु
त्वावपाहोमायस्रुवेआज्यमुपस्तीर्यहिरण्यशकलमवधार्यवपांगृहीत्वापुनर्हिरण्यशकलंदत्वाहविरभिघार्यरुद्रायस्वाहेतिवपां
जुहोति वपाश्रपण्यौचाग्नौप्रास्यति ततउखातोवसांगृहीत्वा अंतरिक्षायस्वाहेतिजुहुयात् अथावदानहोमार्थंस्रुवेउपस्तीर्य
हिरण्यशकलमवधायहृदयाद्यंगेभ्यःप्रत्येकंद्विर्द्विरवदायावदायस्रुवेक्षिप्त्वास्थालीपाकाच्चसकृदवदायक्षिप्त्वाउपरिहि
रण्यशकलंदत्वासकृदभिघार्यअसर्वाणिचेस्तत्र्यंगंकृत्वाअग्नयेस्वाहेतिजुहोति एवंपुनःस्रुवेउपस्तरणहिरण्यशकलावधा
नद्विर्द्विरवदानग्रहणसकृत्स्थालीपाकावदानहिरण्यशकलावदानानिधारणानिकृत्वारुद्रायसर्वायपशुपतयेउग्रायअशन

गृ॰सू॰ यभवायमहादेवायईशानायेत्यैतैर्नाममंत्रैः स्वाहाकारेणैनेएकैकस्मैजुहोति एवंनवप्रधानहोमाः संपद्यंते ततःपृषदाज्येनवनस
भा॰ह॰ तयेस्वाहेतिहोमंविधायस्विष्टकृद्धोमार्थंस्रुवमुपस्तीर्यहिरण्यशकलंदत्वासर्वावदानपक्षेऽंगेभ्योद्विर्द्विरवदाय असर्वावदान
११२ पक्षेतेभ्यएवप्रधानार्थेभ्योद्विर्द्विरवदायसकृच्चरोरवदायहिरण्यशकलमवधायद्विरभिघार्याग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्यग्नेरुत्त
रप्रदेशेजुहुयात् ततःस्रुवेणवसांगृहीत्वाहवनीयस्यपुरस्तात्तदिशःस्वाहा इदंदिग्भ्यः दक्षिणतःप्रदिशःस्वाहाइदंप्रदिग्भ्यः
पश्चिमतःआदिशःस्वाहा इदमादिग्भ्यःउत्तरतःविदिशःस्वाहाइदंविदिग्भ्यःमध्यतःउदिशःस्वाहाइदमुद्दिग्भ्यःजाघनींगृही
त्वागार्हपत्यंप्रत्येत्यजाघन्याःस्रुवेणावदायावदायइंद्राण्यैस्वाहाइदमिन्द्राण्यै रुद्राण्यैस्वाहा इदंरुद्राण्यैशर्वाण्यैस्वाहाइदं
शर्वाण्यैभवाण्यैस्वाहा इदंभवान्यै अवनयेगृहपतयेस्वाहा इदमग्नयेगृहपतये एताःपंचपत्नीसंयाजाहुतीर्जुहुयात् ततःआ
हवनीयेमहाव्याहृत्यादिप्राजापत्यहोमांतेसंस्रवप्राशनानंतरं स्थूलगवपशुनातुल्यवयसंगांब्राह्मणेदक्षिणांदद्यात्तत
तःपलाशपत्रेषुषड्सुप्राक्संस्थेषुउदक्संस्थेषुवा पशुलोहितेन यास्तेरुद्रपुरस्तात्सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमःइदंरुद्राय
सेनाभ्यइतिसर्ववलिषुत्यागःएवं यास्तेरुद्रदक्षिणतःसेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमःइदंरुद्रायसेनाभ्यःयास्तेरुद्रपश्चा रामः
त्सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमःइदंरुद्रायसेनाभ्यःयास्तेरुद्रोत्तरतःसेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमःइदंरुद्रायसेनाभ्यः ११२

यास्तेरुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमःइदंरुद्रायसेनाभ्यःयास्तेरुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्यएषवलिस्ता
भ्यस्तेनमःइदंरुद्रायसेनाभ्यःऊवध्यस्यलोहितलिप्तस्याग्नौप्रक्षेपःअधोनिखननंवाकृत्वा अनुवातंपशुमवस्थाप्य रुद्राध्या
येननमस्तइत्यादिनाप्रथमोत्तमाभ्यांवानुवाकाभ्यांरुद्रानुपस्थापउदकमुपस्पृशेत् एतस्यपशोर्मांसंग्रामेनानयेत् समाप्तःशूलगवः
अथगोयज्ञ पद्धतिःतत्रविहितमात्रपूजाभ्युदयिकःस्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुषफलानामन्यतमफलकामःऔपासनमर
ण्यंनीत्वातत्रपरिसमूहनादिभिःसंस्कृतायांभूमौस्थापयेत् ततोब्रह्मोपवेशनांतेविशेषःसक्षीरंप्रणयनंकृत्वापायसंश्रपयि
त्वाआज्यभागाविष्ट्वाशूलगवदेवताभ्यअग्निरुद्रसर्वपशुपत्युग्राशनिभवमहादेवेमनोभ्यस्वाहाकारांतैर्नामभिश्चतुर्थ्यंतैर्नव
भिर्मंत्रैःपायसेनप्रत्येकंजुहुयात् ततःस्विष्टकृदादिप्राजापत्यहोमांतेसंस्रवंप्राश्यपूर्णपात्रवरयोरन्यतरंब्रह्मणेदद्यात्
इतिगोयज्ञपद्धतिःअथवृषोत्सर्गःअथशूलगवानंतरंवृषोत्सर्गःवृषस्यवक्ष्यमाणलक्षणस्यउत्सर्गःउत्सर्जनंत्यागस्तस्य
तेसचकामाधिकारात् फलस्यचानभिधानात् किंविश्वजिन्न्यायेनस्वर्गःफलंकल्प्यते उतपूर्वोक्तशूलगवानंतराभिधाना
त्तत्फलमितिसंदेहःतत्रविश्वजिन्न्यायस्यसर्वथाश्रुतफलकर्मविषयत्वात् नात्रप्रवृत्तिःकुतःसन्निधिश्रुतस्यशूलगवफ
लस्यस्वर्गादेरेवान्वययोग्यत्वात्तस्मात् अयमपिपशुःस्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामस्यैवेत्यभिप्रेत्याहगोयज्ञेनआ

रभ्यातः सचगोयज्ञेनगवारौद्रेणपशुनायज्ञः गोयज्ञः तेनव्यारभ्यातः गोयज्ञफलेनेतिकर्त्तव्यतामित्यर्थः ततश्चास्मिन्नपि
स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामस्याधिकारः सकृदाकर्त्तव्यइत्यपेक्षायामाह कार्त्तिक्यांपौर्णमास्यांरेवत्यांवाश्वयुज्यस
कार्त्तिक्यांपौर्णमास्यां आश्विनस्यरेवत्यांरेवतीनक्षत्रेवाकर्त्तव्यः शणस्त्रातरात्रैचैत्रमाश्वयुज्यंवामध्येगवांसुसमिद्धमग्निं
कृत्वाज्यंसंस्कृत्येहरतिषट्जुहोतिप्रतिमंत्रंमध्येगवांगोष्ठेपंचभूसंस्कारपूर्वकंआवसथ्याग्निंसुसमिद्धंप्रज्वलितंकृत्वा
आज्यसंस्कारानंतरंपर्युक्षणांतेइहरतिरित्यादिभिः वन्हिमंत्रैः प्रतिमंत्रंषडाज्याहुतीर्जुहोति अत्रमध्येगवामितिदेशवि
शेषनियमानुविधानात्देशांतरस्येहयागानंगत्वं पूषागाअन्वेतुनः पूषारक्षत्वर्वतः पूषावाजंसनोतुनःस्वाहेतिपौष्णस्यजु
होतिपूषादेवतास्येति पौष्णः चरुः तस्यपूषागाइत्यादिमंत्रेणाज्जुहोतिहोमसंख्यानभिधानात्सकृत्श्रपणानुपदेशात्सिद्धए
वोपादीयतेअयंपौष्णः चरुः पिष्टमयोभवतिकुतः तस्माद्यंपूष्णेचरुंकुर्वंतिप्रपिष्टानामेवकुतः श्रुतेः रुद्रान्जपित्वैकवर्णांद्वि
र्णीवायोवायूथंछादयतियंवायूथंछादयेद्व्रीहिनोवैवस्यात्सर्वांगैरुपेतोजीववत्सायाःपयस्विन्याःपुत्रोयूथेचरुपरिविन्नमःसा
न्तमलंकृत्ययूथेमुख्याचतस्रोवत्सतर्यस्ताश्चालंकृत्यैनंयुवानंपतिंवोददामितेनक्रीडंतीश्चरथप्रियेणमानःसाप्तजनुषसु
भगारायस्पोषेणसमिषामदेमेत्यतर्यैवोत्सृजेरन् रुद्रान्नमस्तइत्यध्यायाम्नातांजपित्वाजपधर्मेणपठित्वाअत्रमूलगवानिदेश

प्राप्तोपिरुद्रजपविधिः प्रथमोत्रमानुवाकजपविकल्पनिवृत्त्यर्थः जपावसरज्ञापनार्थोवातन्न अपूर्वश्चायंजपस्तेनाप्राप्त
त्वात् अकृतोहिरुद्राणांगवुपस्थानेकरणत्वेनविहितत्वात् एक एव शुक्लादिवर्णोरूपंयस्यसएकवर्णः तं अथवाद्वौवर्णौयस्य
सद्विवर्णः तं वृषं वर्णविशेषनियममभिधाय अथ वृषस्यपरिमाणविशेषनियममाह योवृषः यूथंकृष्णवर्गंछादयतिस्वपरिमाणे
न अधः करोतिवायंवृषंयूथवर्गः छादयेत् अधः करोतितंवायूथादधिकपरिमाणंवान्यूनपरिमाणंवेत्यर्थः रोहितः लोहितः
लोहितोवाएवस्यात् एकारेणलोहितस्यएकवर्णोद्विवर्णोभ्यांप्राशस्त्यमुच्यतेपुनः कीदृक् सर्वैः अंगैः उपेतः समन्वितः नपुनः
हीनांगः अधिकांगोवातथाजीवाः प्राणिनोवत्साप्रसूतिर्यस्याः साजीववत्सानस्यागोः तथापयः बहुक्षीरंविद्यतेयस्याः सापय
स्विनीनस्याः बहुक्षीरायाइत्यर्थः तथायूथेवर्गविषयेरूपमस्यास्तीतिरूपस्वीअतिशयेनरूपस्वीतमः वृषः स्यात्तंउक्तंगु
णविशिष्टंचवृषंअलंकृत्यवस्त्रमालानुरूपहेमपदिकाग्रैवेयकघंटादिभिर्वृषोचितभूषणैः भूषयित्वानकेवलंवृषमलंकृ
त्यताश्चवत्सतरीः अलंकृत्यालंकृताः कार्यायूथेस्ववर्गेमुख्यागुणैः श्रेष्ठावत्सतर्यः कतिचनस्युः चतुःसंख्योपेताः एतंयुवा
नमित्येतत्पर्याउत्सृजेरन्त्यजेयुः नभ्यस्तमभिमंत्रयतेमयोभूरित्यनुवाकशेषेणनाभ्यस्थंवत्सतरीणांमध्येतिष्ठंतंअभिमंत्र
यतेआभिमुख्येनमंत्रयतेमंत्रैः स्तौतिकेनमयोभूरभिमावाहिस्वाहेत्यारभ्यस्वर्णसूर्यः स्वाहेत्येतदंतेनअनुवाकशेषेणाअ

थपायसप्राशनंनामांतरंकर्मसर्वासांपयसिपायसंश्रपयित्वाब्राह्मणान्भोजयेत्यस्यपार्वतोगावःदोग्ध्र्यःसंतिसःतासां
सर्वासांपयसिदुग्धेपायसंश्रपयित्वासाधयित्वाब्राह्मणान्त्रिप्रभृतीन्यथाशक्तिभोजयेत्तर्पयेत् पशुमप्येकेकुर्वंति तस्य
शूलगवेनकल्पोव्याख्यातःएकेआचार्याःपशुमपिछागंचकुर्वंतिआलभंतेउक्तविधिनापायसश्रपणपूर्वकंब्राह्मणान्भो
भोजयंतितस्यपशोःशूलगवेनशूलगवाख्येनक्रमेणकल्पःइतिकर्तव्यताकलापोव्याख्यातःकथितःइतिसूत्रार्थःअ
थप्रयोगःतत्रस्वर्गादीनामन्यतमफलकामःकार्त्तिक्यांपौर्णमास्यांआश्वयुजस्यरेवत्यांवाशास्त्रांतरात्चैत्र्यांआश्वयुज्यां
वामान्तपूजापूर्वकमाभ्युदयिकंकृत्वागोष्ठेगवांमध्येपंचभूसंस्कारान्कृत्वाआवसथ्याग्निंस्थापयेत्प्रणीताप्रणयनेप्र
णीतापात्रस्यमध्येपिष्टादिनाअंतर्धानंविधायमूलदेशेपयःइतरत्रजलंप्रक्षिप्यप्रणयेत् तंडुलानंतरंपौष्णंपिष्टंचरुंसि
द्धमासादयेत्प्रणीतेनपयसापायसंश्रपयेत् पर्युक्षणांतेसुसमिद्धेग्नौइहरतिःस्वाहाइदमग्नयेइहरमध्वंस्वाहाइदमग्नये
इहधृतिःस्वाहाइदमग्नयेइहस्वधृतिःस्वाहा इदमग्नयेरायस्पोषमस्मासुदीधरत्स्वाहाइदमग्नयेइतित्यागसहिताःषडा
ज्याहुतीर्जुहोतिततआघारावाज्यभागांतेपायसेनशूलगवदेवताभ्योग्न्यादिभ्यःईशानांतेभ्यःपायसेननवाहुतीर्हुत्वापि
ष्टकचरोःपूषागाअन्वेतुनःपूषारक्षतुसर्वतःपूषावाजंसनोतुनःस्वाहेतिमंत्रेणएकामाहुतिंहुत्वाइदंपूष्णइतित्या

गंविधायपायसपौष्णाभ्यांस्विष्टकृतेहुत्वामहाव्याहृत्यादिहोमसंस्रवप्राशनांतेपूर्णपात्रवरयोरन्यतरंब्रह्मणेदद्यात्अ
थनमस्तेरुद्रमन्यवइत्यास्याःसमाप्तेःरुद्रांजपित्वाएकवर्णादिगुणविशिष्टंवृषभंचतसृभिर्वत्सतरीभिःसहितंवस्त्रमाल
हेमालंकारादिभिरलंकृतंएतंयुवानंपतिवोददामितेनक्रीडंतीश्चरथाप्रियेणमानःसाप्तजनुषासुभगारायस्पोषेणसमि
षामदेमेत्येतयाऋचाउत्सृजेरन्ततोवत्सतरीमध्यस्थंवृषभंमयोभूरभिमावाहिस्वाहेत्यारभ्यवरुणःसूर्यःस्वाहेत्यंतेनअनुवा
कशेषेणअभिमंत्रयेतइतिवृषोत्सर्गःअत्रयत्प्रेतकृत्यंतदन्योक्तंलिख्यतेतेनत्रप्रेतपित्रादिगतनानाविधसमुचितस्वर्गा
दिफलकामस्यस्वर्गतपुराणानिशयाशोकमोक्षगतिकामस्यवाधिकारःतत्रप्रथमसंवत्सराभ्यंतरेकृतसपिंडीकरणस्यच
मातृस्थापनपूजनश्राद्धानिभवंतिसूतकांतेद्वितीयमहरेवापरंतस्यवृषोत्सर्गकालःनकार्त्तिकादिःप्रथमसंवत्सरेकाम्य
कर्माभ्युदयिकयोरनधिकारात्उक्तःतथैवकाम्यंयत्कर्मवत्सरात्प्रथमादृतइतिवचनात्सूतकांतेद्वितीयेह्निइतितुवचनंतथै
वकाम्यंयत्कर्मेतिवचनंबाधित्वैवप्रवर्त्ततेइतिअनन्यविषयत्वात्कार्तिकादितुसंवत्सरोत्तरकालीनकार्तिकादिषुसंकोच्यअन
थावाधापेक्षत्वाभ्यांवैषम्यापत्तेःततश्चसंवत्सरानंतरंकार्त्तिकादौपित्रागतनानाविधितृप्त्यादिकामेनक्रियमाणोवृषोत्स
र्गोमातृस्थापनपूजनश्राद्धपूर्वकएवकर्त्तव्यःतस्यचकार्त्तिकीचैत्रीआश्वयुजीरेवत्यांकालःअथफलश्रुतिःउत्सृष्टोवृषभोयस्मिन्

वन्यथजलाशयेशृंगेणोल्लिखेतभूमिंयत्रक्वचनदर्पितःपितॄमामन्नपानंतत्तभूमिमुपतिष्ठतेवृषोत्सर्गोहृतेतेनान्यत्पुराणमस्ति
महीतलेतथावृषभस्यतुशब्देनपितरःसपितामहाःआवर्त्तमानाद्दृश्यंतेस्वर्गलोकेनसंशयःजलेप्रक्षिप्यलांगूलंततोयंयोद्धर
तिवृषःदशवर्षसहस्राणिपितरस्तेनतर्पिताःकूलेसमुद्धृतायावच्छृंगेणतिष्ठतिमृत्तिका भक्ष्यभोज्यमयैःशैलैःपितरस्तेनतर्पिताःग
वांमध्येयदाचैववृषभःक्रीडतेतुयत् अप्सरोघसहस्रेणक्रीडंतिपितरस्ततःलांगूलमुद्यम्यावत्तोयेषुक्रीडतेतुसःअप्सरोगणसं
घैश्चक्रीडंतिपितरःसदा सहस्ररत्नपात्रेणकनकेनयथाविधि तर्पितास्तुयापितॄणांवैसावृषेणसमोच्यते एतानिचार्थवादकफ
लानिसमुचितान्येवाकामनाविषयःअथवृषस्यरूपंजीववत्सायाःपयस्विन्याःपुत्रमुखपुच्छपादेषुसर्वशुक्लःनीलोलोहितरेखा
वृषःतथाउन्नतस्कंधककुद्मान्ऋजुलांगूलभूषणःमहाकटितटस्कंधोवैडूर्यमणिलोचनःप्रवालगर्भशृंगाग्रसुदीर्घऋ
जुवालधिःनवाष्टदशसंख्यैस्तुतीक्ष्णाग्रैर्दशनैःशुभैःमल्लिकाख्यश्चभोक्तव्यस्तथावर्णास्तुताम्रकःकपिलोवृषभःश्रेष्ठोब्रा
ह्मणस्यप्रशस्यतेश्वेतोरक्तश्चकृष्णश्चगौरःपाटलएवच तथा पृथुकर्णोमहास्कंधःसुसूक्ष्मरोमाचयोभवेत् रक्ताख्यःकपिलो
यश्चरक्तशृंगगलोभवेत् श्वेतोदरःकृष्णपृष्ठोब्राह्मणस्यप्रशस्यते स्निग्धवर्णेनरक्तेनक्षत्रियस्यप्रचक्षते कांचनाभेनवैश्यस्य
कृष्णःशूद्रस्यशस्यते यस्यप्रागायतेशृंगेभ्रूमुखाभिमुखेसदासर्वेषामेववर्णानांसचसर्वार्थसाधकःतथा मार्जारपादकपिलः

थाकपिलपिंगलः श्वेतोमार्जारपादश्चतथामणिनिभेक्षणः तथागौरतिन्तिरकृष्णनिन्तिरसंनिभोतथा आकर्णमूलाच्छ्वेतंयस्य
मुखंसनंदीमुखः विशेषतोरक्तवर्णः तथायस्यजठरंश्वेतवर्णंचपृष्ठंचससमुद्रनामा अतसीवर्णोधन्यः तथाभूमौकर्षतिलांगूलंय
नश्चस्थूलवालधीः पुरस्तादुन्नतोनीलः सश्रेयान्वृषभः स्मृतः तथारक्तशृंगाग्रनयनोश्वेतदंतः प्रवालसदृशमुखेधन्यतरः
एतेसर्वेधनधान्यविवर्द्धनाः तथाचरणानिमुखंपुच्छंयस्यश्वेतानिगोःपतेः लाक्षारससवर्णश्चतंनीलमितिनिर्दिशेत् तथा
लोहितोयस्तुवर्णेनमुखेपुच्छेचपांडुरः श्वेतःखुरविषाणाभ्यांसवृषोनीलउच्यते नीलाधिकारेएवंवृषलक्षणंसंप्रयुक्तंगृहे
ष्वक्रीतमथापिराजन्मुक्तानशोचेन्मरणंमहात्मामोक्षमतिंचाहमतोविधास्येतदर्थमेवगाथेयेएष्टव्याबहवःपुत्रायद्येको
पिगयांव्रजेत् यजेतवाश्वमेधेननीलंवावृषमुत्सृजेत् तथा अथवर्जनीयावृषाः कृष्णताल्वोष्ठदशनारूक्षशृंगशफाश्चये
अशक्तदंताह्रस्वाश्चव्याघ्रभस्मनिभाश्चये ध्वांसगृध्रसवर्णाश्चतथामूषकसंनिभाः कुब्जाःकाणाश्चखंजाश्चकेकराक्षास्त
थैवच अंसतश्वेतपादाश्चउद्भ्रान्तनयनास्तथा नैतेवृषाःप्रमोक्तव्याः गृहेधार्याःकथंचन उपादेयश्चवृषस्त्रिहायनः तथावत्सत
र्योपितद्वापिएषएव अथस्नातआचांतःप्रेतपुत्रादिरन्योवाहोताब्रह्माचतत्रान्यपक्षेॐअद्यामुकमासीयामुकतिथौपित्रा
दिगतस्वर्गकामोवृषोत्सर्गमहंकरिष्येइतिप्रतिज्ञायअद्यकर्त्तमेववृषोत्सर्गहोमकर्मणिभवान्मयानिमंत्रितः तथेवहोम

गृ·सू·
भा·ह·
११६

कर्मणिकृतावेक्षकत्वेनमयाभवान्निमंत्रितइतिवस्त्रचंदनतांबूलादिहोतृब्राह्मणैः वृणुयात् ततःस्वयंगवांगोष्टेपंचभूसंस्का
रान्कृत्वाऽग्नेःस्थापनंकुर्यान्होतृब्रह्मप्रणीतानामासनेब्रह्मोपवेशनादिप्रणीतादिक्षीरोदकप्रणयनंउदकमात्रप्रणय
नमितिकेचित् आज्यंतंडुलाःपौष्णःपिष्टमयःसिद्धएवचरुःहोतुर्वस्त्रयुगंसुवर्णंकांस्यानिदक्षिणाःब्रह्मणःपूर्णपात्रंवरो
वाप्रोक्षण्युदकेनपात्रप्रोक्षणंपवित्रस्यचप्रणीतासुनिधानंप्रणीतेनपयसायथाविधिपायसचरुश्रपणंततउद्वासनादिउप
यमनकुशानादायतिष्ठत्समिधस्तिस्त्रस्तूष्णीमग्नौनिक्षिपेत् आज्येनहोमःइहरतिरित्याद्याःषडाहुतयःइदमग्नयइतित्यागः
आघारावाज्यभागौततःपायसेनअग्नयेरुद्रायेत्यादिततःपिष्टचरुःपूषागाइत्यादिततःपायसपिष्टचरुभ्यांस्विष्टकृद्धोमः
ततोभूरित्यादिनवाहुतयःसंश्रवप्राशनादिदक्षिणांतेरुद्राञ्जपित्वाएकस्मिन्पार्श्वेचक्रेणपरस्मिन्शूलेनवृषभमंकयि
त्वावत्सतरीवृषभश्चाहिरण्यवर्णेतिचतसृभिःशंनोदेवीरितिचस्नापयित्वालोहघंटिकानूपुरकंकणपट्टादिभिःपंचापलं
कृत्यवृषस्यदक्षिणेकर्णेजपेत् वृषोहिभगवान्धर्मश्चतुष्पादःप्रकीर्तितः वृणोमितमहंभक्त्यासमांरक्षतुसर्वतः इतिततःउ
त्सर्गः ॐअद्यामुकमासीयामुकतिथौएनंयुवानमित्यादिसमिधाभेदंतंनेनपारस्करेणएतेयेवोत्सृजेरन्नितिएवंकारेण
निषेधान्तथाचऋगर्थःहेवत्सतर्योवोयुष्माकंएनंयुवानंपतिंददामीत्यर्थःहेवत्सतर्योयूयमपिनमयोपपोक्ष्मः किंतुतथास
त्ताः

राम:
११६

सत्सोवनेषुअनेनप्रियेणपत्यासहचरथस्वच्छंदंभ्रमथचरनतृणानिस्वादथेतिवाचरगतिभक्षणायोः नोस्माकंगृहेषुसाप्तजंतु
षासप्तजन्मपर्यंतंअसुभगामाचरथकिंचयुष्मत्प्रसादाद्रायस्पोषेणधनपुष्ट्याइषाअन्नेनचसमदेमसंम्यक्हृष्येमेतिइसाशं
सानतृप्तेततःप्रमुदितास्तेनवृषेणचसमन्विताः वनेषुगावः क्रीडंतिवृषोत्सर्गःप्रसिद्धिः ततोवत्सतरीमध्यस्थंमंत्रयतेमया
भूरित्यनुवाकशेषेणततोयवतिलयुतंजलंपित्रादिभ्यःपितृतीर्थेनदद्यादनेनमंत्रेणस्वधापितृभ्योमातृभ्योवंधुभ्यश्चापितृ
प्तयेमातृपक्षाश्चयेकेचित्तेयचान्येपितृपक्षजाः गुरुश्वशुरवंधूनांयेकुलेषुसमुद्भवाः येप्रेतभावमापन्नायेचान्येश्राद्धवर्जि
ताः वृषोत्सर्गेणतेसर्वेलभंतांतृप्तिमुत्तमं' दद्यादनेनमंत्रेणतिलाक्षतयुतंजलं' उत्सृष्टोनोपयुंजीतस्वामीवान्योपिमानवइ
तियथावापीकूपतडागादौउत्सर्गेकृतेपरिस्मिंश्चस्वीकारितेनिरिष्टिकेनजलगोचरतयासर्वेषामौपादानिकंस्वत्वंभवति
तथेहापिसक्तानांवृषादीनांकेनचिदप्यस्वीकृतानांनिरिष्टिकानामौपादानिकंस्वत्वंकुतोनभवतीत्याह नचाउंपनचतस्मी
संपात्तमंकेनचित्क्वचित् नवाह्योसौवृषश्चैषामतेगोमूत्रगोमयेततश्चयथेष्टविनियोगनिषेधात्मकेश्लोकेनकिंचिदप्युपा
दानेनकार्यंऔपादानिकस्वत्वानंतरंविक्रीयकपर्दकादानमेवास्त्विति चेत्ननुवाह्यइत्यस्यविनियोगमात्रोपलक्षणत्वात्
विक्रियस्यापियथेष्टविनियोगरूपत्वात्किंतुगोपशुविक्रयस्यनिषेधःश्रुतेकथंतदर्थमुपादानंउल्लंघितमर्यादोविक्र

यंकरोतिचेत् तस्योच्छृंखलत्वेनहेयत्वात् शास्त्रानधिकृत्यशास्त्रप्रवृत्तेः संकल्पविरोधाच्चतर्ह्यनेनप्रियेणावेनेष्वनवच्छिन्नका
लंचरथेतिसंकल्पः ननुपरोपेतंगोवलीवर्द्दरूपंमुंचतामितिसंकल्पः वापीकूपादौतुसर्व्वभूतानिस्नानपानावगाहनादीनिय
थेष्टमिहकुर्व्वंत्वनेनसंकल्पः यदपितुवत्सतरीणांअपत्यानिकेनचिदुपादायदोह्यंतेनदानदोषः तत्पर्यंतंदोहनवाहनानि
षेधवाक्यस्यतात्पर्यात् भवेद्वचनमितिन्यायात् अथपायसप्राशनंनामकर्मानंतरंप्रकरणैक्यात्स्वर्गाद्यन्यतमकामस्याभि
धीयतेतत्रकालविशेषानभिधानात् प्रकृतोत्सर्गकालएवगृह्यतेतेननश्चवृषोत्सर्गविहितकार्तिक्याद्यन्यतमसमयेमातृपूजा
भ्युदयिकपूर्वकमावसथ्याग्नौस्वकीयानांसर्वासांदोग्ध्रीणांगवांपयआदायतस्मिन्पयसितंडुलान्प्रक्षिप्यपायसंश्रपयित्वा
त्रिप्रभृतीन्यथाशक्तियथासंभवंब्राह्मणान्भोजयेत् अथवाशूलगविधिनाछागंपशुंचकुर्यात् इतिपायसश्रपणं ए
षवृषोत्सर्गविधिः स्वर्गादिकामस्योपाशनाग्नौसाग्नेर्भवतियः पुनः प्रेतगतः स्वर्गादिफलस्यसाधनभूतोब्राह्मणादीनां
वर्णानांएकादशत्रयोदशवाषोडशैकत्रिंशत्तमेष्वस्तिवृषोत्सर्गः स्मृत्यंतरेविहितः तत्रापिहिद्विजातीनांसाग्निनिरग्नी
नांकार्यएवमाध्यंदिनीयशाखानुसारिणांलौकिकाग्निनानेनैवविधिनामातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धरहितः कर्त्तोभवति
प्रेतसपिंडीनांप्रथमेब्देकाम्याभ्युदयिकयोर्निषेधात् शूद्रस्यतुमंत्रवर्जंक्रियामात्रंनिरग्नीनांतुस्वर्गादिकामानां

कार्त्तिक्यान्यद्वान्यतमकालेलौकिकाग्नौकर्त्तव्योभवतीतिशेषःअत्रकेचिदाहुएकादशेन्हिसंप्राप्तेयस्यनोत्सृज्यतेवृषःप्रेतत्वंहिस्थिरंतस्यदत्तैःश्राद्धशतैरपीत्यादिस्मृतिबचनात्क्षत्रियवैश्यशूद्रैरपिएकादशाहएवअशौचमध्येनियतकालीनत्वात्वृषोत्सर्गःकर्त्तव्यइतितदयुक्तंअत्रप्रकरणेएकादशाहद्वादशाहादिशब्दाःअशौचसूतकांतकालोपलक्षकाःअन्यथाअहन्येकादशेनामतथाआनंत्यात्कुलधर्माणामापुषश्चपरिक्षयात्अस्थितेश्चशरीरस्यद्वादशाहप्रशस्यतेइत्यादिभिर्वचनैर्नामकरणसपिंडनादिक्रियाक्षत्रियादीनांत्रयोदशेषोडशेएकत्रिंशत्तमेदिनेभवंतितस्मादेकादशाहइत्यादिशब्दाःसूतकांतमुपलक्षयंति अथोदककर्म अथपुरुषसंस्कारकर्मक्रमप्राप्तंउदककर्मउदकेनजलेनकर्मक्रियाअंजलिदानमित्यर्थःमारभ्यतेइतिसूत्रशेषःउपलक्षणमेततयेनआशौचादियमनियमाअपिवक्ष्यंतेअद्विवर्षेप्रेतेमातापित्रोराशौचंअशौचमेवेतरेषामेकरात्रंत्रिरात्रंवाद्विवर्षवयोयस्यसद्विवर्षःनद्विवर्षःतस्मिन्प्रेतेप्रकर्षेणइतोगतःप्रेतोमृतःतस्मिन्निमित्तेमाताचपिताचपितरौतयोःमातापित्रोःआशौचंअशुद्धिःवर्णाश्रमविहितःकर्मानुष्ठानसंकोचावस्थाइतरेषांमातापितृभ्यामन्येषामशौचमेवनाशुद्धिःकियंतकालंएकरात्रंएकमहोरात्रंवा अथवात्रिरात्रं अयंविकल्पःप्रेतस्यअकृतकृतचूडत्वेनव्यवस्थितःइतरेषांशाद्यःशौचमितिगृह्यकारस्यमतंस्मृत्यंतरेतुनेषामथाशौचस्याविहितत्वात्आदंतजननात्सद्यइत्यादिनायच्च

ग्र·सू·
भा·ह·
११८

पुंसउपनयनात्प्राक्स्त्रियाश्चविवाहात्प्राक्वयोवस्थाविशेषेणसद्यएकरात्रत्रिरात्रादिकमाशौचमुक्तंतत्सवर्णावर्णासा
धारणांविशेषावगमस्याशक्यत्वात्शरीरमदग्ध्वानिखनंतिऊनद्विवर्षस्यप्रेतस्यशरीरंकुणपंअदग्धअग्नौदाहमकृत्वानि
खनंतिगर्तेप्रक्षिपंतिअंतःसूतकेचेदोत्थानादाशौचंसूतकवत्चेद्यदिअंतमध्येसूतकेजननिमित्ताशौचेउत्थानात्उत्था
नंसूतकांतंयावत् आशौचंजननाशौचांतरमापततितदासूतकवत् एवंमरणाशौचमध्येयदामरणाशौचमेवापततितदा
पिपूर्वशेषेणैवउत्तरस्यशुद्धिःएतच्चसपिंडविषयोमातापित्रोस्तुविशेषःमातरिपूर्वंमृतायांआशौचमध्येयदिपिताम्रियेतनत्त
द्रापितृमरणनिमित्ताशौचांतेशुद्धिःयदापुनःपितरिमृतेतदापक्षिणंपतेद्वादशप्रहारांतेशुद्धिःकिंचयदिसूतकेरात्रिमात्राव
शिष्टेसूतकांतरमापद्यतेशावेवारात्रिमात्रावशिष्टेशावांतरमात्रावशिष्टेसूतकांतरमापद्यतेशावेवारात्रिमात्रावशिष्टेशावांतर
मापद्यतेतदाऽहमधिकंवर्त्ततेयदिपुनर्याममात्रावशिष्टेसूतकेशावेवासूतकं शावंसजातीयंवापततितदात्र्यहमधि
कंवर्धतेतथाचस्मृतिःमातर्यग्रेप्रमीतायामशुद्धौम्रियतेपितानपूर्वशेषाच्छुद्धिःस्यान्मातुःकुर्याच्चपक्षिणींरात्रिशेषेद्व्य
हाच्छुधिर्यामशेषेशुचिस्त्र्यहात् इतिअन्येतुइदंसूत्रंअन्यथाव्याचक्षतेअंतःसूतकेचेद्यदिबालस्यमरणमापद्यतेतदाआउ
त्थानात्अशौचंअशुद्धिःसूतकवद्भवतिनत्वाशौचनिवृत्तिःअन्येःबालमरणनिमित्ताशौचस्याकालीनत्वंबहुकालीनज

राम
११८

नजननिमित्ताशौचशोधनासमर्थत्वात्यतःसमानजातीयस्यसमानकालीनस्यैवपूर्वोत्पन्नस्यअंतरापनितस्यवा
शोधकत्वंनात्रोदककर्मअत्रऊनद्विवार्षिकेप्रेतेउदककर्मउदकांजलिंदानंनभवतिद्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशानास
र्वेनुगच्छेयुर्यमगाथांगायंतोयमसूक्तंजपंतइत्येकेद्विवर्षवयोयस्यसद्विवर्षःतत्प्रभृतिःतदादियःप्रेतःतंआश्मशानात्
श्मसानावधिसर्वेशपिंडाःअनुगच्छेयुःश्मशाननयनविधानादाहउपलक्ष्यतेश्मशानशब्देनहिप्रेतदानभूमिरुच्यतेतस्मादाह
मपिकुर्युःदाहसंनियोगशिष्टंउदकंचदद्युःएकेआचार्याःयमगाथांयमदेवत्यापाऽमृषिगीतंसामगायंतःपठंतःतथायम
सूक्तंयमदेवत्यानामृचांसमुदायंसूक्तशब्दवाच्यंजपंतोऽनुगच्छेयुरित्याहुःयद्युपेतोभूमिपोषणादिसमानमाहिताग्नेरोदकां
तस्यगमनात्यदिउपेतःउपनीतःप्रेतःस्यात्गृह्योक्तसंस्कारेषुतस्याधिकारात्वैतानिकस्यचमंत्रब्राह्मणकल्पसूत्रेषु
ष्टयकृसंस्कारास्नातान्तदाभूमिजोषणादिकर्मसमंतुल्यंकेनआहिताग्नेःकर्मणायथाआहिताग्नेःऔपासनिकस्यापि
पर्यंतंआउदकेतस्यउदकसमीपस्यगमनात्एतदुक्तंभवतियद्युपनीतःप्रेतोभवतितदायथाहिताग्नेर्भूमिजोषणादिउ
दकांजलिदानपर्यंतंकर्मतथैवकुर्यात्शालाग्निनादहंत्येनमाहितश्चेत्चेद्यदिअसौप्रेतःआहितःकृतावसथ्याधा
नःस्यात्तदाएनंप्रेतंशालाग्निनाऔपासनेनदहनेनदहंतिपश्चादयःतूष्णींग्रामाग्निनेतरंतूष्णींमंत्रवर्जंग्रामाग्निनालौकिके

नपावकेनइत्तरमकृतावसथ्याधानंदहंतीत्यनुषंगःसंयुक्तंमैथुनंचोदकयाचेरन्उदकंकरिष्यामहइतिसंयुक्तंकेनचित्यौ
नेनसंबंधेनसंबंधोमैथुनःएकदेशलक्षणायामैथुनशब्दवाच्याआयाभार्यायाःभ्रातानाशालइत्यर्थःतंवाउदकंजलंयाचेरन्प्रा
र्थयेरन्उदकंकरिष्यामहइत्यनेनमंत्रेणकुरुध्वंमाचैवंपुनरित्यशतवर्षेप्रेतेएवंएष्टःसंयुक्तःशालोवाप्रतिब्रूयात्किंकुरुध्वं
क्व अशतवर्षप्रेतेशतवर्षेभ्योऽर्वाक्मृतेसतिकुरुध्वमेवेतरस्मिन्इतरःशतवर्षप्रभृतिःतस्मिन्मृतेकुरुध्वंइत्येवतावदेवप्र
तिब्रूयात्नसाचैवंपुनरितिसर्वेज्ञातयोयोभ्यवयंत्यासप्तमात्पुरुषाद्दशमाद्वाज्ञातयःसपिंडःसमानोदकाश्चसर्वएवअयो
भ्यवयंतिस्नानार्थंनद्यादेर्जलंप्रविशंतिकिंयावत्आसप्तमात्पुरुषात्सप्तमंपुरुषमभिव्याप्ययावंतःसपिंडाःदशमाद्वापुरु
षात्आदशमंपुरुषमभिव्याप्ययावंतःसमानोदकाश्चतावंतइत्यर्थःसमानग्रामवासेयावत्संबंधमनुस्मरेयुःसमानेएकस्मि
न्ग्रामेवासःसमानग्रामवासःअवस्थानंग्रामावासइतितस्मिन्सतियावत्यदवधिसंबंधंसापिंड्यंसमानोदकत्वंसगोत्रत्वं
वाअनुस्मरेयुःअस्मिन्पुरुषेवयंसंबंध्यामहेइतिजानीयुःतावंतःअयोभ्यवयंतिएकवस्त्राःप्राचीनावीतिनःसव्यस्या
नामिकयापनोद्यापनःऽशोशुचदघमितिदक्षिणामुखानिमज्जंतिकथमित्याहएकंपरिधानीयमेवंवस्त्रंयेषांतेएकव
स्त्राःप्राचीनावीतिनःकृतापसव्याःप्राचीनावीतंविद्यतेयेषांतेप्राचीनावीतिनःसव्यस्यवामस्यपाणेःअनामिकयाउपकनिष्ठकया

उदकमपनोद्यअपनःशोशुचदघामित्येतावतामंत्रेणापसार्यदक्षिणामुखाःनिमज्जंतियुगपत्सकृत्स्नांतिप्रेतायोदकंस
कृत्प्रसिंचंत्यंजलिनासावेतत्तउदकमितिप्रेतायउदकांजलिंसकृत्प्रसिंचंतिशुद्धायांभूमौप्रक्षिपंतिकथंअसौप्रेतएतत्तेउदकंइ
त्यनेनमंत्रप्रयोगेणउत्तीर्णान्शुचौदेशेशाड्वलवत्युपविष्टास्तत्रैवतानपवदेयुःउत्तीर्णाञ्जलाद्बहिर्निर्गतान्शुचौदेशेमूत्रपुरी
षभस्मतुषांगारास्थ्याद्यशुचिद्रव्यरहितेदेशेभूभागेपुनःकीदृशेशाड्वलवतिहरिततृणंतदस्मिन्नस्तीतिशाड्वलवान्तस्मिन्
शाड्वलवतिउपविष्टान्आसीनान्अन्येलोकयात्रिकाःसुहृदःएतान्प्रेतपुत्रादीन्अपवदेयुःप्रेतस्यगुणानुकथनेन
इतिहासपुराणादिविचित्रकथाभिःसंसारासारताख्यापनेनतान्शोकरहितान्कुर्युःअनपेक्षमाणाग्राममायांतिनिरी
तिभूताःकनिष्ठपूर्वाःअनपेक्षमाणाःपश्चादनवलोकयंतःरीतीभूताःश्रेणीभूताःपंक्तीभूताःकनिष्ठपूर्वाःकनिष्ठोल
घीयान्पूर्वःअग्रिमोयेषांतेकनिष्ठपूर्वाःस्वस्वकनिष्ठानुसारिणइत्यर्थःग्रामंआयांतिआगच्छंतिनिवेशनद्वारेपिचुमंद
पत्राणिविदश्याचम्योदकमग्निंगोमयंगौरसर्षपांस्तैलमालभ्याश्मानमाक्रम्यप्रविशंतिनिवेशनस्यगृहपतिविहित
गृहस्यद्वारेपिचुमंदस्यनिंबस्यपत्राणिछदनानिविदश्यदंतैरखंडाआचम्यस्मार्तमाचमनंविधायउदकंजलंअग्निंहारि
द्रंतथागोमयमार्द्रंसर्षपान्गौरान्तैलंतिलसंभवंएतानिप्रत्येकमालभ्यस्पृष्ट्वाअश्मानंप्रस्तरमाक्रम्यपादेनालभ्यप्रवि

गृ·सू·
भा·ह·
१२०

शंतिगृहंत्रिरात्रंब्रह्मचारिणोऽधःशायिनोनकिंचनकर्मकुर्युर्नप्रकुर्वीरन्त्रीण्यहोरात्राणियावद्ब्रह्मचारिणःअकृतस्त्रीप्रसंगाः
अधःखट्वाव्यतिरेकेणशेरतइत्येवंशीलाःअधःशायिनःकिंचनाकिमपिकर्मगृहआपाणादिलौकिकंनकुर्युःनप्रकुर्वीरन्अन्यैनेकार
येयुःअंतर्भूतोत्रणिच्यर्थःक्रीत्वालब्ध्वावादिवानमश्नीयुरमांसंप्रेतायापिंडंदत्वाऽवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषुनामग्राहंक्रीत्वामूल्येनगृ
हीत्वालब्ध्वावाअन्यतःप्राप्यदिवादिवसेनरात्रौअश्नीयुःभुंजीरन्अमांसंमांसवर्जंकिंकृत्वाप्रेतायपिंडंअवयववपूरकंदत्वाकथंना
मग्राहंप्रेतस्यनामगृहीत्वाकेषुअवनेजनदानप्रत्यवनेषुअवनेजनप्रदानंचप्रत्यवनेजनंचअवनेजनदानप्रत्यवनेजनानितेषु
त्रिरात्रमयंधर्मःमृन्मयेतांरात्रिंक्षीरोदकेविहायसिनिदध्युःप्रेतात्रस्नाहीतिमृन्मयेशरावादौपात्रेकृत्वातोयस्मिन्दिनेप्रेताभू
तस्तंसंबंधिनंरात्रिक्षीरंचउदकंचक्षीरोदकेदुग्धपानीयेपात्रेकवचनसामर्थ्यादेकीकृतेविहायसिआकाशेनिदध्युःस्थापयेयुःप्रे
तात्रस्नाहीत्यनेनमंत्रेणविज्ञानेश्वराचार्यस्तुद्रव्यद्वयनिधानसामर्थ्याद्द्वयोःपात्रयोःभेदेननिधानंमन्यतेमंत्रंचाहत्तिप्रेतात्र
स्नाहिपिबस्वेदमितित्रिरात्रंशावमाशौचंदशरात्रमेकेएवंप्रेतस्यपुत्रादीनांमरणादिनकृत्यमभिधायाशौचकालनिर्णयार्थ
माहत्रिरात्रंत्रीण्यहोरात्राणिकालाध्वनोरत्यंतसंयोगइत्युपपदविभक्तिर्द्वितीयानेनसंततंऽआशौचंअशुचित्वंएकेआचार्याःम
न्वादयःउपनयनप्रभृतिदशाहेमन्यंतेदशाहंदशाहोरात्राणिअत्रप्रकरणेअहःशब्दोरात्रिशब्दश्चअहोरात्रोपलक्षकःएकेत्रि

राम
१२०

रात्रं एके दशरात्रं तच्च व्यवस्थितं वृत्तिस्वाध्यायापेक्षया यथाह एकाहाच्छुध्यते विप्रो योग्निवेदसमन्वितः त्र्यहात्केवलवेदस्तु नि
र्गुणो दशभिर्दिनैरिति एतदपि वृत्तिसंकोचे व्यवस्थापकं तद्यथा यदा त्र्यहैकोश्वस्तनिको वा स्वाध्यायाग्निसंपन्नो भवति तदा तु
स वृत्तिसंपादनाय सद्यःशौचं भवति यदा तु कुसूलकुंभीऽधान्यस्तु केवलस्वाध्यायसंपन्नश्च तदा त्रिरात्रं यदा दशरात्रकुं
व वृत्तिपर्याप्तातिरिक्तधान्यो बह्वन्नस्य स्वाध्यायवांश्च तदा दशरात्रं वृत्तिस्वाध्यायरहितस्य वृत्तिहीनस्यापि सर्वदा दशरात्रं अयं वृ
त्तिसंकोचात् वृत्तिस्वाध्यायापेक्षया यं आशौचकालसंकोचः स वृत्तिसंपादनविषय एव न पुनः कर्मांतराधिकारसंपादनस्तेन य
स्याशौचिनः आपद्भवति तदपाकरणार्थं वृत्तिस्वाध्यायसंपन्नस्य च आशौचसंकोचो न तु तेषां जनानां आशौचे प्येवं न स्वाध्यायमधी
यीरन् स्वाध्यायं वेदं नाधीयीरन् न पठेयुः न चाध्यापयेयुः येषां यावदाशौचं नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानवर्जं नित्यान्यावश्यकानि सं
ध्यावंदनादीनि निवर्त्तेरन् अनधिकारान्न प्रवर्त्तेते कथं वैतानवर्जं विना नो गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां विस्तारस्तत्र साध्यं
अग्निहोत्रादिकर्म तैर्हूतानां न तद्वर्जयित्वान्यन्निवर्त्तेत इत्यर्थः शालाग्नावेके अन्य एतानि कुर्युः शालाग्निः आवसथ्यः तत्र शाला
ग्नौ साध्यानि सायंप्रातर्होमस्थालीपाकादीनि वर्जयित्वा नित्यानि निवर्त्तेरन्नित्येके आचार्याः मन्यंते तस्मिन्पक्षे न स्वयं कुर्यात्तर्हि किं
त्वन्येन कारयेयुः गृह्यकारपक्षे न कुर्यान्न च कारयेत् यथाह कात्यायनः सूतके मृतके चैव स्मार्त्तं कर्म निवर्त्तते पिंडयज्ञं चरुं होमम सगोत्र

णकारयेन्नैवैतानिकंतुस्वयंकुर्यात्त्यागोनप्रशस्यतेतथास्मार्त्तकर्मपरित्यागोराहोरन्यत्रसूतकेश्रौतेकर्मणितत्कालेस्नातःशुद्धि
मवाप्नुयात्इतिस्मरणात्राहुदर्शनेतुराहोरन्यत्रसूतकवचनात्यावद्राहुदर्शनंतावद्राहुदर्शननिमित्तकंस्नानतर्पणदेवार्चनज
पहोमदानंकुर्यात्प्रेतस्पर्शिनोग्रामंनप्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात्प्रेतस्पर्शोविद्यतेयेषांतेप्रेतस्पर्शिनःसपिंडाःग्रामंनप्रविशे
युःनागच्छेयुःकिंयावत्आनक्षत्रदर्शनात्नक्षत्राणांदर्शनंनक्षत्रदर्शनंतस्मात्आअवधेःरात्रौवेदादित्यस्यचेद्यदिरात्रौदिशिप्रे
तस्पर्शःतदाआदित्यस्यसूर्यस्यदर्शनात्ग्रामंनप्रविशेयुरित्यनुषंगःप्रवेशनादिसमानमितरेषांप्रवेशनमादौयस्यनिंबपत्रादिदंश
नस्यतत्प्रवेशनादिकमिदंतैरसपिंडैःसमानंतुल्यंअसपिंडानामयंनियमःप्राणायामःएवब्राह्मणस्यअशौचमभिधायअस
पिंडानांतुप्रवेशनादिकंकर्मप्रेतसंस्पर्शिनामपिइच्छतांतत्क्षणाच्छुद्धिःपरेषांस्नानसंयमात्इतियाज्ञवल्क्योक्तेरिच्छतांविक
ल्पःसंयमःप्राणायामःएवंब्राह्मणस्यअशौचमभिधायाधुनाइतरवर्णानामाशौचकालनिर्णयार्थमाहपक्षंद्वौवाशौचंपक्षं
पंचदशाहोरात्राणिवैश्यस्याशौचंभवतिद्वौपक्षौत्रिंशदहोरात्राणिशूद्रस्यवाशब्दात्द्वादशाहोरात्राणिक्षत्रियस्यतथाचस्मृ
त्यंतरेशुध्येद्विप्रोदशाहेनद्वादशाहेनभूमिपःवैश्यःपंचदशाहेनशूद्रोमासेनशुद्ध्यतीतिआचार्येचैवंआचार्येउपनयन
पूर्वकंवेदाध्यापकेचइदंउदकदानादिकंत्रैवमातामहयोश्चचशब्दादेवमेवेतिद्विवचनंमातामह्यापेक्षयामातामहीचमा

तामहश्चमानामहीनयोः स्त्रीपंचाप्रत्तानाअप्रत्तानामपरिणीतानांचस्त्रीणांकन्यानांचकारणात्एषैवनिखननदहनोदकदानप्र
भृतीनिकर्त्तेमता आशौचेपिविशेषोगृह्यकारमतेनास्त्यनभिधानात्स्मृत्यंतरेतुपुनर्दृश्यते अहस्त्वदत्तकन्यास्विति एतच्चूडाक
रणानंतरंदानात्प्राक्कृतः स्त्रीणांचूडातथादानात्संस्कारादप्यघः क्रमात्सद्यःशौचमथैकाहस्त्र्यहः स्यात्पितृवंधुषुइतिस्मृतेः त
स्मादपरिणीतानांस्त्रीणांचूडाकरणात्प्राक्सद्यःशौचंचूडाकरणात्उपरिदानात्प्राक्एकाहंततः उपरिविवाहात्प्राक्त्र्यहमि
तिनिर्णयः प्रत्तानामितरेकुर्युः ताश्चतेषांप्रत्तानांपरिणीतानांस्त्रीणांइतरेभर्त्रादयोदाहादिकमेकुर्युः नपित्रादयः ताश्चप्रत्ताः स्त्रियः
स्तेषांभर्त्रादीनांयथाधिकारमुदकदानादिकमेकुर्युः पित्रादीनांअत्रविशेषः दत्तानारीपितुर्गेहेसूयतेम्रियतेपिवातद्बंधुवर्गस्त्वेकेन
शुद्ध्यतेजनकस्त्रिभिरितिवचनात्प्रत्तानामपिपितुर्वंधूनांचआशौचापत्तिमात्रंप्रोषितश्चेन्म्रियाच्छ्रवणप्रभृतिकृत्वोदकाःका
लशेषमासीरन् प्रोषितः प्रवासंगतः चेद्यदिम्रियात्म्रियेततदापुत्रादयः तन्मरणश्रवणकालमारभ्यकृतंदत्तंस्नानपूर्व
कमुक्तविधिनाउदकंयैः नकृतोदकाः संतः कालशेषमासीरन् आसौचसमयशेषमासीरन् आशौचधर्मेणवर्तेरन्नित्यर्थः
अतीतश्चेदेकरात्रंत्रिरात्रंवा चेद्यदि आशौचकालोतीतः प्रोषितमरणंचश्रुतंतदाएकरात्रमाशौचंत्रिरात्रंवा अत्रयद्यपिसामा
न्येनोक्तंतथापिस्मृत्यंतराद्विशेषोवगंतव्यः कथंमासत्रयेत्रिरात्रंस्यात्षण्मासेपक्षिणीभवेत् अहस्तुनवमादर्वाक्सद्यःशौ

चमतःपरंतथापितरौयन्मृतौस्यातांदूरस्थोपिहिपुत्रकःश्रुत्वादिनमारभ्यदशाहंसूतकीभवेदिति अथकामोदकान्यृत्विक्श्व
श्वसुरसंबंधिमातुलभागिनेयानांप्रत्तानांचअथनियमेनकृतमभिधाय अधुनाकामतःकृतमाहकामोदकानिकामोनइच्छया
उदकानिउदकदानानिभवंतिकेषांऋत्विक्याजकःश्वसुरौभार्यायामातापितरौसखामित्रंसंबंधिनःवैवाह्यामातुलामातृभ्रा
तरःभागिनेयाःभगिनीपुत्राःएतेषांप्रत्तानांऊढानांदुहितृभगिन्यादीनांसचस्त्रीणांइच्छयाउदकदानंअनोऽदानेप्रत्यवायोनास्ति
एकादश्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वामांसवत्प्रेतायोद्दिश्यगामप्येकेघ्नंतिएकादश्यांएकादशेहनिब्राह्मणाःकर्त्तायुग्मा
न्त्रिप्रभृतीन्विषमसंख्याकान्ब्राह्मणान्द्विजोत्तमान्भोजयित्वाश्राद्धविधिनामांसवत्मांसेनसहितंपायसोदनादिएके
आचार्याःप्रेतमुद्दिश्यगामपिघ्नंतिशाखापशुविधानेनतन्मांसेनश्राद्धंकुर्वंतितच्छ्राद्धमग्रेवक्ष्यतिनघ्नंतिरेनावकारयेत्न
वंतिपिंडकरणेप्रथमःअद्यःप्रेतःस्यात्तत्प्रभृतिपिंडदानमित्यर्थःचेद्यदिसप्रेतःपुत्रवान्अधिकृतेनसाग्निनापुत्रेणपु
त्रीभवतिअयमर्थःसाग्नेःपुत्रस्ययदिपिताम्रियेततत्तदापिंडपितृयज्ञानुष्ठानानुरोधेनद्वादशेहनिसपिंडीकरणंविधायअ
मावास्यायांतत्प्रभृतिपिंडपितृयज्ञेपिंडदानंपिंडात्वाहार्यकंश्राद्धंचतत्प्रभृतिपार्वणमेवश्राद्धंभवतीतिएकोद्दिष्टंतुनिर
ग्निविषयंनिवर्तेतचतुर्थःसपिंडनेकृतेपित्रादिभ्यस्त्रिभ्यःपिंडादिदानेचतुर्थःपिंडोनिवर्तेतपिंडास्त्रिषुइतिश्रुतेःत्रिषुपिंडः

प्रवर्त्तेतइतिस्मृतेश्चसंवत्सरंपृथगेकेएकेआचार्याःसाग्नेरपिपुत्रस्यसंवत्सरंयावत्पृथक्एकस्यैवपितुःपिंडदानमितिसंव
त्सरेसपिंडीकरणमितिस्मरणात्नचअसपिंडीकृतस्यइतरैःसहदानंयुजतेसपिंडीकरणमितिशाब्दःसहपूर्वजैःसमंपिंडीकरणं
एकीकरणंमेलनमितियावत्इतिव्युत्पत्त्याअन्वर्थःतेनसंवत्सरंयावत्असपिंडीकृतस्यपितुःप्रेतस्यपृथक्दानमित्युक्तंते
केनतथासतिसंवत्सरेसपिंडीकरणमितिस्मृतेरनुग्रहःकृतोभवतिएवंप्राप्तउच्यतेन्यायस्तुतुशब्देनपूर्वपक्षव्यावृत्तिःनैतदे
वंस्मृत्यनुग्रहन्यायेनइदंपरिकल्प्यतेतेननःश्रुतिविरोधात्कासौश्रुतिःनचतुर्थःपिंडोभवतीतिश्रुतिःकथंश्रुतिविरोधःते
नाधिकृतस्यपुत्रस्यसाग्नेःपृथक्पृथक्क्रियमाणेचतुर्णामपिनिर्वपणोधिकारोभवतिअमावास्यायांपृथक्प्रेतस्यपार्वणे
चत्रयाणामितिभवतिश्रुतिविरोधःतेनाधिकृतस्यपुत्रस्यसाग्नेःसपिंडीकरणादूर्ध्वंएकोद्दिष्टंकर्तव्यंनभवतिसपिंडीकरणं
तुद्वादशाहएवनिपतंअनधिकृतस्यनिरग्नेस्तुसंवत्सरादिषुसपिंडीकरणकालेष्वकृतस्यसपिंडनस्यापिपितुःसंवत्सरा
दूर्ध्वमपिप्रतिसंवत्सरंएकोद्दिष्टमेवअहरहरन्नमस्मैब्राह्मणायोदकुंभंचदद्यात्अहरहःप्रतिदिनंअस्मैप्रेतायोद्देश्यब्राह्मणा
यसंप्रदानभूतायअन्नंभोजनंपयोपिउदकुंभंचजलपूर्णंचघटंसंवत्सरंचयावद्दद्यात्प्रयच्छेत्पिंडमप्येकेनिर्वपंतिएकेआ
चार्याःअहरहःपिंडनिर्वपणमपीच्छंति तच्चानधिकृतस्याग्निरग्निविषयंअधिकृतस्यहिसाग्नेःपार्वणमेवभवतिनैकःपिंडःन

गृ॰सू॰
भा॰ह॰
१२३

चैतत्प्रतिदिनमन्नोदककुंभदानंसंवत्सरसपिंडीकरणपक्षएवप्रागपिसंवत्सरात्यदिवावृद्धिरापद्येतइत्यादिस्मृतिविहित
कालांतरेसपिंडीकरणेपितदूर्ध्वंसंवत्सरंद्विजइतितस्मात्साग्निनानिरग्निनाचपुत्रेणाहरहरन्नोदककुंभदानंकर्त्तव्यंपक्षे
यत्तुपिंडदानंतन्निरग्नेरेवइतरस्यत्रिभ्यःपिंडदानंप्रसज्येतएकपिंडनिर्वपणनिषेधात्तर्हित्रिभ्योपिदद्यात्तुनप्रेतस्यहितत्वस्म
र्यतेमृतेहनितुकर्त्तव्यंप्रतिमासंतुवत्सरंप्रतिसंवत्सरंचैवमाद्यमेकादशेहनीत्येतदेकोद्दिष्टंसाग्नेःसपिंडीकरणात्प्राकूर्ध्वं
तुपार्वणमेवयथाहमनुःअसपिंडक्रियाकर्मद्विजातेःसंस्थितस्यतुअदैवंभोजयेच्छ्राद्धंपिंडमेकंतुनिर्वपेत्तथासहपिंडक्रिया
यांतुकृतायामस्युधर्मतःअनयैवावृताकार्यंपिंडनिर्वपणंसुतैरितिस्मृत्यंतरंचयःसपिंडीकृतंप्रेतंपृथक्पिंडेनयोजयेत्विधि
घ्नस्तेनभवतिपितृहाचोपजायतेइतिएतच्चऔरसक्षेत्रजसाग्निपुत्रविषयंयतःस्मरंतिऔरसक्षेत्रजौपुत्रौविधिनापार्वणेनतु
दद्यातामितरेकुर्युरेकोद्दिष्टंसुतादशेतिअत्राशौचप्रसंगात्स्मृत्यंतरोक्तआशौचापवादो लिख्यतेऋत्विजांदीक्षितानांचय
ज्ञियंकर्मकुर्वतांसत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदांतथा कारवःशिल्पिनोवैद्यादासीदासास्तथैवच राजानोराजभृत्याश्चसद्यः
शौचापकीर्तिताइति एतच्चयज्ञादौआरब्धएवाकृतआरब्धेसूतकंनास्तिअनारब्धेसूतकंवचनात्आरंभश्चैवंआरंभोवर
णंयज्ञेसंकल्पोव्रतसत्रयोःनांदीश्राद्धंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रिये॥ ॥ इतिसूत्रार्थः॥ अथपद्धतिः॥ तत्रऊ

राम:
१२३

नद्विवार्षिकंप्रेतंअरण्यंनीत्वाभूमौनिखनेत्द्विवर्षप्रभृतिउपनयनादर्वाक्प्रेतंश्मशानंनीयमानंएवसपिंडाःयथाज्येष्ठःपुरः
सरंपंक्तिभूताःअनुगच्छंतिपश्चोयमगाथांगायंतोयमसूक्तंचजपंतःततस्तत्रतंप्रेतंभूमिजोषणादिरहितंदग्ध्वावक्ष्यमाण
विधिनास्नात्वाउदकांजलिंचदत्वागृहमागत्ययथोक्तमाशौचमाचरेयुःउपनयनादूर्ध्वंभूमिजोषणादिरहितंउदकांतगम
नपर्यंतंयथाहिताग्नेःकर्मतथैवयथासंभवंभवतिअत्रऔपासनिकंपुत्रादिरधिकारीदुर्वलंज्ञात्वास्नापयित्वाशुद्धवस्त्रेण
छाद्यदक्षिणाशिरसंदर्भवत्यांभूमौनिवेशयेत् पूर्वपक्षेतुरात्रौचेन्मृत्युशंकाग्निहोत्रिणःहुत्वावशिष्टाःपक्षेस्मिन्नजुहुयात्स
कलाहुतीःदर्शंतत्रवैतरणींयथाशक्तियथाश्राद्धंहिरण्यभूम्यादिकंसर्वपापक्षयार्थंदापयित्वाअथगतासुंघृतेनाभ्यंज्य
उदकेनास्नाप्यसुवस्त्रमुपवीतिनंचंदनोक्षितसर्वांगंपुष्पमालाविभूषितंमुखनासिकाचक्षुःश्रोत्ररंध्रेषुनिक्षिप्तहिरण्यश
कलंवस्त्रेणाच्छाद्यपुत्रादयोनिर्हरेयुःएतच्चावसऽथ्याग्निसन्निधौगृहमरणपक्षेयदातुगंगादितीर्थेग्निसन्निधौअर्धजलेमरणं
तत्रतत्रैवेदंस्नपनादिहिरण्यशकलनिधानांतंकर्मकुर्यात्निर्हरणपक्षेआमपात्रेसंतापाग्निमादायाग्निपुरःसरंप्रेतंयमगा
थायमसूक्तंचजपंतःपुत्रादयःश्मशानंनयंतितत्राधिकारीपुत्रादिराप्लुत्यभूमिजोषणपूर्वकंदक्षिणोत्तरायतंदारुचयंवि
धायचितोक्तकृष्णाजिनंप्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यतत्रोत्तानंदक्षिणशिरसमेनंनिपात्यदक्षिणनासारंध्रेआज्यपूर्णंस्रुवंनिधाय

पादयोरधरारणिं प्रागग्रामुरस्युत्तरां पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोः शूर्पं चमसो मुसलसहितमुलूखलं नुब्जमूर्वोरंतराले तत्रैवं
चात्रमो विलीच अरुदन्नभयरहितो निदध्यात् अपसव्येन वाग्यतो दक्षिणामुखः सन् अथापविश्य सव्यं जान्वाऽच्योपासना
ग्निं गृहीत्वा अस्मात्वमधिजातोसीत्सनयञ्ची स्वाहांतया दक्षिणतः शनैरग्निं दद्यात् अनावसथिकं तु एवमेव ग्रामाग्निना अ
मंत्रकं दहति ततो दाहांतेन द्यादुदकसमीपं गत्वा समीपस्थ योनिसंबंधश्यालकं वा उदकं करिष्यामहे इत्यनेन मंत्रेण उदकं या
चेत् सपिंडादयः एवं याचितेयादि सनवर्षांदर्वाक् प्रेतो भवतिनदा कुरुध्वं माचैवं पुनरित्येवं प्रतिवचनं दद्यात् अथ शतवर्षा
दूर्ध्वं प्रेतो भवंति तदा कुरुध्वमित्येतावदेव ततः सप्तपुरुषसंबंधिनः सपिंडाः दशपुरुषसंबंधाः समानोदकाश्चैकग्रामवासेपा
वंत्स्मृते संप्रविशंति एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सेतः सव्यहस्तस्यानामिकांगुल्या उदकमपनोद्यापनः शोशुचदघमित्येता
वता मंत्रेण दक्षिणामुखं तत्स्थो निमज्जंति ततः प्रेतमुद्दिश्य अमुकगोत्रामुकशर्मन्प्रेतैतत्ते उदकमुत्थायैकैकमंजलिसहस्त
भूमौ प्रक्षिपंति ततउदकादुत्तीर्य शुचौ देशे शाड्वलवत्युपविष्टान् सपिंडान् अमे सुहृद इतिहासपुराणादिविदग्धकथाभिः सं
सारानित्यतां दर्शयंतोपवदेयुः तथाहि कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशाड्वलसंस्थितान् स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः मा
नुष्ये कदलीस्तंभनिःसारे सारमार्गणं करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे पंचधा पंचधा संभृतः कायो यदि पंचत्वमा

गतःकर्मभिःस्वशरीरोत्थैस्तत्रकापरिवेदनागंत्रीवसुमतीनाशमुदधिर्दैवेनानिचफेनप्रख्यःकथंनाशंमर्त्यलोकोनयास्यतिश्ले
ष्माश्रुबांधवैर्मुक्तंप्रेतोभुंक्तेयतोवशःअतोनरोदितव्यंहिक्रियाःकार्यास्वशक्तितःइतिसंश्रुत्यगच्छेयुःगृहंबालपुरःसरंविदस
निंबपत्राणिनियताद्वारिविश्मनःमाशोकंकुरुतानित्येसर्वस्मिन्प्राणधारिणि।धर्मंकुरुतयत्नेनयोवःसद्गतिमेष्यतिविष्णुःयदुदग
यनंतदहदक्षिणायनंरात्रिसंवत्सरोह्यहोरात्रंतत्त्रिंशतामासोद्वादशवर्षंद्वादशवर्षशतानिदिव्यानिकलियुगंद्विगुणानिद्वाप
रंत्रिगुणाचतुर्गुणानिकृतयुगंद्वादशसहस्राणिदिव्यानिचतुर्युगंसहस्रंतुकल्पःसचपितामहस्याहस्तावतीचास्यरात्रिरेवंविधे
नाहोरात्रेणमासवर्षगणनयासर्वश्रेष्ठस्यैवब्रह्मणोवर्षशतमायुरेवंब्रह्मायुषाचपरिच्छिन्नःपोरुषोदिवसस्तस्यांतेमहाकल्पः
स्तावत्येवचास्यनिशापुरुषाणामहोरात्राणामतीतानांसंख्यैवनास्तिचभविष्याणामनाद्यंतत्वात्कालस्यएवमस्मिन्निरालं
बेकालेसततयायिनिनतद्रूपंप्रपश्यामिस्थितिर्यस्यभवेद्ध्रुवागंगायाःसिकताधारातथावर्षतिवासवेशक्यागणयितुंलोके
नव्यतीताःपितामहाःचतुर्दशविनश्यंतिकल्पेकल्पेसुरेसुराःसर्वलोकप्रधानाश्चमनवश्चचतुर्दशबहूणींद्रसहस्राणिदै
त्येंद्रनियुतानिचविनष्टानीहकालेनमनुष्यस्यतुकाकथाराजर्षयश्चबहवःसर्वैःसमुदितागुणैःदेवर्षयश्चकालेनसर्वेतेनि
धनंगताःयेसमर्थाजगत्त्राणासृष्टिसंहारकारिणःतेपिकालेननीयंतेकालोहिबलवत्तरःआक्रम्यसर्वंकालेनपरलोका

यनीयतेकर्मपथ्योदनोजंतुस्तत्रकापरिवेदनाजातस्यहिध्रुवंमृत्युध्रुवंमृत्युजनस्यचअर्थेदुःपरिहार्येस्मिन्नास्तिशोकसहा
यताशोचंतोनोपकुर्वंतिमृतस्येहजनापतः अतोनरोदितव्यंहिक्रियाकार्याःस्वशक्तितःसुकृतंदुःकृतंयस्यसहायौयस्य
गच्छतःबांधवैस्तस्यकिंकार्यंशोचद्भिरथवातथा बांधवैर्नामशोचद्भिःस्थितिंप्रेतानविंदति अस्वस्थपतितान्येवपिंडतोयप्र
दायिनःअर्वाक्सपिंडीकरणात्प्रेतोभवतिवैमृतःप्रेतलोकगतस्यान्नंसोदकुंभंप्रयच्छति देवतायतनस्थानेतिर्यग्योनोत
थैवचमनुष्येषुतथाप्रेतिश्राद्धंदत्तंस्वबांधवैःप्रेतस्यश्राद्धकर्तुश्चपुष्टिःश्राद्धेकृतेध्रुवंतस्माच्छ्राद्धंसदाकार्यंशोकंत्य
क्त्वानिरर्थकं एतावदेवकर्तव्यंसदाप्रेतस्यबंधुभिः नोपकुर्यान्नरःशोचन्प्रेतस्यात्मानएवचदृश्यालोकमनानंदंम्रियमा
णांश्चबांधवान् धर्ममेकंसहायार्थंवरयध्वंसदानराःमृतोपिबांधवःशक्तोनानुगंतुंमृतंनरं जायावर्जंहिसर्वस्वयाम्यः
पंथाश्चविभिन्नेधर्मएकोनुयातितं यत्रक्वचनगामिनं तत्रासारेत्रिलोकेस्मिन्धर्मंकुरुतमाचिरं श्वःकार्यमद्यकुर्वीतपूर्वा
न्हेचपराह्निकं नहिप्रतीक्षतेमृत्युःकृतंवास्यनवाकृतं क्षेत्रापणगृहासक्तंअन्यत्रगतमानसं वृकीवोरणमासाद्यमृत्युरा
दायगच्छति नकालस्यप्रियःकश्चिद्प्रियोवानविद्यते आयुष्यकर्मणिक्षीणेप्रसह्यहरतेजनं नाप्राप्तकालोम्रियतेविद्धः
शरशतैरपि कुशाग्रेणापिसंस्पृष्टःप्राप्तकालोनजीवति नौषधानिनमंत्राश्चनहोमानपुनर्जपाः त्रायंतेमृत्युनोपे

तंजरयावापिमानवंयथाधेनुसहस्रेषुवत्सोविंदतिमातरंतथापूर्वकृतंकर्मकर्त्तारमनुविंदतिअगामिनमनर्थोहिप्रतिस्थानशतै
रपिंननिवारयितुंशक्यस्तत्रकापरिवेदनाभारतेयथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहोदधौसमेत्यचव्यपेयातांतद्वद्भूतसमा
गमःएमायणेशोचमानास्तुसस्नेहाबांधवासुहृदस्तथापातयंतिजनंस्वर्गादश्रुपातेनराघवअश्रूपातेहिनरव्याघ्रपुराणैपरमधा
र्मिकःभूरिद्युम्नोगतस्वर्गेराजापुत्रेणपनकर्मणासपुनर्वंधुवर्गस्यशोकमास्थिनराघवकूष्मेचक्षयितेधर्मेपुनःस्वर्गानि
याभितेअतःशोकाग्निनादग्धःपितातेस्वर्गतःप्रभुःशपेत्वामनुनाविष्णुःतस्मादुत्तिष्ठमाशुचंततःपश्चादनवलोकयंतः
कनिष्ठानग्रतःकृत्वापंक्तीभूताग्राममायांत्सागम्यचगृहद्वारेस्थित्वानिंवपत्राणिदंतैरवखंड्याचम्योदकमग्निंगोमयंगो
रसर्षपांस्तैलमित्यनुक्रमेणालभ्यपादेनास्मानमाक्रम्यगृहंप्रविशंतिततःप्रभृतित्रिरात्रंयावत्ज्ञातीनांयमनियमाउ
च्यंतेब्रह्मचर्यमधःशयनंलौकिककर्माकरणमन्येषांक्रस्पृश्यत्वप्रेरणांकृत्वालब्ध्वावादिवैवभोजनंमासवर्जंएतेचनि
यमाःज्ञातीनांपुत्रादीनांपुनर्यावदाशौचंअधयस्तेषांमध्येप्रेतक्रियाधिकारीपुत्रादिःदशरात्रंयावत्प्रत्यहमेकैकं
अवयवपूरकंपिंडंप्रेतायदद्यात्आशौचदिनहानौवृद्धौवादशैवपिंडानदिनानिविभज्यदद्यात्कथंअमुकगोत्रअमु
कशर्मन्प्रेतअवनेनिक्ष्वततोदर्भानास्तीर्यअमुकगोत्रऽमुकशर्मन्प्रेतैषतेशिरःपूरकःपिंडोमयादीयतइतिपिंडंदत्वा

गृ·स·
भा·ह·
१२६

पूर्ववत्पुनरवनेजनंदत्वाततोनुलेपनपुष्पधूपदीपशीतलतोयऊर्णातंतुदानंपिंडेस्मृतंपतनरोक्तक्रमपिकुर्यात् अथयस्मिन्न
ह्निरात्रेसम्म्रियेतेतस्यारात्रौमृन्मयेपात्रेक्षीरोदकेकृत्वापक्ष्यादिकमवलंब्याकाशेधारयेत्प्रेतात्रस्नाहिपिबक्षीरमित्यनेनमं
त्रेणततोद्वितीयादिषुनवसुदिनेषुप्रत्यहंअनेनैवविधिनाएकैकंपिंडमवयवपूरकंदद्यात्ब्राह्मणःक्षत्रियश्चनवमेह
निनवमंपिंडंदत्वादशमेह्नादशेहनिदद्यात्वैश्यपश्चैतंपंचदशेह्निशूद्रश्चत्रिंशन्मेतथैवएकैकमंजलिंएकैकंवर्द्धयेत्त
त्रवाक्यंअमुकसगोत्रअमुकशर्मन् अमुकप्रेतएषतेतिलतोयांजलिमयादत्तःतवोपतिष्ठतांअमुकगोत्रप्रेतएतत्तेति
लतोयपात्रंमयादत्तंतवोपतिष्ठतांसद्यःशौचपक्षेतुएकस्मिन्नेवदिनेक्रमेणदशपूरकान्तथापंचपंचाशत्तोयांजलीश्च
पंचपंचाशत्तोयपात्राणिदद्यात् महाशौचेपुनःप्रथमदिनेत्रीन्पिंडान्षडंजलीन्षट्पात्राणिचदद्यात्द्वितीयदि
नेचतुरःपिंडान्रिक्तानांप्रेतानामिहरणादिकंनकुर्यात् यथाहयाज्ञवल्क्यःआदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यतुसमाप
नात्समाप्तेतूदकंकृत्वात्रिरात्रमशुचिर्भवेत् तथाआचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापिव्रतीशकटान्नंनचाश्नीयानचैतैः
सहसंविशेतइतियदिमोहात्करोतितदाव्रताच्च्यवतेपुनरुपनयनेनशुध्यतितथास्थिसंचयनंब्राह्मणस्यचतुर्थेहनिपंच
मेक्षत्रियस्यनवमेवैश्यस्यएकादशेशूद्रस्यमहाशौचेद्वितीयह्निसर्वेषांसद्यःशौचेतुदाहानंतरमेवतत्रास्थिसंचयन

राम:
१२६

निमित्तंएकोद्दिष्टंविधायपुष्पधूपदीपनैवेद्यानिसंभृत्यॐक्रव्यादमुखेभ्योदेवेभ्योनमइतिअर्घादिपूजांकुर्यात्श्मशानेततः
नमःक्रव्यादमुखेभ्योदेवेभ्यइतिबलिदानंतत्रमंत्रःदेवायस्मिन्स्थानेदेव्याःसुभवंतःसनातनाःतेस्मत्सकाशाद्गृह्णंतुबलि
मष्टांगमक्षय्यंप्रेतस्यास्यशुभान्कामान्प्रयच्छंतुपिशाचतान्अस्माकमायुरारोग्यंसुखंचददताक्षयंएवंबलिंकृत्वाविसर्जे
येत्ततोपसव्यंपलासवृंतेनास्थीनिपरिवृत्यंगुष्ठकनिष्ठाभ्यांआदायपलाशपुटेधारयेत्तत्रशमीशैवालंकर्दमंचधारय
निततोघृतेनाक्तसर्वौषधीमिश्राण्यस्थीनिदक्षिणपूर्वायतानवाकाग्रान्कर्षून्खात्वातत्रकुशानास्तीर्यहरिद्रयापीतव
स्त्रखंडंनिपात्यतद्वक्ष्यमाणमंत्रेणनिक्षिपेत्ॐवाचामनसाआतेनब्राह्मणात्रय्याविद्ययापृथिव्यामक्षतायामपांरसेन
निवपाम्यसाइतिमंत्रेणअसौस्थानेप्रेतनामादेशःततःकुंभेनिधायतूष्णींतंकुंभंअरण्यवृक्षमूलेवाभूमौखात्वाधा
रयेत्भस्मचितास्थितंसर्वमेवतोयेविक्षिपेत्चितांभूमिंचगोमयेनविलिप्यतत्रतेनैवपूर्वोक्तबलिमंत्रेणबलिंदद्यात्तं
चबलिंक्षीरेणाभ्युक्ष्यदेवताविसर्जयेत्चिताभूमिंछादनार्थंतत्रवृक्षंपदकंवाकारयेत्सभाविश्रामार्थंकाष्ठपाषाणवि
न्यासविशेषःपदकःकट्टहरःइतिकान्यकुब्जेप्रसिद्धःलोकाचारादेवकुर्याद्वाततःकदाचिदस्थिकुंभंउत्पाद्यादायपती
र्थंगच्छेत्अस्थीनिमातापितृवंशजानांनयंतिगंगामपियेकदाचित्सद्बांधवोस्थ्यादपिदयाभिभूतास्तेषांचतीर्थानिफल

प्रदानिततश्चगंगांगत्वास्नात्वाततःपंचगव्येनसिक्त्वाहिरण्यमध्वाज्यतिलैःसंयोज्यततस्तुमृत्पिंडेपुटेनिधायदक्षिणांदिशंपश्य
न्नमोस्तुधर्मायेतिवदन्जलंप्रविश्यसमेप्रीतइत्यभिधायगंगांभसिनिक्षिप्यजलादुत्थायसूर्यमवेक्ष्यविप्रमुख्याययथाश
क्तिदक्षिणांदद्यात्एवंकृतेप्रेतक्रियाकर्त्रीःस्वर्गःस्यान्ततयाचोक्तंविगाह्यगंगांसमियाययतोयमीहास्थिराशिंसकूलेश्चगव्यैः
हिरण्यमध्वाज्यतिलैस्तुयुक्त्वाततस्तुमृत्पिंडपुटेनिधायपसांदिशिप्रेतगणोपगूढोविलोकयंस्तांसलिलेक्षिपेत्तंउत्तीर्यदृ
ष्ट्वारविमात्मशक्त्यासुदक्षिणांविप्रमुख्यायदद्यात्एवंकृतेप्रेतपुरःस्थितस्यस्वर्गेगतिस्याच्चमहेंद्रतुल्याक्षीणेषुपुण्येषुपत
न्दिविस्थानैवंविदस्यभवनंद्युलोकात्यावदस्थिमनुष्याणांगंगातोयेषुतिष्ठतितावद्वर्षसहस्राणिब्रह्मलोकेमहीयतेयमः
गंगातोयेचयस्यास्थिप्लवतेशुभकर्मणःनतस्यपुनरावृत्तिर्ब्रह्मऽलोकात्कदाचनगंगातोयेषुयस्यास्थीनीत्वासंक्षिप्यते
नरैःयुगानांतुसहस्राणितस्यस्वर्गेभवेद्गतिःमातुःकुलंपितृकुलंवर्जयित्वानराधमःअस्थीन्यन्यकुलोत्थस्यनीत्वाचांद्रा
यणाच्छुचिःएतच्चद्रव्यादिलोभेनयतःनश्रेयोर्थिनःअथसाग्नेःपत्नीयदिजीवद्भर्तृकाम्रियेतततदाकेचिदेशाचारान्सौ
दंत्याहुःअन्योविधिःसर्वोप्युक्तोभवतिभर्तर्यमृतेयदिम्रियेततदाअरणपतरंसंपाद्यततोनिर्मथ्येतदाअरणपतरंसंपाद्यततो
निर्मथ्येनाग्निनापात्रैर्विनातांदहेत्तदभावेलौकिकाग्निनाएवंपश्चान्मृतस्यपुंसोपिभवतिअन्वारोहणेतुप्रथमाहुतिःपा

त्रासादनंतुयजमानदेहएवअथयदिसाग्नेःशवस्यदाहेक्रियमाणेदृष्ट्याद्युपघातेनाग्निनाशेऊर्द्धदग्धदेहशेषंदृष्टेशंत्तायांअर्द्धदग्धारणीनिर्मथ्यतदलाभेऽर्द्धदग्धकाष्ठंनिर्मथ्यतदलाभेअप्सुस्यादपवित्रकाष्ठमथनोत्थेनाग्निनापुनर्दहेत्अथप्रोषितेतुमृतेऽग्निहोत्रिणितदस्थीन्यानीयोक्तविधिनात्रेतयापुनर्दहेत्अस्थ्नामप्यलाभेषष्ट्याधिकत्रिशतमितिपलाशवृंतान्युच्चित्यकृष्णसारचर्मणिपुरुषाकारेणप्रसारितेतदुपरिपुरुषाकारंप्रसार्यतत्रपलाशवृंतानिचत्वारिंशताशिरःदशभिर्ग्रीवांत्रिंशताउरःविंशत्योदरंशतेनभुजद्वयंदशभिर्हस्तांगुलीःषड्भिर्वृषणौचतुर्भिःशिश्नंशतेनोरुद्वयंत्रिंशताजानुनीजंघेचदशभिःपादांगुलीःपरिकल्प्योर्णसूत्रेणसम्यग्बध्वातेनैवमृगचर्मणासंवेष्ट्यऊर्णसूत्रेणैवबध्वायवपिष्टजलेनसंप्रलिप्यमंत्रपूर्वकंपूर्ववत्पात्रैर्दहेत्एवंपर्णशरेदग्धेत्रिरात्रमशुचिर्भवेत् द्वितीयेह्नितुतदस्थ्नांवृंतरूपाणांदग्धानांसंचयनंएवंमृतबुध्यापर्णशरेदग्धेतस्यदैवात्पुनरागमनेपुनराधानंकृत्वाआयुष्याख्यामिष्टिंकुर्यात्पर्णनरदाहानंतरंतुतदस्थ्नालाभेऽर्द्धदग्धकाष्ठाग्निंनिर्मथ्याग्निमुत्पाद्यतेनाग्निनास्थीनिपुनःदहेत्निरग्नेस्तुनास्तिसंस्कारःएवंसाग्नेःदहनदिनात्निरग्नेर्मरणादिनाद्गणनाअथैषांप्रेतदेहानांरजस्वलादिस्पर्शेमृन्मयेकुंभेपूर्णेजलेपंचगव्यंप्रक्षिप्यकृतस्नानंशवंनिनादकेनाभिषिंचेतआपोहिष्ठेत्यादिभि रब्लिंगैर्मंत्रैर्वामदेव्यादिभिर्ऋग्भिस्तिसृभिरभिषिंचेत् एवंसूतिकारजस्वला

गृ·सू·
भा·टी·
१२८

चापिएकादशेचतुर्थेवाहनिप्रायश्चित्तंकृत्वापंचगव्येनप्रक्षाल्यवाससासंवेष्ट्यउक्तविधिनादहेदितिएवंतावत्प्रेतनायोदिश्य
गामप्येकेघ्नंतीतिसूत्रकृताएकादशेन्हिप्रेतमुद्दिश्यगोपश्वालंभोविहितस्तत्प्रसंगादन्यपियावंतअर्घपशवस्तत्कर्माभि
धातुमिदमारभ्यतेपशुश्चेदाम्नामागामग्रेणाग्नीन्परीत्यपलाशशाखांनिहंतिचेद्यदिस्मार्तःपशुःक्रियतेतदातंपशुं
गोपशुवर्जंआम्नामस्नापयित्वानियुंज्यात्गोपशौआम्नामाभावःपशुनियोजनंयूपेश्रूयतेअस्यकुत्रेत्यपेक्षयामाहअ
ग्रेणपुरस्तात्अग्नीन्वितान्पक्षेगार्हपत्यादीन्आवसथ्यापक्षेएकामग्निंपरीत्यप्रादक्षिण्येनगत्वापलाशस्यवृक्ष
स्यशाखांतांनिहंतिनिखनंतिआसादनानंतरंयूपकार्यत्वाच्छाखायाःपरिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता
कुर्याद्यच्चान्यत्परिव्ययणंत्रिगुणरशनयाशाखायाःउपाकरणंतृणेनपशोःनियोजनंद्विगुणरशनयाअंतराशृंगवद्ध
स्यपशोःपलाशशाखायांबंधनंप्रोक्षणंप्रोक्षणीभिरद्भिःपशोरासेचनंएतानिऽपरिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणा
निआवृतापशुप्रकरणविहितयामंत्रावर्जितयाक्रिययाकुर्यातविदधीतनकेवलमेतानेवअन्यदपिसंस्कारकंपशुसमंजन
पर्यग्निकरणादिकंतथैवकुर्यातपरिपशव्येहुत्वातूष्णीमपराःपंचपशुसंज्ञपनंपरिउभयतःहूयेतेयेनपरिपशव्येस्वाहादेवे
भ्यःदेवेभ्यःस्वाहाहेतितेपरिपशव्येनेहुत्वातूष्णींमंत्रवर्जंअपराःअन्याःपंचआज्याहुतीर्जुहोतिवपोद्धरणंचाभिघारये

एमः
१२८

त्पशोर्वपायाःउद्धरणंयथोक्तंकृत्वातांवपांअभिघारयेत्उद्धृत्यैवदेवतांत्वादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषुउपाकरणं
त्वनियोजनंचप्रोक्षणंचउपाकरणनियोजनप्रोक्षणानितेषुदेवतायद्देवत्यःपशुर्भवतितांदेवतांआदिशेत्आमुष्मैत्वाउ
पाकरोमिअमुष्मैत्वानियुनज्मिअमुष्मैत्वाजुष्टंप्रोक्षामीत्येवंस्थालीपाकेचैवंस्थालीपाकेचरौचएवंदेवतामादिशेत्चरोरुपा
करणनियोजनाभावात्प्रोक्षणेअमुष्मैत्वाजुष्टंप्रोक्षामीतितंडुलप्रोक्षणेदेवतोद्देशःवपाꣳहुत्वावदानान्यवद्यतिसर्वाणि
त्रीणिपंचवावपांविधिनाहुत्वाअवदानानिपशोःहृदयादीनिअवद्यतिछिनत्तिकतिसर्वाणिहृदयंजिह्वांक्रोडंसव्यबाहुपा
श्वेहृदयंयकृत्तेहृक्कौगुदमध्यंदक्षिणश्रोणिरित्येकादशप्रधानार्थानिदक्षिणबाहुंगुदतृतीयंनिष्ठंसव्याश्रोणीइतित्रीणिसौ
विष्टकृतानियद्वात्रीणिहृदयंजिह्वांक्रोडानिअथवापंचहृदयजिह्वाक्रोडसव्यबाहुदक्षिणपार्श्वानिअत्रपंचअवदानप
क्षेत्रीणिपक्षेवातेभ्यएवस्विष्टकृद्यागःवपाꣳहुत्वावदान्यवद्यतीतिवदतासूत्रकृतापशुपुरोडाशोनिरस्तःस्थालीपाकमि
श्राण्यवदानानिजुहोतिस्थालीपाकेनचरुणामिश्राणिसंयुक्तान्यवदानानिजुहोतिस्थालीपाकस्यचश्रपणवचना
त्सहैवपाकःपश्वंगंदक्षिणापशोःअंगंपश्वंगंदक्षिणाअस्यपशुबंधस्ययद्दैवतंतद्दैवतंयजेत्तस्मैचभागंकुर्यात्तंचब्रूयादिमनु
प्रापयेदितिएतदर्थंपशून्प्रकृत्यकर्माभिहितंतत्रपस्यार्घस्यआचार्यादेःयादेवतातद्दैवतःसपशुयागःतस्मिंस्तद्दैवतेयागेतद्दैवतं

६६५
[illegible]
[illegible]

अर्घ्यदैवतं बृहस्पत्यादिकं च यजेत तत्रार्घ्याः देवताः आचार्यस्य बृहस्पतिः ब्रह्मणश्चंद्रमाः उद्गातुः पर्यन्यः अग्निर्होतुः अश्वि
नावध्वर्योः विवाह्यस्य प्रजापतिः राज्ञइंद्रः प्रियस्य मित्रः स्नातस्य विश्वेदेवाः इंद्राग्नीवेति तस्मै च अर्घ्याय आचार्यादयो भागं च
पशोः किंचिदंगं कुर्यात् तं च अर्घ्यं आचार्यादिकं इममनुप्रापय्येति ब्रूयात् नद्यंतरे नावं कारयेन्नवाइदानीं प्रेतोद्देशेन गामप्येके
घ्नंतीति यदुक्तं तस्य देशविधानार्थमाह नद्यंतरे नद्यंतरे द्वीपे नावं नवं एकादशाहश्राद्धं तदर्थमिमं नावं गोपशुं कारयेत् अ
नुतिष्ठेत् कोऽर्थः प्रेतोद्देशेन गोपशुः एकादशेन्हि नद्यंतरे आलभेत न वा आलभेत् इति सूत्रार्थः एवं तावन्नद्यंतरे नावं कारये
दित्यनेन नवश्राद्धप्रयोजनपशुरुक्तस्तत्प्रसंगान्नैमित्तिकपश्वंतरं व्याख्यातुमाह अथातोवकीर्णिप्रायश्चित्तं अथ इदानीं
यतः पशुरभिहितः अतस्तत्प्रसंगात् अवकीर्णिनः स्खलितब्रह्मचर्यस्य ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तं शुद्धिसंपादकं कर्म व्याख्या
स्यते अमावास्यायां चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभते योब्रह्मचारी सन् अवकीर्णी भवति स्त्रीगमनात् सः अमावास्यायां कस्यांचित्
कृष्णपंचदश्यां चतुष्पथे चत्वारः पंथानः यत्र आश्रेणो चतुष्पथः तस्मिन् चतुष्पथे देशे गर्दभं रासभं पशुं आलभते संज्ञपयति नि
ऋतिपाकयज्ञेन यजेत् निऋतिं पाकयज्ञविधानेन पशुना यजेत् तत्रावकीर्णिनः अन्योपि हविर्यज्ञरूपः पशुरस्ति तेन हे
तुना पाकयज्ञेन यजेत इत्युक्तं अश्ववदानहोमः अप्सुजलेवदानानां होमः प्रक्षेपो देवतोद्देशेन भवति नाग्नौ अवदानग्रह

णात्आघारादीनांलौकिकाग्नावेवहोमःभूमौपशुपुरोडाशश्रपणंभूमौएवनकपालेषुपुरोडाशस्यश्रपणंपाकोभवति
शाखापशौपुरोडाशाभावात्इहापूर्वपुरोडाशोर्थान्नविधीयतेतस्यचसंस्कारःआज्येनसहक्रियतेतांछविंपरिदधीतोर्ध्ववा
लामित्येकेसंवत्सरंभिक्षाचर्यंचरेत्स्वकर्मपरिकीर्त्तयन्तांआलब्धस्यगर्दभस्यछविंकृत्तिंपरिदधीतनप्रोर्णुवीतआच्छादयीते
तियावत्एकेआचार्याःतांऊर्ध्ववालांउपरिपुच्छांपरिदधीतेतिवर्णयंतिअपरेतिर्यग्वालंततश्चविकल्पःगर्दभपश्वालंभान
नरंतच्छविंपरिदधानःसंवत्सरंयावद्भिक्षाचर्यंचरेत्किंकुर्वन्स्वकर्मअवकीर्णित्वंकथयन्अहमवकीर्णीभवतिभिक्षांदे
हीत्येवंस्वकर्मपरिख्यापनंकृतइतिचेत्निरुक्तंवाएनःकनीयोभवतिइतिश्रुतेःअथापरमाज्याहुतीजुहोतिकामावकीर्णो
स्म्यवकीर्णोस्मिकामकामायस्वाहा कामाभिदुग्धोस्म्यभिदुग्धोस्मिकामकामायस्वाहेतिअथइदानींअपरंअस्मत्प्राय
श्चित्तंअवकीर्णिनोविधीयतेकामावकीर्णोस्मिकामाभिदुग्धोस्मीत्येताभ्यांप्रतिमंत्रमाज्याहुतीजुहोतिइदंकामोपेनत्या
गःतेचद्वेआगंतुत्वाच्चतुर्दशाहुत्यंतेआगंतूनामंतेनिवेशइतिन्यायात् अथोपतिष्ठतेसंमासिंचंतुमरुतःसमिंद्रःसंबृहस्पतिः
समायमग्निःसिंचतुप्रजयाचधनेनचेत्येतदेवप्रायश्चित्तंअथहोमानंतरमुपतिष्ठतेऊर्ध्वीभूयसंमासिंचंत्वित्यादिसौत्रमंत्रे
णलिंगोक्तादेवताःप्रार्थयतेऽसंवत्सरमित्यत्राप्यनुवर्त्ततेअतःप्रतिदिनंपंचभूसंस्कारपूर्वकंलौकिकाग्निंस्थापयित्वाआ

घारादिस्विष्टकृदंताश्चतुर्द्दशाहुतीर्हुत्वाकामावकीर्णोस्मिकामावदुग्धोस्मीत्येताभ्यांप्रतिमंत्रंआज्याहुतिद्वयंहुत्वासमा
सिंचत्वितिमंत्रेणउपतिष्ठतिसंवत्सरंयावत्‌एतदेवयदुक्तंगर्दभपश्वालंभरूपंआज्याहुतिहोमात्मकंचअवकीर्णिनःप्रा
यश्चित्तद्वयंविज्ञेयं इतिसूत्रार्थःअथातःसभाप्रवेशनं अथआवसथ्याग्निकर्मसाध्यविधानंतरंसाधारणानिकर्माणिअ
नुविधेयानियतःअतोहेतोःसभाप्रवेशनंकर्मव्याख्यायतेसभामभ्येतिसभांगिरसिवादिनोमासित्विषिर्नामासितस्यैतेनम
इतिपदाद्द्विजःसभांगच्छतितदासभाअधिआभिमुख्येनएतिकेनमंत्रेणसभांगिरसीत्यादिनाअथप्रविशतिसभांसमाच
साभितिवोधेप्रजापतेदुहितरौसचेतनसोयोमानविद्यादुपमासनिष्टेत्सचेतनोभवतुसंगथेजनइतिअथाभिमुखएत्यसभाच
मासमित्यादिनामंत्रेणसभांप्रविशतिपरिषदमेत्यजपेत्‌परिषदंसभांप्रत्यप्रविश्यअभिभूरहमागमविराडप्रतिवाश्याः
अस्याःपरिषदईशानःसरवासुदुष्टरेजनइतिपर्षदंसभांप्रविष्टःयदिचेन्मन्येतजानीयात्‌अयंसभापतिःक्रुद्धइतितंक्रुद्धं
अभिलक्षीकृत्यमंत्रयतेक्रोधापनयनापपातनएषाएघातनूर्मन्योःक्रोधस्यनाशनीतांदेवाब्रह्मचारिणोविनयंतुसुभे
धसःद्यौरहंतेनोपृथिवीचाहंतौतेक्रोधंनयामसिगर्भमश्वतर्यासहसावित्यनेनमंत्रेणअसावितिक्रुद्धस्यनामअथय
दिमन्येतुदुग्धोयमितितमभिमंत्रयतेतांतेवाचमित्यादिअथयदिगोदोहस्यकर्त्ताअयंमन्येततर्हितांतेवाचमास्यआदत्तेहृद

यआदध्योयत्रयत्रनिहितावाकूतांननतस्तनआददोयदहंप्रब्रवीमितन्तस्त्यमधेरोमत्यघस्वेत्यनेनमंत्रेणअनुमंत्रणंअवशस्य
वशीकरणं इतिसूत्रार्थः अथानोरथारोहणं अथकार्यार्थंजिगमिषोःद्विजस्ययनोयानारोहणंतावत्व्याख्यायते युक्तेनिसं
प्रेष्ययुक्तइतिप्रोक्तेसाविराडित्यचक्रेअभिमृशतिरथांतरमसीतिदक्षिणंवृहदसीत्युत्तरंततयुक्तेतिसारथिंसंप्रेष्याज्ञाप्य
ततःप्रेषितेनसारथिनायुक्तोरथइतिप्रोक्तेसानिसाविराट्इत्यनेनमंत्रेणएत्यरथसमीपमागत्यचक्रेरथांगेअभिमृशतिक
थंरथंतरंअसिइत्यनेनदक्षिणंवृहदसीत्यनेनोत्तरंचक्रंवामदेव्यमसीतिमंत्रेणकूवरींईषादंडाग्रंअभिमृशतीत्यनुवर्ततेहस्ते
नोपस्थमभिमृशतिउपस्थंरथमध्यंउपवेशनस्थानंअभिमृशतिआलभतेहस्तेनेतिसर्वत्रतत्रमंत्रःअंकोन्यंकावभितोरथं
योवांनेवाताग्रमनुसचरंतोदूरेहेतिरिंद्रियावान्पतःत्रिस्तेनाग्नयःप्रप्रयःपारयंत्विनिनमोमाणिचरायेनिदक्षिणधुर्यंप्राज
तिगवांमध्येस्थापयतिनमोमाणिचरायेत्यनेनदक्षिणधुर्यंदक्षिणधुरायांयुक्तंवृषभंप्राजतिप्रतोदेनप्रेरयतितूष्णींवा
मंएवंगवांमध्येस्थापयति अप्राप्यदेवताःप्रत्यवरोहेत्संप्रतिब्राह्मणान्मध्येगाअभिक्रम्यपितॄन्प्राप्यअनासाद्यदूरतए
वंदेवताहरिहरब्रह्मादिकाःप्रतिप्रत्यवरोहेत्रथादवतरेत्संप्रतिब्राह्मणान्संप्रतिनिकटेप्रत्यवरोहेत्मध्येगाःसुरभीप्राप्य
मध्येप्रत्यवरोहेत् अभिक्रम्यपितॄन्अभिमुखमेत्यपितॄन्प्रेतादीन्मान्यान्प्रत्यवरोहेत्नस्त्रीब्रह्मचारिण्यौसारथीस्यातांस्त्री

नारीब्रह्मचारीउपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्चस्त्री·ब्रह्मचारिणौसारथीनस्यातांनभवेतांमुहूर्त्तमतीपायजपेदिहरन्तिरेहेरेहमध्वमे
केमास्वीहरन्तिरितिचमुहूर्त्तंक्षणंअभीयायअभ्येत्यजपेत्इहरन्तिरित्यादिकंमंत्रंसयदिदुर्वलोरथःस्यात्तमास्थायजपेत्सः
रथीयदिचेद्दृढानंगच्छनदुर्वलःक्षीणोरथोस्येतिदुर्वलरथःस्यात्तदायंरथंआस्थायआरुह्यवक्ष्यमाणंमंत्रंजपेत्अयंवाम
श्विनारथोमादुर्गेमास्ततोरिषत्इतिसयदिभ्रम्याद्भूमांस्तंभमुपस्पृश्यभूमिंवाजपेदेषवाश्विनारथोमाभुगेरिषदितिस
रथःयदिपुनःभ्रम्यात्चलतेकुटिलोभवेत्तथास्तंभरथध्वजदंडउपस्पृश्यभूमिंवाउपस्पृश्यजपेत्एषावामश्विनारथइतिमं
त्रंतस्यनकाचनार्त्तिर्भवतितस्यरथिनःनकाचनअर्तिःपीडानचकृष्टिरूपसर्गोभवतियएवदुर्वलःरथःउद्भ्रांतसंयाता
जपत्तियात्वाध्वानंविमुच्यरथंयवसोदकेदापयेदेषउवाहनस्यापह्नवइतिश्रुतेःयात्वागत्वाअध्वानंमार्गंविमुच्यमुक्ता
किंरथंरथयुक्तंवाहंयवसोदकेयवसंचउदकंयवसोदकेघ्रासपानीयेतेतद्दापयेत् यवसोदकेदीयेतामितिभृत्यान्
प्रेषयेत्कुत्तःएषउवाहनस्यअश्वादेःअपह्नवःक्षमापनेइतिश्रुतेःवचनात्एषकःकस्मात्येनवाहनेनधाव
येद्विमुच्यब्रूयात् पाययतेत्तत्सुहितंकुरुतेतिसूत्रार्थःअथातोहस्त्यारोहणंअथरथारोहणानंतरंयत्तेधिकृतस्य
हस्त्यारोहणमप्यपेक्षितंभवतिअतोहेतोःहस्त्यारोहणंव्याख्यायतेएत्यहस्तिनमभिमृशतिएत्यहस्तिसमीपमा

गत्य हस्तिनं गजं अभिमृशति आलभते वस्यमाणेन मंत्रेण हस्तियशसमसि हस्तिवर्चसमसीति मंत्रेण अथारोहतींद्रस्य त्वा
वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा संपारयेति अथ अभिमर्शनानंतरं आरोहति हस्तिनं इंद्रस्य त्वेति मंत्रेण एतेनैवाश्वारोहण
माख्यातं एतेन हस्त्यारोहणेव ऽ अश्वारोहणं माख्यातं कथितं अतश्च अश्वसमीपमेत्य अश्वमभिमृशति अश्वयशसमस्यश्व
वर्चसमसीति मंत्रेण ततोश्वमारोहतींद्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा संपारयेत्यनेन मंत्रेण उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमंत्रय
ते त्वाष्ट्रोसि त्वष्टृदेवत्यः स्वस्ति मा संपारयेति उष्ट्रं चक्रमेलकं आरोढुमिच्छन् अभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसीत्यादिना मंत्रेण रासभमा
रोक्ष्यन्नभिमंत्रयते शूद्रोसि शूद्रजन्माग्नेयो वै द्विरेताः स्वस्ति मा संपारयेति एवं गर्दभं आरोढुमिच्छन् शूद्रोसीत्यादिना
मंत्रेणाभिमंत्रयते नमो रुद्रायेत्यादि चतुष्पथं चत्वारः पंथानो यस्मिन् स चतुष्पथतं चतुष्पथं चतुर्मार्गाभिसरणप्रदे
शस्तं एत्य नमो रुद्राय चतुष्पथसदे स्वस्ति मा संपारयेत्यनेन मंत्रेण नदीमुत्तरिष्यन्नभिमंत्रस्ता नमो रुद्राप्सुषदे
स्वस्ति मा संपारयेति नदीश्रवंती उत्तरिष्यन् पारं गंतुमिच्छन् नमो रुद्रायाप्सुषद इत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते नाव
मारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते सुनावमिति नावं तरीं आरोढुमिच्छन् सुनावमारोहेत्यनयर्चाभिमंत्रयते उत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते
सुत्रामाणमिति उत्तरिष्यन्नत्तर्तुं प्रत्यवरोढुंइच्छन् तामेवाभिमंत्रयते सुत्रामाणमित्यनयर्चावनमभिमंत्रयते नमो रु

गृ·सू·
मा·हृ·
१३२

द्रायवनसदेस्वस्तिमासंपारयेत्तिवनंकाननंप्रवेष्टुकामः नमोरुद्रायवनसदइत्यादिनामंत्रेणाभिमंत्रयेतगिरिमभि
मंत्रयतेनमोरुद्रायगिरिषदेस्वस्तिमासंपारयेतिगिरिं पर्वतं आरोढुकामोभिमंत्रयतेनमोरुद्रायगिरिषदइतिमंत्रेण
श्मशानमभिमंत्रयतेनमोरुद्रायपितृषदेस्वस्तिमासंपारयेतिश्मशानंप्रेतदहनभूमिंकार्यवशात्प्राप्यनमोरुद्रायपि
तृषदइत्यादिनामंत्रेणाभिमंत्रयतेगोष्ठमभिमंत्रयतेनमोरुद्रायशकृत्पिंडसदेस्वस्तिमासंपारयेतिगोष्ठं गोवाटं
नमोरुद्रायसकृत्पिंडसदेत्यादिनामंत्रेणाभिमंत्रयतेपत्रचान्यत्रापिनमोरुद्रायेत्येवब्रूयाद्रुद्रोह्येवेदꣳसर्वमितिश्रु
तिःयत्रयेषुअन्येष्वपिअनुक्तकार्येषुपूर्वंनमोरुद्रायेत्येवब्रूयात्पश्चात्तत्तत्कार्यंकुर्यात्तहियस्मादिदंसर्वंरुद्रएवइतिश्रु
तेःवेदवचनात्सिचावधूतोभिमंत्रयतेसिगसीत्यादिसिचावस्त्रप्रांतेनऽवधूतःनतुवाताहतःऽसिचमभिमंत्रयतेवक्ष्य
माणेनमंत्रेणसिगसिनमस्तेअस्तुमामाहिꣳसीरित्यनेनमंत्रेणस्तनयित्नुमभिमंत्रयतेशिऽवानोवर्षाइत्यादिस्तन
यित्नुमेघगर्जितंशिवानोवर्षाःसंतुशिवानःसंतुविद्युतःशिवानस्ताःसंतुयास्त्वꣳसृजसिवृत्रहनित्यनेनमंत्रेणअ
भिमंत्रयतेशिवांवाश्यमानामभिमंत्रयतेशिवांसृगालींवाश्यमानांशिवोनामासीत्यादिनामामाहिꣳसीरित्यनेन
मंत्रेणाभिमंत्रयतेशकुनिंवाश्यमानमभिमंत्रयतेहिरण्यपर्णेत्यादिशकुनिंपक्षिणंकृष्णकमितियावत्वाश्यमाणंकूजे

रामः
१३२

तंवक्ष्यमाणमंत्रेणहिरण्यपर्णशकुनेदेवानांप्रहितंगमः यमदूतनमस्तेस्तुकिंत्वाकाक्काक्कोणोब्रवीदित्यनेनमंत्रेणाभिमंत्रयतेलक्षणंयंवृक्ष्यमभिमंत्रयतेमात्वाशनिरित्यादिलक्षणंयंवृक्षंशोभनंमंगलंआम्रादिकंआसाद्यमात्वाशनिर्मीसंपरस्युर्मावातोमाराजप्रेषितोदंडः अंकुरास्तेप्ररोहंतुनिवातेत्वाभिवर्षंतुअग्निष्टेमूलंमाहिंसीऽस्वस्तितेअस्तुवनस्पतेस्वस्तिनेअस्तुवनस्पतइत्यनेनमंत्रेणाभिमंत्रयत्तेसयदिकिंचित्तलभेतत्प्रतिगृह्णातिद्यौस्त्वाददातुपृथिवीत्वाप्रतिगृह्णात्वितिअथयद्योदनंलभेत्तत्प्रतिगृह्यद्यौस्त्वाददातुपृथिवीत्वाप्रतिगृह्णात्वितिअथकदाचित्यदिओदनंभक्तिलभेतप्राप्नुयात्तदानंप्रतिगृह्याद्यौस्त्वामंत्रपठेत्मंत्रपाठस्तुआदानानंतरंसर्वत्रस्वसंतापनयेत्तस्याद्भिः प्राश्नातिद्भिः प्राश्नातिइतिप्रथमंब्रह्मात्वास्नातुनस्यलब्धस्यौदनस्यद्विः द्विवारंप्राश्नातिअन्निकथंब्रह्मात्वाप्राश्नात्वितिद्वितीयंसपदिमंथंलभेतद्यौस्त्वाददातुपृथिवीत्वाप्रतिगृह्णात्वितितत्प्रतिगृह्यतस्यत्रिः प्राश्नातिब्रह्मात्वास्नातुब्रह्मात्वात्वितिसद्विजः यदिमंथंदधिमंथंप्राप्नुयात्तदाद्यौस्त्वेत्यनेनप्रतिगृह्यस्वीकृत्यतस्यमंथस्यत्रिः त्रीन्वारान्प्राश्नातिब्रह्मात्वाप्राश्नात्वितिप्रथमंब्रह्मात्वाप्राश्नात्वितिद्वितीयंब्रह्मात्वाऽपिबत्वितितृतीयमितित्रिभिर्मंत्रैः अथातोधीत्याधीत्यनिराकरणंअथइदानींद्विजानांप्रतिदिनमध्ययनंविहितंअतःकारणात्अधीत्याधीत्यपठित्वापठित्वाअनिराकरणंअपरित्यागः कर्त्तव्यः वक्ष्यमाणेननिगदेन तद्यथा प्रतीकमेवि

चक्षणंजिह्वामेमधुहूयचः कर्णाभ्यांभूरिश्रुश्रुवेमात्वाहार्षीः श्रुतमपिब्रह्मणःप्रवचनमसिब्रह्मणःप्रतिष्ठानमसिब्रह्मणःको
शोसिसनिरसिशांतिरस्यनिराकरणमसिब्रह्मकोशंमेविशवाचात्वापिदधमिवाचात्वापिदधामितिष्ठस्वरकरणकंठ्योर
स्यदंतोष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मेपिभवत्वाप्यायंतुमेंगानिवाक्प्राणःचक्षुःश्रोत्रंयशोबलंयन्मेश्रुतमधीतंतन्मेमनसि
तिष्ठतुतिष्ठत्विति अस्यार्थः प्रतीकंमुखंमेममविचक्षणंसाधुशब्दोच्चारणसमर्थंमेममजिह्वायद्वचोमधुरंस्रवत्तन्दूदति
तिशेषः एवमभीप्सितःशेषःसर्वत्रपूरणीयःकर्णाभ्यांभूरिश्रुश्रुवेशृणुयांअहंमात्वंहर्षिमयिविषयेयत्श्रुतंअधीतंपठितंवे
दैतेतत्त्वंमाहार्षीः मापनयमयिविषयेब्रह्मणोवेदस्यप्रवचनेआध्यायनंआख्यानंवाअसिभवसिंभवत्वित्यर्थः तथाब्रह्मणो
वेदस्यप्रतिष्ठानंप्रतिष्ठास्थितिरित्यर्थःअसिमयीत्सत्रवर्त्ततेब्रह्मकोशोसिब्राह्मणःशब्दरूपस्यकोशःगोपनगृहंगुप्तिस्था
नंमयिअसितथासनिःसमंजीवनंअसितथाशांतिरसिशांतिरसिशांतिःअनिष्टस्यअनिष्टहेतोश्चशमनमसितथानि
राकरणंनिराकृतिःपरित्यागःननिराकरणंअनिराकरणमसिब्रह्मणःकोशंमेविशमेममब्रह्मकोशंहृदयंविशसर्वे
षांवेदानांहृदयमेकायनमितिश्रुतेःवाचागित्वांत्वांअपिदधामिछादयामिस्वराःउदात्तानुदात्तस्वरिताःकरणानिश
ब्दास्तांतिशब्दाभिव्यक्तेर्वीसाधनानिउरःकंठशिरोजिह्वामूलदंतनासिकोष्ठतालूनिइत्यष्टौकंठभवाःकंठ्याःअवर्णहकारवर्णा

विसर्गाःउरसिभवाऔरसाहकाररहिताःवर्गपंचमानस्यादंतेषुभवादंत्याऽऌलवर्णतवर्गसकाराःओष्टेभवाऔष्ट्याःउवर्णोपव
र्गोपध्मानीयाःस्वराश्चकरणानिश्चकंठ्याश्चऔरसाश्चदंत्याश्चस्वकरणकंठौरसदंत्यौष्ठ्याःएतेषांग्रहणंउपादानंधारणं
स्थिरीकरणंउच्चारणंप्रयोगग्रहणधारणोच्चारणानितेषुमपिशक्तिर्भवतिस्वरादीनांधारणादिमपिसामर्थ्यमस्तुमेममअंगानि
गात्राणिआप्यायंतुवर्द्धंतांनकेवलमंगानिकिंतुवाक्गीःप्राणाघ्राणेंद्रियंप्राणवायुस्तत्रात्मेतियावत्चक्षुःनयनेंद्रियंश्रोत्रं
श्रवणेंद्रियंयशःकीर्त्तिःवलंशरीरमोजःएतान्यपिवागादीनिचाप्यायंतित्यनुषंगःयन्मेश्रुतमधीतंतन्मेमनसिनिष्ठतुयन्मेमयाश्रुतं
मीमांसादिअधीतंऋग्वादितत्सर्वंमेमनसितिष्ठतुस्थिरीभवतुअत्रवीप्साअर्थभूयस्त्वप्रतिपादनार्थाग्रंथसमाप्तिज्ञापनार्थावा
इतिसूत्रार्थः इत्यग्निहोत्रीहरिहराणांकृतिरियं अथपृष्टोदिविविधानं अथपरिशिष्टोक्तंपृष्टोदिविविधानंवक्ष्यामिकेशांताद्
धर्मपत्नीकउत्पन्नग्नीराग्निकोप्रवासीब्रह्मचारीवामातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकंश्राद्धंकृत्वाअन्वग्निरित्यनयर्चाग्निमाहृत्यपंचभू
संस्कारंकृत्वापृष्टोदिविपृष्टोअग्निःपृथिव्यामित्यनयाग्नेःस्थापनंआहुतिभिःतांसवितुःतत्सवितुर्विश्वानिदेवसवितरिते
ताभिस्तिसृभिःसावित्रीभिःप्रज्वालनमग्नेःअथतस्मिन्नग्नौअक्षतहोमंपंचमहायज्ञापिंडपितृयज्ञपस्साद्याग्रायणादिकुर्या
त्पूर्ववत्गृह्योक्तंपृष्टोदिविविधानं इत्यग्निहोत्रीहरिहरविरचितायांपारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायांप्रयोगपद्धतौतृतीयःकांडःसमाप्तः॥

गृह्यसूत्रसहरिहरभाष्यसमाप्तः

श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेमहल्लाढुंढिराजगणेशकेपासदाऊजीअग्निहोत्रीके
सिद्धविनायकयन्त्रालयमेंगृह्यसूत्रसहरिहरभाष्यछापागयाजिसेलेनाहोउसेढुं
ढिराजगणेशकेपासदाऊजीअग्निहोत्रीकेदुकानपरमिलेगालिखाभैरोपाठकु·छा·
वचनू सम्वत १९४५ मि· आषाढसुदी ५

2nd Edition 300

Propriter Ganesha Prasada Vajapai Sidh Binaak press. Benares
13-7-88

दूसरीवार ३०० प्रोप्राइटरगणेसप्रसादवाजपेयी· सिद्धविनायकप्रेसबनारस· १२ जुलाइ सन् १८८८

```
[OrderDescription]
,CREATED=28.11.19 16:01
,TRANSFERRED=2019/11/28 at 16:56:17
,PAGES=267
,TYPE=STD
,NAME=S0002203
,Book Name=M-372-GRIHSUTRA HARIHAR BHASYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
```

```
FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
```

```
FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
```

```
FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
```

```
FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
```

```
FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
```

```
FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
```

```
FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
```

```
FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
```

```
FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
```

```
FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
```

```
FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
```

```
FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
```

```
FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
```

```
FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
```

```
FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,
```